

Magyar Földrajzi Társaság
Societas Geographica Hungarica
1872

FÖLDRAJZI
KÖZLEMÉNYEK

GEOGRAPHICAL
REVIEW

140. évfolyam, 1. szám

2016

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata

Geographical Review • Geographische Mitteilungen
Bulletin Géographique • Bollettino Geografico • Географические Сообщения

Főszerkesztő
MARI LÁSZLÓ

Szerkesztők
EGEDY TAMÁS (felelős szerkesztő), BOTTLIK ZSOLT,
HORVÁTH GERGELY, PAPP SÁNDOR

Szerkesztőbizottság
FÁBIÁN SZABOLCS, GYÓRI RÓBERT, ILLÉS SÁNDOR,
STEVEN JOBBITT, KOZMA GÁBOR,
LÓCZY DÉNES, MUCSI LÁSZLÓ, SZABÓ GYÖRGY, TIMÁR JUDIT

Tudományos Tanácsadó Testület
BELUSZKY PÁL, FRISNYÁK SÁNDOR, KERÉNYI ATTILA, KOCSIS KÁROLY,
KOVÁCS ZOLTÁN, MEZŐSI GÁBOR,
PROBÁLD FERENC, [SOMOGYI SÁNDOR], VARAJTI KÁROLY

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon, fax: (06-1) 309-2683
E-mail: kozlemenyek@foldrajzitasasag.hu. Honlap: www.foldrajzitasasag.hu
Az EBSCO által indexált és az MTA X. Földtudományok Osztályán kiemelt státuszba
sorolt folyóirat.

TARTALOM / CONTENTS

Értekezések / Studies

ESZENYI ORSOLYA: A kultúrtáj értelmezésének változása a kultúrföldrajzban / The changing approach to cultural landscape in cultural geography	1
PETE MÁRTON: A mai nemzetállami területek kialakulásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában / Regionally specific characterising features of the emergence of modern nation-state territories in Central-Eastern Europe	13
BOTTLIK ZSOLT – KÖSZEGI MARGIT – TELBISZ TAMÁS – MARI LÁSZLÓ – IMECS ZOLTÁN: Mócvidék – táji adottságok és életmód egy átalakuló világban / Țara Moșilor – landscape assets and lifestyles in a changing world	26
SOMOGYI BENCE – MICHALKÓ GÁBOR: A regisztrált láthatatlanok: Az időskorúak vasúti utazási magatartásának vizsgálata Magyarországon / Registered invisible tourists: Investigation of rail travel behaviour of senior travellers in Hungary	41
BENDE CSABA – NAGY GYULA: Közösségi kertek Szegeden – Empirikus vizsgálatok és esettanulmányok / Community gardens in Szeged – Empirical investigations and case studies	55

Szemle

A földrajztudomány és Herman Ottó / The geography and Ottó Herman – HEVESI ATTILA	73
---	----

A KULTÚRTÁJ ÉRTELMEZÉSÉNEK VÁLTOZÁSA A KULTÚRFÖLDRAJZBAN

ESZENYI ORSOLYA

THE CHANGING APPROACH TO CULTURAL LANDSCAPE
IN CULTURAL GEOGRAPHY

Abstract

The paper briefly summarizes the major steps in the development of cultural geography and the landscape idea based on international literature. Both the concepts and methods of the traditional school, as well as the new approaches of postmodern, humanistic cultural geography, are within the scope of the study. Special emphasis is placed on landscape research after the cultural turn, where the decoding and interpretation of meanings and symbols are significant. The scientific background of textuality and iconography, which refer to interpreting a cultural landscape as a text or as an image or icon respectively, is also discussed. Furthermore, approaches to urban landscapes are highlighted, because the structure of cities, and the arrangement and structure of city elements (such as public spaces, public buildings, or monuments), convey meanings, values, and (power) relations, too. Through studying these characteristics, some of the aspects of social change can be revealed and understood.

Keywords: cultural geography, cultural landscape, urban space, representation, interpretation

Bevezetés

Ez a cikk egy hosszabb, a poszt szocialista város kultúrtájainak (*cultural landscapes*) átalakulását vizsgáló munka felvezetése kíván lenni. Leendő kutatásaim során elsősorban a kultúrföldrajz táj kutatási módszerét fogom alkalmazni. E metódus gyökerei a 19. századra vezethetők vissza, azonban jelentősége az 1960-as évek végi kulturális fordulat után növekedett meg, amikor is a tudományágban megjelenő dematerializáltabb szemlélet révén a reprezentációk kerültek a kutatások fókuszába. A reprezentációk dekódolásának módjai közé tartozik például a kultúrtáj szöveggként vagy képként, ikonként való interpretációja.

Mivel a 20. század második felében az új kultúrföldrajz az angolszász országokban bontakozott ki, ezért elsősorban brit és amerikai szerzők munkásságán keresztül igyekszem feltárni a kultúrtáj fogalmának és ezzel együtt kutatásának történetét. Ugyanezen időszak alatt Kelet-Közép-Európa országainak többségében a szocialista tudományfelfogás kényszerében a geográfiaiban (is) elfordultak a társadalmi (és politikai) tényezők vizsgálatától. Így a hazai kultúrföldrajz, illetve táj szemlélet változásainak utóbbi évtizedekbeli történetére csak kisebb mértékben van lehetőség kitérni.

Jelen tanulmányban a kultúrtájat a kultúrgeográfia fő kutatási tárgyaként, a természeti környezetből emberi tevékenység által kialakított tájként értelmezem, továbbá feltételezem, hogy ezt az átalakítást, átalakulást az adott emberi csoport kultúrája jelentősen befolyásolja. Kultúrán egy emberi csoportra jellemző életmód egészét értem, ami tárgyakból, tudásból (hétköznapi és tudományos ismeretek) és értékekből, normákból áll (TRÓCSÁNYI A. 2010; NIKITSCHER P. 2004).

A tradicionális kultúrföldrajz és tájfogalmi

Napjaink kultúrföldrajzának alapjai a 19. századi német (kultúr)földrajzban gyökereznek. A német földrajz egyik intézményalapítója, KARL RITTER (1779–1859) még a természeti környezet meghatározó hatását hangsúlyozta a civilizációk eredetére és fejlődésére vonatkozóan. FRIEDRICH RATZEL (1844–1904) a német emberföldrajz, az *Anthropogeographie* megalapozója ugyanakkor már egyesíteni igyekezett a kultúra és a környezet befolyásoló hatásának elméletét, ugyanis szerinte ezek együttesen alakítják ki a *Kulturlandschaftot*, vagyis a kultúrtájat (BONNEMAISON, J. 2005). Továbbá a környezeti determináció nemcsak a kulturális csoportok közötti különbségeket magyarázza, hanem azok politikai szervezeti formáit (pl. állam) is (ANDERSON, J. 2009). A német iskolát akkoriban jelentősen befolyásolta a szociáldarwinizmus: a társadalmakat egymással versengő, kvázi biológiai organizmusoknak tekintették (BONNEMAISON, J. 2005). Ez az elmélet akkoriban ideológiai alapot is szolgáltatott egyes nemzetek hatalmi törekvéseinek, hiszen a „felsőbbrendű” nyugati államok feljogosítva érezték magukat a „kevésbé civilizált” népek (kulturális) „felemelésére”.

Meg kell említeni továbbá SIEGFRIED PASSARGE-t (1866–1958), aki a tájföldrajz egyik német alapítója volt. Az ő közelítésében a táj kutatás tárgyát, vagyis a tájat az egy területről származó fizikai és emberi adatok rendszerezett összességének tudományos elemzése révén lehet kutatni. A hasonló szemléletű CARL SAUER (1889–1975) ezt a földrajzi kutatási módszert tájmorfológiának nevezte el (SHAW, D. J. B. – OLDFIELD, J. D. 2007).

A földrajz a tájat tanulmányozó tudomány lett (*Landschaftskunde*), ahol is a tájat a kultúra megtestesülésének tekintették. A *Landschaft* kifejezés a táj, az arculat és az ország szimbiózisára utal. Németországban ez a fogalom valójában a táj egyfajta romantikus szemléletét alakította ki (némileg összekapcsolódva a nacionalizmussal) (BONNEMAISON, J. 2005). A német tájtudomány a politikai és kultúrföldrajzzal együtt a későbbi irányzatok, illetve a modern táj kutatás alapja lett, az összes többi iskola és megközelítés ezzel szemben, vagy erre épülve jött létre (CZEP CZYŃSKI, M. 2008).

A francia iskola a német hagyományokon alapszik, alapító atyja PAUL VIDAL DE LA BLACHE (1845–1918), akihez a *földrajzi régió* és a *posszibilizmus* fogalma köthető. Minden régió a természeti környezeten alapszik, amelyhez az emberek a természeti elemek alakításával alkalmazkodnak. Az életmód (*genre de vie*) határozza meg, hogy egy csoport mit választ ki a természeti elemek közül a számára kedvező élőhely és kultúra kialakításához. Az életmód magába foglalja a hagyományokat, intézményeket, nyelvet, szokásokat, ételt stb. A földrajzi posszibilizmus azt jelenti tehát, hogy az emberek nem (csak) elszenvedői a környezeti adottságoknak, hanem aktív alakítói a kultúrájuknak és részben a környezetüknek is. Ahogy az emberiség reagál a környezetre az egyfelől a helyszín, másfelől azonban az egyes ember saját akaratának függvénye. A környezet tehát csak egy tényező, amely nem is annyira meghatározza, mint inkább befolyásolja a kultúrák kialakulását (BONNEMAISON, J. 2005; ANDERSON, J. 2009).

A CARL SAUER vezette *Berkeley iskola* sem szimpatizált az Amerikában is megjelenő környezeti determinizmus eszméjével és a pozitivistáknak az elméletalkotással, hanem továbbra is a terepmunkára, a megfigyelésre helyezte a hangsúlyt. Ugyanakkor elméleti háttérrel nem a természettudományokban keresett (mint azt mind a környezeti determinizmus, mind pedig a posszibilizmus tette), hanem az antropológiában. Ez az irányzat az egyes kulturális csoportokat a körülöttük levő tájban (és tájból) készített anyagi javaik alapján különböztette meg. SAUER számára a kultúra és a táj közötti kapcsolat épp fordítva működött, mint a környezeti deterministáknál: az emberi kultúra az, ami a legnagyobb mértékben tudja befolyásolni egy hely (át)alakulását. A természeti táj a nyersanyag, belőle az

emberiség a kultúra eszközével alakítja ki a kultúrtáját. Ilyenformán pedig a természeti táj teljes mértékben kulturális terméké válik. Fontos kiemelni, hogy SAUER felismerte a földrajzi szinterek dinamikus természetét is: az idő múlásával a tájban egymásra épülnek ez egyes generációk kulturális termékei és ezek a rétegek a „lenyomataikkal” *palimpszesztet* alkotnak. Összességében SAUER és tanítványai szerint a kultúra az emberek felett álló, tőlük függetlenül létező entitás, amely távolról irányítja az egyéneket (*szuperorganizmus*). Ezzel a nézettel valójában a környezet meghatározó szerepét felváltották a kultúra felettes szerepével (ANDERSON, J. 2009).

Habár az orosz tájtudomány (*landsaftovegyenyije*) tájfogalma hosszú időn keresztül uralkodóan természetföldrajzi kategória volt, említésre méltóak az orosz tájtudomány alapjai. Az alapvetően természetföldrajzi beállítottságú tájszemlélet okai között említen-dő, hogy a szovjet időszak alatt erős volt, majd utána még inkább megerősödött a földrajz alkalmazott tudományi oldala, hiszen nemzeti érdek (volt) a modernizáció, az iparosítás (és a fegyverkezés). A nemzeti célok tehát a táj biológiai és fizikai, semmint kulturális jellegű szemléletét igényelték és igénylik (SHAW, D. J. B.–OLDFIELD, J. D. 2007). Az orosz megközelítés alapvetően a táj biológiai és fizikai jellemzőit hangsúlyozta, illetve a hasznosítás és az ember általi átalakítás lehetőségeit, de szinte teljesen elhanyagolta magát az embert. Az orosz tájtudomány megalapítója LEV SZEMJONOVICS BERG (1876–1950) volt, akinek tájértelmezése – a táj természeti egység, amely a domborzat, az éghajlat, a víz-háztartás, a talaj, a flóra, a fauna és bizonyos mértékben az emberi tevékenység közötti összefüggést tükrözi – egészen a mai napig fontos alap. BERG ismertette meg kollégáival a kultúrtáj fogalmát, amire a VIDAL DE LA BLACHE-féle *genres de vie*, életmód szemlélet volt jellemző. Kifejtette, hogy a szokások, az életmód, az anyagi kultúra hogyan igazodik a környezethez. Egy másik geográfus, V. P. SZEMENOV-TYAN-SANSZKIJ (1827–1914) szintén igyekezett az emberi tényezőt is bevonni a táj tanulmányozásába. Szerinte a biofizikai jellemzőkön kívül a látványt, az esztétikát és a kulturális dimenziót is vizsgálni kell; számára a földrajz közel állt a művészetekhez (SHAW, D. J. B.–OLDFIELD, J. D. 2007).

A fentebb bemutatott tradicionális kultúrföldrajzi irányzatok hasonlóságait és különbségeit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat – Table 1

A tradicionális kultúrföldrajzi irányzatok (ANDERSON, J. 2009 alapján saját szerkesztés)
Schools of traditional cultural geography (based on ANDERSON, J. 2009)

	Környezeti determinizmus	Környezeti posibilizmus	Berkeley iskola
Az alapgon-dolatok forrása	természet-tudomány	természet-tudomány	antropológia
Módszertan	törvényszerűségek megállapítása (pozitivistá szemlélet)	empirikus terepmunka	empirikus terepmunka
A kultúra alakítója	környezet	környezet és társadalom	a kultúra önmaga (mint szuperorganizmus)
Földrajzi lépték	nemzeti/globális	regionális/lokális	táj
Társadalmi értékek	kereskedelem	a környezetüket alakító emberek	romantikus/ environmentalista
Politikai vonatkozások	állam/militarizmus [liberalizmus]	kölcsönösség/polgári részvétel [konzervativizmus]	technológiaellenes/hagyománypárti

Az új kultúrföldrajz és a kultúrtáj

A kulturális vagy reprezentációs fordulat a tájtudomány szétágazásához vezetett. Többek között a földrajzban is megkezdődött az OLWIG, K. R. által „dematerializációnak” titulált folyamat, amikor is a tájat már nem a fizikai világban létező entitásként kezelik, hanem metaforaként, szöveggént, képként vagy színhelyként (SHAW, D. J. B. – OLDFIELD, J. D. 2007 nyomán). Ugyanezt egy másik szerző, JĘDRZEJCZYK, D. a megismerés „deobjektívizációjának” nevezi, szubjektív, intuitív megismerésről beszél (MYGA-PIĄTEK, U. 2008 nyomán).

A társadalomtudományok mellett a társadalomföldrajzot is elérte az 1970–80-as évektől a kulturális szemlélet. Ennek egyik oka, hogy a posztmodern tudományfelfogás előnyben részesíti a holisztikus felfogásokat. A kultúra koncepciója is ilyen átfogó, igen rugalmas eszme. Egyik definíciója szerint a kultúra olyan jelentérendszer, amelyen keresztül a társadalmi rend kommunikálható, újratermelhető, tapasztalható és felfedezhető is (WILLIAMS, R. 1982). A kulturális fordulat lényege, hogy a gazdasági és politikai magyarázatokkal szemben felértékelődik a kultúra szerepe, és ezen belül nem a tárgyak, hanem a jelentések kerülnek előtérbe. Az új kultúrföldrajz tehát két jelentős dolgot is köszönhet a kulturális fordulatnak: egyfelől a materiális javak vizsgálatán túl a hozzájuk kapcsolódó jelentések fókuszba kerülését, másfelől pedig a társadalomtudományi értelmezési, interpretációs elméleteket és módszereket.

A kultúrföldrajzon belül többen a kulturális fordulat megtestesítőjének, pontosabban a „régiből” az „új” kultúrföldrajzba vezető folyamat fordulópontjának COSGROVE, D. – JACKSON, P. (1987) tanulmánya megjelenését tekintik. Ebben a szerzők a SAUER-féle Berkeley iskola tájelméletét kritizálták, és a (vidéki) materiális tárgyakat számba vevő szemlélet helyett a táj szimbolikus jellemzőit állították a kutatások fókuszába, így tágítva ki a vizsgálati területeket. A szigorúan morfológiai módszerek helyett egyre inkább az interpretatív metódusok terjedtek el, amelyek a lingvisztika és szemiotika területéről érkeztek. A kultúra egységes természetét sem fogadták el, felfogásuk sokkal inkább szólt folyamatosan vitatott és formált, egymás mellett levő kultúrákról. KONG, L. (1997) a szóban forgó írás megjelenése után tíz évvel közzétett elemzésében kritikával illette a tanulmány több elemét, többek között azt a négy pontot is, amelyekben szerzőinek az új kultúrföldrajzra vonatkozó főbb megállapításait látni vélte, szerinte ugyanis ezek korábban már – ha nem is egyszerre, de – mind megjelentek különböző szerzők tollából. KONG a következő négy pontra gondolt: (1) a kultúra reifikáló (tárgyasító) felfogásától való elmozdulás, (2) a táj szimbolikus természetének felismerése, (3) az elit kultúrával szemben a populáris kultúra fontossága, és (4) a táj mint szöveg értelmezése, a táj szemiotikai elemzése. KONG összességében azt vallja, hogy cikkükben COSGROVE, D. és JACKSON, P. nem elegendő mértékben ismerték el elődjeik munkásságát, így az nem tekinthető az új kultúrföldrajz kezdetének, habár tény, hogy az általuk vázolt kutatási irányok kijelölésével jelentős mértékben hozzájárultak a tudományág fejlődéséhez (KONG, L. 1997).

A reprezentációs kultúrföldrajz, illetve a nem-reprezentációs elmélet

COSGROVE, D. és JACKSON, P. így jellemzi „megújult” tudományágukat, vagyis a reprezentációs kultúrföldrajzot: „Ha meghatározását szeretnénk adni ennek az „új” kultúrföldrajznak, akkor az kortárs lenne, de egyszersmind történeti is (de mindig kontextuális és elmélettel alátámasztott); társadalmi és térbeli (de nem korlátozódna kizárólag szűken definiált tájkérdésekre); városi és rurális; és mindemellett számításba vennénk a kultúra kiszámíthatatlan természetét, a domináns ideológiákat és az azokkal szembeni ellenállás

formáit” (COSGROVE, D.–JACKSON, P. 1987, p. 95.). E megfogalmazásból is kitűnik, hogy ez eléggé távan értelmezett „definíció” és vélhetően nem akarnak ennél egzaktabb meghatározást adni, mert azzal „megsértenék” a holisztikus felfogás elvét.

Megemlítendő még, hogy a reprezentációs kultúrföldrajzban a hangsúly a nagyléptékű és statikus tájakról a különböző léptékű helyekre tolódik, mint például szabad terek, parkok, lakóhelyiségek, továbbá filmbeli vagy irodalmi helyszínek is lehetnek a vizsgálat színterei.

Egy idő múlva azonban megjelentek a reprezentációs megközelítés kritikái is. Egyfelől azzal vádolták, hogy a számos, társadalomtudományokból kölcsönzött elmélet eltérítette a tudományágot, és ennek következménye, hogy a földrajzosok a saját (elméleti) világukat élik, elszakadtak a valóságtól, a hétköznapoktól. Ez egyfajta elitizmus kialakulásához is vezet. Továbbá a reprezentációs új kultúrföldrajz csak olyan tárgyakat vizsgál, amelyek statikusak és szimbolikusak, a kutatások nem terjednek ki a kevésbé tartós és ideiglenes eseményekre, az improvizációra.

Elsősorban e kritika hatására jelent meg a kultúrföldrajzban a nem-reprezentációs elmélet. Az elmélet egyik fő feltételezése szerint a reprezentáció csak részleges lehet. Hangsúlyozza továbbá a nyelvi korlátokat, vagyis hogy vannak a nyelvi reprezentáció útján nem kifejezhető élmények, érzések. Ezek miatt a nem-reprezentációs földrajz nem a „dolgoakra” fókuszál, hanem a gyakorlatokra, a tapasztalatokra. A performativitás kerül előtérbe, a jelenséget annak létrejöttének pillanatában vizsgálják (pl. zenét, táncot és más művészi kifejeződések). Változik a módszertan is, interjúkat, fókuszcsoportos beszélgetéseket, diskurzus-elemzéseket végeznek, illetve résztvevő megfigyelés formájában rögzítik az eseményeket, akár videofelvételeken is, vagy felkérik a vizsgálati személyeket, hogy ők maguk rögzítsék a jelenségeket. A nem-reprezentációs kultúrföldrajz atyja NIGEL THRIFT (ANDERSON, J. 2009).

Az új kultúrföldrajz két fő irányzatának jellemzőit a 2. táblázat hasonlítja össze.

2. táblázat – Table 2

Új kultúrföldrajzi irányzatok (ANDERSON, J. 2009 alapján saját szerkesztés)
Schools of new cultural geography (based on ANDERSON, J. 2009)

	Reprezentációs kultúrföldrajz	Nem-reprezentációs kultúrföldrajz
Az alap gondolatok forrása	humanizmus, feminizmus, kritikai elmélet, kultúr tanulmányok	színházelmélet, fenomenológia
Módszertan	elmélet és gyakorlat	hétköznapi gyakorlat
A kultúra alakítója	kulturális csoportok	kulturális csoportok és egyének
Földrajzi lépték	hely	bizalmas lépték: test, cselekedet
Társadalmi értékek	a különbségek fontossága	a hétköznapiak és az érzelmek fontossága
Politikai vonatkozások	ambivalens?	ambivalens?

A kultúra mint magyarázó tényező?

A kulturális fordulat eredői lehetnének az ún. *kulturalista magyarázatok*, amelyek szerint az emberek cselekvéseire mindenekelőtt a kultúrájuk van befolyással. MITCHELL, D. '90-es évek közepi (1995) meglátása szerint az új kultúrföldrajzosok a kultúrát okozati-nak tekintik, és így azt képesnek tartják a cselekvés, a viselkedés, az ellenállás és a társa-

dalmi formációk olyan magyarázatára, amelyre a gazdaság vagy a politika képtelen (ezt többen – pl. JACKSON, P. 1995 – elutasítják). MITCHELL szerint a kultúra szuperorganista és determinisztikus „tárgyi” megközelítéséből átléptek egy bizonytalanabb, a társadalmi erőket központba állító „szint/réteg/közeg” felfogásába, ahol a kultúra a jelentések és a cselekvések közege lesz. Amellett érvel, hogy kultúráról mint ontológiai létezőről nem beszélhetünk, hanem „csak” mint eszméről vagy ideológiáról. Állítása szerint a kultúra eszméjét kezdetektől fogva megkülönböztetésre és osztályozásra használják, holott a valóságban minden folytonos. A kérdés az, hogy a kultúra ilyen jellegű, különbségtévő felfogása milyen társadalmi cselekvőknek kedvez. Így tekintve pedig a kultúra inkább már ideológiaként értelmezhető. A kultúra eszméjének gyakorlati megvalósulását (ZUKIN, S. 1991 nyomán) napjaink városának termelési és újratermelési rendszereiben betöltött szerepén keresztül szemlélteti (MITCHELL, D. 1995).

A (kulturális) tájfogalom a magyar geográfiában

Egyik tanulmányában PROBÁLD F. (2011) a táj (földrajzi) fogalmának európai történetéről ír, különös tekintettel a művészetek és a tudományok e fejlődési folyamatban játszott szerepére. A tájra vonatkozó hazai kutatások kapcsán elsőként TELEKI P. tájmeghatározását idézi: „*a földfelszíni élet természettől való synthesise a Föld bizonyos pontján, területén...*” (TELEKI P. 1936, p. 299). A két világháború között a geográfusok többsége az egy adott területen élő lakosság vizsgálatát a természeti tájelemekkel együtt végezte, azonban a kutatók egy kisebb köre már akkoriban az emberi tevékenység kultúrtáj formájában való megnyilvánulásait tanulmányozta és ezzel az önálló emberföldrajz irányába tettek lépéseket. MENDÖL T. (1947) földrajzra, illetve emberföldrajzra vonatkozó definíciójából is jól kiténik, hogy mennyire központi, alapvető vizsgálati kategóriaként tekintett a tájra: „*A földrajz végső feladata mai felfogásunk szerint a tájak és a belőlük összetevődő egész földfelszín életének és arculatának magyarázó leírása. ... Az emberföldrajz feladata éppen az embernek és alkotásainak mint tájelemeknek a vizsgálata*” (MENDÖL T. 1947, p. 3.; idézi PROBÁLD F. 2007). MENDÖL T. elsősorban a műtáj megnevezéssel illette ezt az emberföldrajzi leíró-vizsgálati kategóriát, amit ma inkább már kultúrtájként emlegetünk. Megjegyzendő továbbá, hogy a népi szociográfiák is e kutatási irány előfutárainak tekinthetők (BOROS L. 2007).

Az 1950-es évektől, a szocialista korszakban a szovjet tájmegközelítés a hazai földrajzban is érvényre jutott, vagyis a tájra kizárólag természetföldrajzi térkategóriaként tekintettek. Az éra vége felé ismét egy szintetizálabb megközelítésként MAROSI S. definícióját idézhetjük: „*a térnek olyan, a szomszédságtól a hierarchiai szintnek megfelelően többé-kevésbé elhatárolódó egysége, amely a természeti és – egyre inkább – antropogén folyamatok és törvényszerűségek kölcsönhatására egyéni sajátosságokkal rendelkezik. Bár arculata az élő szervezetek, az ember, a társadalom hatását is tükrözi, ennek eredményeként is nagymértékben formálódik, de térbeli alapja, határainak meghatározója a természeti tényezők összessége*” (MAROSI S. 1980, p. 13.; idézi PROBÁLD F. 2011).

Később, az 1990-es évektől kezdődően a táj fogalma kezdte „ismét” visszanyerni társadalomföldrajzi vonatkozásait is. Egyre inkább érzékelhető a táj újfajta posztmodern, humanisztikus, kultúrföldrajzi megközelítése. A táj humanisztikus jellegű vizsgálatára lehet példa a történeti tájak elméleti és gyakorlati emberföldrajzi vizsgálata (pl. TÓTH T. 1980; GYÓRI R. 2005; SZILÁGYI ZS. 2009), ami sokszor szorosan kapcsolódik a néprajzi tájak etnográfiai megközelítéséhez (pl. KÓSA LÁSZLÓ; ANDRÁSFALVY BERTALAN; ILYÉS ZOLTÁN munkáiban). Hazánkban TRÓCSÁNYI A. (2010) foglalta össze talán legrészleteseb-

ben a kultúrgeográfia alapjait. Ír a kultúrföldrajz tudománytörténetéről, alapfogalmairól – köztük azokról a területi szintekről (kultúrterület, kultúrrégió, kultúrtáj), amelyek a kultúra térbelisége elemezhető; a kultúra alrendszeiről, a kultúrföldrajz gyakorlati alkalmazhatóságáról. Ő a következő definíciót adja: „A kultúrföldrajz a társadalomföldrajz részterülete, amely alapvetően az emberi kultúra földrajzi térrel fennálló kölcsönhatásrendszerével foglalkozik” (TRÓCSÁNYI A. 2010, p. 622.). A kölcsönhatásrendszer vizsgálatához négylépcsős metodikát javasol. Elsőként az adott kulturális jelenség területi dimenzióit érdemes feltárni (a külső tér elemzése), e leíró jellegű szakaszt a területi jellegzetességeket befolyásoló, azokat kialakító külső hatások bemutatása követheti. Az elemzés további lépése a kulturális jelenség térre gyakorolt hatásainak feltárása, végül pedig a jelenség térstruktúrájában levő belső viszonyok (a belső tér) elemzése. A kultúrtájat az emberi tevékenység által formált közegként értelmezi, továbbá e táj értékelésének három főbb vetületét látja: a településmorfológiát, a földhasznosítást és az építészeti kultúrát.

BERÉNYI I.-t, a kultúrgeográfia részdiszciplínájának, a szociálgeográfiának jeles művelőjét is foglalkoztatja a kultúrtáj témaköre. Hipotézise szerint a társadalmi egyenlőtlenségeknek lenyomata van a kultúrtáj szerkezetén, karakterén (BERÉNYI I. 2010). Azt hangsúlyozza, hogy az emberek térbeli magatartását, a tér átalakítására irányuló lépéseit nem lehet csupán gazdasági-társadalmi érdekből véghezvitt cselekedeteknek tekinteni. „... (A)z individuum, a csoport szükségleteinek kialakítása során az adott kor technikai-civilizációs szintjén, ideológiájához, csoportmagatartásához stb. „igazodva” alakítja át környezetét” (BERÉNYI I. 2010, p. 515.). Tehát BERÉNYI a kultúrtáj fogalmának vizsgálatakor felhívja a figyelmet mind az érdek, a munkával összefüggő „hasznosság”, mind pedig az értékracionalizmus, a tradíció és az emóció által vezérelt, a természetet átalakító, tájformáló tevékenyegre. A kultúrtájat alkotó természeti elemek szerkezete, térbeli elrendeződése a társadalmi struktúrától függ. Emellett a kultúrtájat az ott élőknél az identifikációs tereként is jellemzi, olyan térként, amely fontos szerepet játszik a személyiség fejlődésében (BERÉNYI I. 2003).

A táj szubjektív megítélésének fontossága is nő, ami pedig elvezet a táj esztétikai értékeléséhez, tehát az érzékelés, a vizualitás szempontjából való elemzéshez. Véleményem szerint napjaink hazai kultúrtáj-kutatásában domináns része van az alkalmazott kutatás jellegű vizsgálatoknak, ezen belül is a területfejlesztés, a város-rehabilitáció, az ingatlanpiac vagy éppen a turizmus részére történő tájértékeléseknek. E gyakorlati, alkalmazott kutatás jellegű szemlélettel bizonyos tekintetben szemben áll, ugyanakkor pedig kapcsolódik is a táj társadalmi konstrukción alapuló intellektuális képződményként való felfogása. Szemben áll, hiszen nem objektív létezőként tekint a tájra, de kapcsolódik is, mert ez esetben is az érzékelés, a látvány nagy befolyással bír a táj szubjektív felfogására. E megközelítés észlelhető már néhány hazai geográfus munkájában is (pl. NIKITSCHER P. 2004; BOROS L. 2007). Az utóbb említett szerző megállapítja, hogy a hazai társadalomföldrajzon belül is kezdik alkalmazni a társadalomtudományok megközelítéseit és módszereit, hogy konvergencia figyelhető meg a földrajz és a társadalomtudományok tematikájában és módszereiben. A kultúra befolyásolja a gondolkodást és ezáltal a táj alakítását is, ezért a táj vizsgálata megmutathatja, hogyan gondolkodunk és hogy gondolkodásunkat esetlegesen milyen ideológiák befolyásolják. A művészeti alkotásokban – például irodalmi művekben, filmekben – megjelenő terek, illetve az általuk közvetített jelentések elemzését javasolja.

Ugyan nem geográfus berkekben született és nem csak a magyar tájszemlélettel foglalkozik, de mindenképpen említésre méltó DREXLER D. (2010) munkája, aki összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálat keretében járta körül a táj köznap felfogásának kulturális különbségeit. Először nyelvi elemzés segítségével kimutatta, hogy milyen jelentéscsoportokat tartalmaznak a *landscape*, a *paysage*, a *Landschaft* és a *táj* szavak. Ez alapján

megállapította, hogy a német és a magyar táj kifejezés jelentésegyesítő természetű gyűjtőszavak és a megfelelő angol és francia szavak jelentései (a [vidék] látványa, tehát képszerűség, esztétikai-művészeti vonatkozású jelentések) mellett a tárgyszerűség is jellemzi őket, továbbá az identitásra és a haza gondolatára vonatkozó konnotációkat is magukba foglalnak. A monográfia velejét e jelentéskülönbségek mögött meghúzódó kulturális mozgatórugók feltárása adja, amit az tesz lehetővé, hogy a tájat a társadalmi és kulturális körülményektől, illetve ezek változásától függő, tehát *szociokulturális jelenségnek* és kizárólag gondolatnak tekinti.

Tájkutatási módszerek az új kultúrföldrajzban

Az új kultúrföldrajz kutatási módszereire talán a legerősebb hatást a posztmodern gondolatvilága gyakorolt. Ezen belül több „poszt”-megközelítés emelhető ki, mint például a posztstrukturalizmus, a diskurzív megközelítés, a szubjektivitásról és a szituatív tudásról szóló gondolatok, a társadalmi konstrukció elmélete, de kutatásom szempontjából a legfontosabb irányzatnak a táj szemiotikája bizonyul. A szemiotika a jelek és szimbólumok kutatásával foglalkozik, többek között azt vizsgálva, hogy épül fel a jelentés. A táj egyedi kommunikációs vagy nyelvi rendszernek tekinthető, ahol az épületek és az elrendezések a szavakhoz és mondatrészekhez hasonló szerepet játszanak. A szövegben testet öltő információk gyakran az épületekben is megjelennek jelentést hordozó formák alakjában. A kultúrtáj kutatásában a táj szemantikája az egyik legfontosabb területté vált, ami a bennünket körbevevő szimbólumok dekódolásában és interpretációjában lehet segítségünkre (CZEPZYŃSKI, M. 2008).

Az új kultúrföldrajzban két fő interpretációs irány honosodott meg – részben a szemiotikára épülve – a kultúrtájak vonatkozásában: a textualitás és az ikonográfia. A táj „olvasásának” metaforája a kulturális antropológus GEERTZ C.-től (1973) származik, aki szerint a tájat társadalmi dokumentumként olvashatjuk az irodalomelmélet technikáit és módszereit használva. Úgy véli, a társadalom működése során a különböző társadalmi szereplők csoportjai interpretálják és megvitatják a jelentéseket, továbbá a társadalomtudósok egy újabb jelentésréteget alkotnak akkor, amikor e diskurzusokat leírják. Az eredetileg PANOFKY, E. (1939) által a középkori gótikus építészet és a reneszánsz festészet tanulmányozására kifejlesztett művészettörténeti kutatási irányzatot, az ikonográfiát átemelték az etnográfiaiba, később pedig GOTTMANN, J. (1952) a politikai földrajzban alkalmazta. Rajta keresztül a kultúrföldrajz kutatóihoz is eljutott, akik a táj reprezentációs elemzéséhez kezdték alkalmazni ezt a megközelítést. COSGROVE, D. (1984) definíciója szerint az ikonográfia képek leírása és interpretációja ezek szimbolikus jelentéseinek feltárása céljából. Ugyanakkor COSGROVE, D. és JACKSON, P. (1987) kiemelte az ikonográfiai módszer korlátait, ugyanis szerintük a posztmodern világ kortárs társadalmában az intertextualitás és az interpretációs szabadság révén a hangsúly inkább a felszínen van, semmint a mélységekben, így a mélyebb jelentéseket kutató módszer a kortárs tájak elemzésében korlátozottan alkalmazható.

A táj posztmodern felfogásának tényezői

A táj mai általános értelmezésekor három fő irány különíthető el (WIDGREN, M. 2004 alapján): a táj mint forma, mint használat és mint értelem.

A táj a földfelszín egy bizonyos területének formai vagy vizuális megvalósulása. A tájképfestészetből, tehát a táj művészi megközelítéséből két fontos vonást kell megemlíteni,

amelyek továbböröklődtek a mai táj-interpretációkba. Az egyik a kép fókuszában álló téma, a másik pedig a nézőpont, amely a festő vagy az interpretáló elképzelt állóhelye. Napjainkban a tájépítész és az építész is a táj ilyen típusú megközelítését alkalmazza.

A táj funkcionális megközelítésének egyik iránya a természettudományos táj fogalma, amely egy terület földrajzi egységét érti tájon, tehát a talajt, a vegetációt, a vizeket, a klímát és az emberi településeket, – például a tájökológia is ezt a megközelítést használja. Ide kapcsolódik HARVEY, D. (1982) (gazdasági) definíciója is, ami szerint az épített környezet földrajzilag rendezett, komplex, kompozit árucikk. Erőforrás-rendszerként működik: az épített környezet használati értékkel bír, amelyet termelésre, cserére és fogyasztásra lehet fordítani.

A táj mint jelentés vagy kommunikációs rendszer – ez az irány áll legközelebb a posztmodern nézőponthoz. A táj emberi értékek, jelentések és szimbólumok terméke, tükrözi a hatalmi viszonyokat, igényeket, törekvéseket; tulajdonképpen üzenet, amit a vezető osztály teremtett a többiek részére (CZEP CZYŃSKI, M. 2008).

A kultúrföldrajz kortárs táji megközelítése a harmadik ponthoz kapcsolódik. E szemlélet szerint COSGROVE, D. (1984) monográfiája klasszikus mű, sőt mások (BERG, L. 2005; DUNCAN, J. S. 2005) forradalmi munkának tekintik. Újítónak számított a mű például az alkalmazott humanisztikus marxista megközelítése miatt, ugyanis a tájat – az addigi szűk (esztétikai) megközelítést meghaladva – társadalmi és kulturális szempontból is vizsgálандónak tartotta, ami felfrissítette a 1980-as évek strukturális és gazdasági determinizmust valló marxista földrajzát (DUNCAN, J. S. 2005). COSGROVE, D. a társadalom és a föld viszonyát, pontosabban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet 15. századtól a 19. század végéig tartó időszakát vizsgálta a táj fogalmán keresztül. Ehhez a tájképfestészet alkotásaiban megjelenített társadalmi viszonyokat elemezte; olasz, ezen belül kiemelt módon velencei, majd flamand, holland, továbbá amerikai és angol példákön keresztül világította meg a különbségeket. Tájfogalma: a föld történelmileg és kulturálisan jellegzetes reprezentációs formája, látásmód, vagy a szerző szavaival élve: „*a táj fogalma látásmódot jelent – egy mód, amellyel néhány európai a róluk szóló világot és a világgal való kapcsolatukat fejezik ki maguk és mások számára, és amelyen keresztül magyarázzák a társadalmi viszonyokat*” (COSGROVE, D. 1984, p. 1.).

A táj kritikai (marxista) kultúrföldrajzi megközelítését MITCHELL, D. (2005) adja meg. Ő a táj négy értelmezését különíti el: 1. hétköznapi szóhasználatban a dolgok egy területen levő egyedi elrendezését vagy mintázatát jelenti; 2. ennél egy fokkal szakmaibb megfogalmazásban a terület kinézetét, stílusát jelöli, illetve utal ezen összeállítás, elrendezés társadalmi vagy kulturális jelentésére is; 3. a geográfus körök értelmezése szerint a táj épített morfológia, valamely hely formája és szerkezete; és végül 4. a táj a reprezentáció egyik formája, jelentések komplex rendszere. Szerinte a táj kutatás feladata e különböző jelentések és felfogások egymáshoz való viszonyának vizsgálata.

Ezenkívül MITCHELL, D. hangsúlyozza, hogy a táj mint reprezentáció egyszersmind ideológia is. Nemcsak a terület kinézetét jelöli, hanem a területre tekintés egyedi mivoltát is. A táj ideológiaként való működése a reneszánsz Olaszország idejére nyúlik vissza, ahol táj a földesurat és birtokát, illetve a tulajdonos és a birtok kapcsolatát ábrázolja. A perspektivikus ábrázolás technikáját használva a táj a földtulajdon „realista” ábrázolója. Valójában ez a „realizmus” már ideológiával terhelt, a művész és a néző szubjektivitása a tulajdont nem azokhoz rendeli, akié a táj, hanem aki uralja, ellenőrzi (COSGROVE, D. 1984). MITCHELL szerint a táj eszméjének valós ereje, illetve a tulajdonnal való kapcsolata abból a tényből ered, hogy a táj sikeresen elbirtokolta és (ideológiailag, jogilag és fizikailag) elidegenítette a munkát, amely létrehozta. A táj tehát a munkán alapszik, abból ered, de napjainkban az elidegenítés forrásaként működik. Habár definiálhatjuk a tájat morfoló-

giaként, dolgok rendezettségként vagy látásmódként, a táj hatalma és jelentősége mégis abban rejlik, hogy ezek milyen kombinációban működnek, és ezáltal hogyan lesznek közvetítői bármilyen kirekesztő, elidegenítő, kisajátító és gyakran rasszista és patriarchális társadalmi gyakorlatoknak (MITCHELL, D. 2005).

Kitekintés a városi tájak felé

A fentiekben felvázolt, a kultúrföldrajz általánosságban vett táji megközelítése után most konkrétan a városi tájra vonatkozóan következzen néhány gondolat.

Ha visszanyúlunk a tradicionális kultúrföldrajzi kutatásokig, azt tapasztaljuk, hogy ott – napjainkhoz képest – kevésbé volt releváns a városi tér vizsgálata. Például VIDAL DE LA BLACHE, P. – mivel régiókban gondolkodott és ezek alapvetően rurális jellegűek voltak – a városok vizsgálatának nem tulajdonított nagy jelentőséget (igaz, akkoriban a városok nem is voltak olyan jelentős hatalmi pólusok, mint ma) (BONNEMAISON, J. 2005). SAUER, C. pedig egyenesen elfordult a városi közegetől, ugyanis korának (1900-as évek első évtizedei) ipari-technológiai fejlődését és annak környezetre gyakorolt romboló hatását látva, egyfajta romantikus szemléletet követve a tradicionális és történeti tájak felé fordult, vagyis inkább vidéki térségekben kutatott.

A később kibontakozó új kultúrföldrajz már inkább fordult a városi táj vizsgálata felé. COSGROVE, D.–JACKSON, P. (1987) jó példaként említi két történész városokról szóló elemzését: egyfelől MUIR, E. (1981) a reneszánsz Velence ünnepi városképéről és polgári rituálékról szóló, illetve SCHORSKE C. E. (1981) a 19. század végi Bécsset, a kultúra és a politika kapcsolatát vizsgáló műveit, amelyekben a szerzők a várost egy színház analógiájára jellemzik – ez a megközelítés a földrajzi kutatásokra is ösztönzőleg hatott.

A városi élet terei, arculata és szimbólumai szorosan összefüggenek a domináns társadalmi, politikai és gazdasági rendszerek ideológiai hátterével. Az építészet és a városi tájat a civilizációk kezdete óta a kulturális kódok állandó közvetítőjének tekintik. A táj, illetve annak formája, funkciója és különösen jelentései feletti uralom a hatalom egyik prioritásává válik, főleg az olyan hatalom esetében, amelynek legitimitációját valamilyen formában vitatják vagy vitathatják. Ez a táj feletti uralom tipikusan óriási kultúrtáj-projektekben materializálódik. Ezek a beruházások nemcsak az új vezetők politikai és gazdasági hatalmát, hanem sokszor kulturális dominanciájukat jelzik (CZEPZYNSKI, M. 2008). Tehát a városi táj tér-, építészeti, társadalmi és kulturális struktúráit, továbbá a jegyeket és a részleteket érdemes dekódolni a korábban már említett interpretatív módszerek segítségével.

Összefoglalás

A fentiekben kísérletet tettem a kultúrföldrajz klasszikus és „új” irányzatainak rövid bemutatásra, illetve ezek egyik kiemelt fogalmának, a tájnak változó felfogására. A környezet 19. század eleji meghatározó felfogásától a kultúra felettes szerepén keresztül eljutottunk a reprezentációs kultúrföldrajzig. Napjainkban a kultúrtáj a posztmodern tér- és kulturális diskurzusok egyik legszélesebb körben elterjedt fogalma, tulajdonképpen egyesíti magában a térbeli és a kulturális fordulatot.

A tudományág fejlődése során a változó felfogásokhoz változó módszerek kapcsolódnak. Kezdetben tárgyak leíró és katalógizáló jellegű vizsgálata folyt, majd ehhez csatlakoztak a hagyományok, intézmények, szokások hasonlóan deskriptív elemzései; mindez első sorban empirikus terepmunkák keretében. A paradigmatisms váltás után az előbbieken

felsorolt kulturális elemek szimbolikus jelentéseit kezdik kutatni, továbbá hogy e jelentéseket ki, hogyan konstruálja; e vizsgálatokhoz a társadalomtudományokból kölcsönzött módszereket használnak.

Az áttekintett időszak alatt jelentősen változott a városok megközelítése is. A tradicionális kultúrföldrajzi kutatásokban napjainkhoz képest kevésbé volt releváns a városi tér vizsgálata. Az új kultúrföldrajz azonban előszeretettel fordul urbánus közegek elemzéséhez, ugyanis a városok egészének morfológiája, tervezettsége, valamint bizonyos elemek, mint például a közterületek, (köz)épületek, emlékművek vagy éppen a köztér-elnevezések olyan jelentéseket, értékeket, viszonyokat hordoznak és közvetítenek, amelyek időbeli változásának vizsgálatával a társadalmi berendezkedés változásának egy szeletét lehet megismerni. A társadalmi, hatalmi viszonyok a kultúrtájról szóló diskurzusok fókuszpontjában állnak, és ezek a párbeszédok az átalakulások idején a legaktívabbak és legláthatóbbak. Így a rendszerváltás óta még napjainkban is zajló poszt szocialista átmenet is kínál olyan városi kultúrtáj változásokat, amelyek vizsgálata érdeklődésre tarthat számot.

ESZENYI ORSOLYA
ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
eszenyi.orsolya@gmail.com

IRODALOM

- ANDERSON, J. 2009: Understanding cultural geography: Places and traces. – Routledge. 240 p.
- BERÉNYI I. 2003: A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. – Földrajzi Tanulmányok, 23. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 183 p.
- BERÉNYI I. 2010: Adalék a társadalmi egyenlőtlenség és a kultúrtáj kapcsolatának értelmezéséhez. – In: BARTA Gy. – BELUSZKY P. – FÖLDI Zs. – KOVÁCS K. (szerk.): A területi kutatások csomópontjai. – MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 514–531.
- BERG, L. 2005: Classics in human geography revisited. Cosgrove, D. 1985: Social formation and symbolic landscape. Totawa, N J: Barnes and Noble. Commentary, 1. – Progress in Human Geography, 29. 4. pp. 475–477.
- BONNEMAISON, J. 2005: Culture and space. Conceiving a new cultural geography. – I. B. Tauris, London. 160 p.
- BOROS L. 2007: A művészeti alkotások földrajzi vizsgálatának néhány elméleti kérdése. – In: KOVÁCS Cs. – PÁL V. (szerk.): A társadalmi földrajz világai. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 79–88.
- COSGROVE, D. 1984: Social formation and symbolic landscape. – The University of Wisconsin Press. 332 p.
- COSGROVE, D. – JACKSON, P. 1987: New directions in cultural geography. – Area, 19. pp. 95–101.
- CZEP CZYŃSKI, M. 2008: Cultural Landscapes of Post-socialist Cities. Representation of power and need. – Ashgate. 224 p.
- DREXLER D. 2010: Táj és tájértelmezés. A táj jelentésváltozásának összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálata Anglia, Franciaország, Németország és Magyarország példáján. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 224 p.
- DUNCAN, J. S. 2005: Classics in human geography revisited. Cosgrove, D. 1985: Social formation and symbolic landscape. Totawa, N J: Barnes and Noble. Commentary 2. – Progress in Human Geography, 29. 44. pp. 477–479.
- GEERTZ, C. 1973: The interpretation of culture. – Crossroad, New York. 480 p.
- GOTTMANN, J. 1952: La politique des Etats et leur géographie. Armand Colin, Paris. 670 p.
- GYÖRI R. 2005: A történeti régió. – In: NEMES NAGY J. (szerk.): Régiók távolról és közelről. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. pp. 63–71.
- HARVEY, D. 1982: The Limits to Capital. – University of Chicago Press, Chicago. 478 p.
- JACKSON, P. 1995: The idea of culture: a response to Don Mitchell. – Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, 21. 3. pp. 572–573.
- KONG, L. 1997: A 'new' cultural geography? Debates about invention and reinvention. – Scottish Geographical Magazine, 113. 3. pp. 177–185.
- MAROSI S. 1980: Tájkutatói irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények, 13. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 119 p.
- MENDŐL T. 1947: A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. – A Magyar Népkutatás Kézikönyve, II. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest. pp. 1–16.

- MITCHELL, D. 1995: There's No Such Thing as Culture: Towards a Reconceptualization of the Idea of Culture in Geography. – Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, 20. 1. pp. 102–116.
- MITCHELL, D. 2005: Landscape. – In: ATKINSON, D.–JACKSON, P.–SIBLEY, D.–WASHBOURNE, N. (eds): Cultural Geography. A critical dictionary of key concepts. I. B. Tauris, New York. pp. 49–56.
- MUIR, E. 1981: Civic ritual in renaissance Venice. – University Press of Princeton, New York. 356 p.
- MYGA-PIĄTEK, U. 2008: Between tradition and modernity of the cultural landscape research. Discussion on methodology. – Methodology of landscape research. Dissertations Commission of Cultural Landscape, 9. pp. 75–91.
- NIKITSCHER P. 2004: Paradigmaváltás a kulturális földrajzban. – In: BARTON G.–DORMÁNY G.–KOVÁCS F. (szerk.): Táj, tér, tervezés: Geográfus Doktoranduszok VIII. Országos Konferenciája tudományos közleményei. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. pp. CD-ROM-10.
- PANOFSKY, E. 1939: Studies in iconology: humanistic themes in the art of the Renaissance. – Oxford University Press, Oxford. 412 p.
- PROBÁLD F. 2007: Társadalomföldrajz és regionális tudomány. – Tér és Társadalom, 21. 1. pp. 21–33.
- PROBÁLD F. 2011: A megismerés útjai: művészet és tudomány szerepe a földrajzi tájfogalom történetében. – PONTICULUS HUNGARICUS, 15. 9. pp. html
- SCHORSKE, C. E. 1981: Fin-de-siecle Vienna: politics and culture. – Vintage Books, New York. 378 p.
- SHAW, D. J. B.–OLDFIELD, J. D. 2007: Landscapes science. A Russian geographical tradition. – Annals of the Association of American Geographers, 91. 1. pp. 111–126.
- SZILÁGYI ZS. 2009: Sárrét posztmodern perspektívában: A táj történeti földrajza: az egységesülés és széttagolódás formái. – Tér és Társadalom, 23. 2. pp. 113–133.
- TELEKI P. 1936: A gazdasági élet földrajzi alapjai, II. – Centrum, Budapest. 426 p.
- TÓTH T. 1980: A történeti tájak kérdéséhez. – In: TÓTH T. (szerk.): Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. MTA Dunántúli tudományos Intézet, Közlemények, 27. Pécs. pp. 229–244.
- TRÓCSÁNYI A. 2010: A kultúrgeográfia alapjai. – In: TÓTH J. (szerk.): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 619–645.
- WIDGREN, M. 2004: Can landscapes be read? – In: PALANG, H.–SOOVÄLI, H.–ANTROP, M. (eds): European rural landscapes. Persistence and change in a globalizing environment. Kluwer Academic Publishers, Boston. pp. 455–465.
- WILLIAMS, R. 1982: The Sociology of Culture. – The University of Chicago Press, Chicago. 248 p.
- ZUKIN, S. 1991: Landscapes of Power. From Detroit to Disney World. – University of California Press, Berkeley. 338 p.

A MAI NEMZETÁLLAMI TERÜLETEK KIALAKULÁSÁNAK SAJÁTOSÁGAI KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

PETE MÁRTON

REGIONALLY SPECIFIC CHARACTERISING FEATURES OF THE EMERGENCE
OF MODERN NATION-STATE TERRITORIES IN CENTRAL-EASTERN EUROPE

Abstract

The emergence of territorial states has largely transformed the political geographic image of Central and Eastern Europe throughout the past century. This paper discusses the question of how the newly established territorial framework of the emerging nation-states contributed to the evolution of different national mindsets, and thus reflects on the fact that state borders still have significant meaning in the larger region. Though the majority of Central and Eastern European countries have already accessed the European Union, new internal borders did not lose their significance as they are important markers of national sovereignty. This fact is of crucial importance today when both community and member state views on issues such as migration seem to be more opposed than ever.

Keywords: territorial state, sovereignty, nation-state, border, identity

Bevezetés

A ma is fennálló politikai világrend meghatározó elemei a területi alapon szerveződő nemzetállamok. Ezen államok összessége – az Antarktisz kivételével – lefedi a Föld szárazföldi területeinek egészét, politikai fennhatóságuk pedig a világnépesség egészére kiterjed. E nemzetállamok meghatározó jelentőségük és meglehetősen stabilitásuk ellenére az emberiség történetéhez mérten viszonylag fiatal képződmények, kialakulásuk alapja a 17. században teremtődött meg. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) jelölte ki azokat a sarokpontokat, amelyek alapján a nemzetközi diplomáciában a területi alapon szerveződő államok számítanak a politikai földrajzi térszerkezet alapegységeinek és egyedüli legitím szereplőinek. A modern nacionalizmus elterjedése a 18-19. században volt az a folyamat, amely új, etnolingvisztikai tartalommal – vagyis a nyelvi és nemzetiségi hovatartozáson alapuló identitástudattal – töltötte meg ezeket a területi formákat. Az alapvetően a nyugat-európai politikai-hatalmi harcokból kiemelkedő vesztfáliai rendszer és az ugyancsak a nyugati társadalmi kontextusban kialakult nemzeti eszmerendszer azután a 19. század folyamán világszerte elterjedt, majd a 20. század átalakulásai, elsősorban a területi alapon szerveződő soknemzetiségű birodalmak, illetve a gazdasági függőségeken alapuló gyarmatbirodalmak felbomlása nyomán vált uralkodó politikai egységgé az egész világon (DIENER, A. – HAGEN, J. 2012).

A kelet-közép-európai térséget is igen nagymértékben átrendezte e térszerveződési formák térhódítása, ami jórészt a 20. század során, koncentráltan zajlott le. A korábban évszázadokon át a nagy kiterjedésű, soknemzetiségű birodalmak határmezsgyéjén fekvő térség az első világháború után mintegy tucatnyi kis és közepes államalakulatra esett szét. Ezek száma az elmúlt két évtizedben tovább növekedett. A nagyfokú térbeli felaprózódás jórészt etnikai és nemzeti szempontokra, illetve a nemzeti önrendelkezés elvére hivatkozva, ám nem elsősorban etnikai választóvonalak mentén zajlott le. Napjainkra ugyanakkor a térség országainak jelentős része csatlakozott ahhoz az Európai Unióhoz, amely retorikájában évtizedeken át nemzetek felettséget és a nemzeteket elválasztó, gazdasági

és társadalmi kapcsolatokat akadályozó határok meghaladását, hovatovább – legalábbis a hangzatos jelszavak, pl. „határok nélküli Európa” szintjén – azok megszüntetését hangsúlyozta. A Schengeni Egyezmény életbe lépésével (1995) pedig jelentős, de legalábbis látványos lépést is tett ebbe az irányba. Az államok közötti fizikai határok részleges elbontása azonban nem eredményezte, nem is eredményezhette automatikusan a modern (nemzet)államokon alapuló politikai földrajzi rendszer végét. Maga a határok lebontásának folyamata is megfordulni látszott a kilencvenes évek lendülete után (SCOTT, J. W. 2012). A területi államok továbbra is meghatározó elemei a nagytérségi kapcsolatrendszereknek, s ez különösen igaz Európa e szegletében, ahol számos igen fiatal ilyen képződmény található. Ezek éppen a régebbi államoktól megismert technikák alapján igyekeznek igazolni területi hatalmukat, szuverenitásukat és létjogosultságukat, az államok feletti integrációt hangsúlyozó – bár sokak szerint inkább egy államok feletti államot létrehozó – új nyugati minta szirénhangjai közepette is.

Jelen írás keretei között arra kívánok rámutatni, hogy hogyan és milyen körülmények között kellene elterjednie az integrációt, nemzetek felettséget és regionalizmust előírányzó, koncepcionálisan ugyanakkor egyelőre még bizonytalan lábakon álló nyugati mintának egy olyan térségben, ahol a korábbi, ennek jórészt az ellentétét hangsúlyozó minta térhódítása még az utóbbi évtizedekben is megfigyelhető volt. Ennek keretében igyekszem elhelyezni a mai kelet-közép-európai területi államok kialakulását a területi államok és a nemzetállami szuverenitás megteremtődésének egyetemes történetében, és rá kívánok mutatni egyúttal arra, hogy milyen térségi sajátosságok befolyásolták az átalakulási folyamatot és ezek milyen sajátos vonásokban nyilvánulnak meg napjaink politikai-társadalmi helyzetképében.

Terület, szuverenitás, nemzet, állam

Vizsgálatunk kezdeteként érdemes meghatározunk kutatásunk mértékadó alapfogalmait. E fogalmakat az egyes tudományágak, illetve megközelítések eltérőképpen értelmezik, s nekünk sem célunk jelen írás keretei között valamilyen általános érvényű definíciókat alkotni. Alapfogalmaink értelmezésénél elsősorban jelen kutatás céljait vettük figyelembe.

Az első ilyen a területi állam. A mai világban talán alapvetőnek tűnik, hogy egy állam csakis területi alapon szerveződhet, a politikai hatalom területívé válásának ugyanakkor igen hosszú története van (részletes bemutatást ad erről GOTTMANN, J. 1973, illetve újabban ELDEN, S. 2013). E művek alapfogalma az állam- vagy felségterület, vagyis egy olyan térbeli keret, amely a politikai hatalom működési övezetét jelöli ki. A felségterülethez kapcsolódóan az elmúlt években számos fogalmi meghatározás látott napvilágot (AGNEW, J. 2009b; PAASI, A. 2003; stb.); a legmodernebb kidolgozott koncepcióval ELDEN, S. (2007, 2010) szorgalmi, aki utóbbi tanulmányában három, egymással rokon értelmű, ám különböző tartalmú fogalmat vett össze:

- a *land* (földbirtok) fogalmát, amely tulajdoni viszonyokat tükröz, s a földterületet erőforrásnak (politikai-gazdasági kategóriának) tekinti;
- a *terrain* (terep) fogalmát, amelynek hadászati jelentőséget tulajdonít, valamint történelmi események színtereként (politikai-stratégiai kategóriaként) értelmezi;
- valamint a *territory* (terület; pontosabban: felségterület) fogalmát, amely „mindkető, és több is ezeknél”.

Végső soron ELDEN a *territory* fogalmát úgy határozza meg, mint politikai térkategóriát, amelyet „birtokolnak, felosztanak, térképeznek, felmérnek, határokkal vesznek körül

és ellenőrzés alatt tartanak” (ELDEN, S. 2007: p. 578.). Ebből következően a területi állam a politikai hatalomnak a földrajzi térben, határok közé zárva megjelenő megnyilvánulása.

A másik, a hatalom területiségéhez ezer szállal kapcsolódó fogalom a területi szuverenitás, vagyis a hatalom gyakorlásának kizárólagossága a hatalom tárgya – ez esetben a terület és a hozzá kötődő népesség és javak – felett. A szuverenitás a történelem folyamán számtalan formát vett fel, s csak fokozatosan vált területivé és államivá (részletesen lásd pl. AGNEW, J. 2009a). A szuverenitás korábban alapvetően az uralkodó személyéhez kapcsolódott, az ún. *body politic* (az uralkodó két teste) elvén keresztül (KANTOROWICZ, E. H. 1957). Az uralkodó halálával halandó teste az enyészeté vált, ugyanakkor halhatatlan teste, az uralma alá tartozó területek egésze tovább élt. Erre utalt a közismert „Meghalt a király, éljen a király!” felkiáltás is. A vesztfáliai egyezmény (1648) hozta magával annak a megegyezési keretrendszernek a kialakulását, amelyben az utóbbi, vagyis az uralom alatt álló terület hangsúlyossá vált és az állami intézményrendszerrel összefonódva önálló életet kezdett élni. Az egyezmény értelmében az államok kölcsönösen elismerték egymást, mint egyenlő, önálló és a saját területükön kizárólagos hatalommal rendelkező politikai egységek, az állami hatalom területi átfedéseit pedig pontos, vonalszerű határok meghúzásával kívánták elkerülni. Ezzel a nemzetközi diplomáciában az államok váltak egyedüli legitim szereplőkké.

A modern nacionalizmus elterjedése a 18-19. században fokozatosan átalakította az állami szuverenitásról formálódott elképzeléseket. A francia és amerikai forradalmak eredményeképpen az állami szuverenitást immár nem az uralkodó, hanem a nemzet testesítette meg. Ezt „a vallási-monarchikus szuverenitásról a népi-területi szuverenítésre való átmenetet pedig megkönnyítette az emberek (vélt vagy valós) egyetértése és (vélt vagy valós) jóváhagyása arra vonatkozóan, hogy az állam képviselje őket” (DIENER, A. – HAGEN, J. 2012: p. 108.). A területi és a népszuverenitás fokozatosan összekapcsolódott és a továbbiakban egymással összefonódva fejlődött. E két ideál között a nacionalizmus erősítette tovább a kapcsolatot a küzdelemtől és a társadalmi összetartozásról alkotott történelmen keresztül, amely szimbolikus keretet teremtett egy adott állam keretei között élő lakosság köré, kijelölve egyúttal a nemzetállam határait (AGNEW, J. 2009a; DIENER, A. – HAGEN, J. 2012).

A nemzetállam jelenti vizsgálatunk harmadik fontos fogalomkörét. A nemzetállami elképzelés lényege, hogy az – elsősorban etnolingvisztikai szempontok alapján – egy nemzethez tartozó emberek mindannyian egyazon országban élhessenek, s minden nemzet számára rendelkezésre álljon egy saját ország. „A nemzetet, mint az egység hangsúlyos formáját kezdik úgy tekinteni (különösen a 19. század romantikusai), mint az egész történelmi fejlődés kulcsát és célját” (BOIA, L. 2001: p. 157.), s e szempontból az első modern demokráciák, az Egyesült Államok, Franciaország és Nagy-Britannia szolgáltak követendő példaként.

A nemzetállami eszme közép-európai térhódításában nem kis szerepe volt HERDER, J. G. munkásságának, aki úgy vélte, hogy a földrajzi tényezők eleve kijelölik a különböző emberi közösségek fejlődési irányait. Álláspontja szerint az egyes nemzetek egységes történelemmel bírnak, ami egységes földrajzi keretet is feltételez (BOIA, L. 2001). Ennek nyomán teret hódított a gondolat, hogy minden nép nemzet is egyben, amely önálló állami keretet igényel.

HERDER nemzetállam-eszméje lényegesen különbözött a fenti három, már megvalósult példától. Az amerikai, brit és francia nemzet tagjait a közös államiságuk kötötte össze, HERDERnél viszont – aki munkásságát jóval a német egyesítés előtt, ám annak szolgálatában folytatta – a közös (német) kultúra. Ennek alapján két nemzetfelfogás különült el egymástól, amelyeket később MEINECKE, F. *Weltbürgertum und Nationalstaat* (1908) című művére hivatkozva államnemzet és kultúrnemzet névvel illetnek (bár a két kifejezés

már korábban is feltűnt, lásd KIRCHHOFF, A. 1905). Utóbbi, vagyis a kultúrnemzet azt az esetet jelölte, amikor a nemzet még nem rendelkezett önálló állami keretekkel, de ennek megalakítása a nemzet boldogulása érdekében mindenképpen kívánatos.

A herderi gondolat alapvető sajátossága, hogy a nemzetet egyfajta esszencialista kategóriának, adottnak, sőt magától értetődőnek tekintette. Ezt támasztja alá a nacionalizmus korában elterjedt „nemzeti ébredés” kifejezés is, amely egy – legalábbis látens formában – létező összekötő kapocs felismerését sugallja. Később ezt a megközelítést számos kritika érte tudományos körökben. A konstruktivista felfogás képviselői (pl. KEDOURIE, E. 1960; GELLNER, E. 1983; HOBBSAWM, E.–RANGER, T., 1983; SMITH, A. D. 1991; ANDERSON, B. 2006) szerint ugyanis a nemzet nem öröktől fogva létező, hanem a modernizáció (iparosodás, városiasodás, politikai modernizáció, szekularizáció, tömegoktatás) terméke (ROMSICS I. 1998), amelyet nem felfedeztek, sokkal inkább feltaláltak, sőt ANDERSON, B. (2006) szerint elképzelték. Szerinte a nemzet egy „elképzelt politikai közösség, melynek határait és szuverenitását egyaránt veszületettnek képzelik el”. E meghatározást az alábbi érvelés mentén támasztja alá:

- elképzelt, mivel még a legkisebb nemzet tagjai sem ismerhetik egymást személyesen, mégis elhiszik, hogy egyazon közösséghez tartoznak;
- behatárolt, mivel még a legnagyobb nemzetek is határokkal rendelkeznek, amelyeken túl más nemzetek élnek; egyetlen nemzet sem felelteti meg magát az emberiség egészével;
- szuverén, mert abban a korban született, amikor a felvilágosodás és a forradalom lerombolta az isteni elrendelést követő hierarchikus dinasztikus birodalmak legitimitását; az érett nemzetek szabadságra vágytak, melynek záloga és jelképe a szuverén állam volt;
- közösség, mert függetlenül a fennálló belső társadalmi egyenlőtlenségektől a nemzetet mindig mély, horizontális bajtársiasságként fogják fel.

Az államnemzetekből kiindulva a kutatók gyakran használták szinonimaként a nemzet és az állam fogalmát, amellyel tulajdonképpen felruházzák a területi államot, hogy kifejezze egy nemzet *karakterét* vagy *akarátát*. Ez a 19. századból ered, amikortól a nemzet fogalma számos olyan mellékjelentést hordozott, mint például a kulturális egyedülállóság vagy az önrendelkezés, amelyek erősítették ezt a transzcendenciát (DOTY, R. 1993, idézi AGNEW, J. 1994). Ugyanakkor még az etnikailag viszonylag homogén államok esetében sem igaz, hogy nemzet, mint közösség kialakulása megelőzte a határok megvonását. Sokkal inkább követte azt, mégpedig a központi hatalom és helyi képviselői által irányított etnikai tisztogatások, erőszakolt asszimiláció, vagy más egyéb szándékolt kulturális egységesítés következményeként. A nemzeti identitások tehát nem voltak területileg eleve adottak, hanem az egyes társadalmak termelték ki azokat megfelelő földrajzi körülmények között (AGNEW, J. 2009a), vagy ahogy BIBÓ I. (1986) írja: „a nemzet [...] kiindulópontja egy állami keret, melyet a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelmei erejével birtokba akar venni és a magáénak akar tudni” (p. 196.).

KOHN, H. (1955; 1967, idézi SMITH, A. D. 1991) nyomán elterjedté vált, hogy az államnemzetet mint *nyugati* (polgári), a kultúrnemzetet pedig mint *keleti* (etnikai) típus különböztetik meg, mivel előbbi Észak-Amerikában és Nyugat-Európában, utóbbi pedig elsősorban Kelet-Európában, illetve a világ többi részén vált uralkodó felfogássá. E némiképp megbélyegző, ám – ami problémásabb – még inkább alá-fölérendeltséget tükröző felosztás napjaink társadalmi diskurzusában is tetten érhető, például az integrálódó Nyugat-Európa és az etnikai konfliktusokkal terhelt Kelet-Európa egymással szembeállításában. E felosztás térségünket is rendre ez utóbbi, elmaradott csoportba sorolja.

Nézetem szerint ugyanakkor e nyugat-kelet ellentéppárra alapozott felosztás és a rajta keresztül sugárzott kép egyszerre leegyszerűsítő és helytelen. Térségünk mai államalakulatainak létrejöttében az állami keretek és az etnikai hovatartozások egyaránt szerepet játszottak, bár szerepük időben változókékonynak bizonyult. Az egykori állami keretek identitásformáló ereje azonban legalább annyira meghatározó térségünkben, mint a nemzeti mozgalmaknak a területi államok határait átforgató szerepe. Ennek néhány összefüggésére igyekszem rámutatni a következőkben a Kelet-Közép-Európának nevezett térség vonatkozásaiban.

A kelet-közép-európai térség elkülönülése

Térségünk sajátosságainak megértéséhez fontos rámutatnunk a már említett nyugat-kelet kettős felosztás inadekvátságára. SAID, E. *Orientalizmus* című munkája (1978) óta nyilvánvaló, hogy az újkori nyugat-európai tudomány a gyarmatosító geopolitikai célok elérése érdekében gyakran élt azzal az eszközzel, hogy szükségszerűen alsóbb rendűnek és elmaradottnak állított be minden olyan társadalmat, illetve társadalmi-gazdasági jelenséget, ami nem a nyugati mintákon alapult, vagy a nyugathoz képest jelentős késéssel következett be. A SAID műve által kialakított posztkolonialista nézőpontot később WOLFF, L. (1994) alkalmazta következetesen az Európát kettéosztó nyugat-kelet szemléletre. WOLFF művében megfogalmazza, hogy a 18. században, a felvilágosodás korában Nyugat-Európa volt az, amely feltalálta Kelet-Európát, mint saját maga kiegészítőjét, másik felét. Ami MACHIAVELLI számára a reneszánsz Itália és a barbár északi germánok ellentéppárja volt a 16. században, azt a felvilágosodás korának gondolkodói – mindenképp VOLTARE – számára a felvilágosult Nyugat és a barbár Kelet szembenállása jelentette, s a kettő közötti választóvonalat általában a porosz-lengyel határral, illetve a Lajta vonalával azonosították.

A nyugat-kelet felosztás ezután hosszú időre meghatározó lett a politikai földrajzi diskurzusban, így például NIEDERHAUSER E. (1958) a kelet-európai fejlődés ismertetőjeleit vélte felfedezni Magyarország történelmében, míg egy évszázaddal korábban ENGELS, F. ugyanezt a különbözőséget – az északnyugati német területek felől szemlélve – „Elbán túli fejlődés” névvel illette. E felosztást igyekezett finomítani NAUMANN, F. 1915-ös *Közép-Európa* fogalma, amely azután a század második felében, a Vasfüggöny által kettévágott térségben a keleti oldalon rekedt államok körében vált az önmeghatározás kulcsfogalmává. Az Oroszországtól nyugatra található országok így, közép-európaiságuk révén igyekeztek kihangsúlyozni autonómiájukat és a nyugati civilizációhoz fűződő szoros kapcsolatukat (KISS Gy. Cs. 1995). Az elmúlt évtizedekben – különösen a térséget átható változások szempontjából legjelentősebb időszakban, az 1980-as, 1990-es évek fordulóján – hosszú és termékeny tudományos vita folyt arról, létezik-e, és ha igen, hol van pontosan Közép-Európa. Magyarországon e vitát SZÜCS J. vázlata (1981) alapozta meg, amit számos tanulmánykötet (pl. RING É. 1986) vitt tovább. A vita résztvevői elsősorban történészek voltak, de a földrajztudomány képviselői is hozzászóltak, többek között a Földrajzi Közlemények ezt tárgyaló vitája keretében (BELUSZKY P. 1995; CARTER, F. W. 1995; BAYER, K. 1995; REY, V. 1995; KLEMENČIĆ, M. 1995). A teljes vita eredményeinek akárcsak részleges ismertetése is messze túlmutatna ezen írás keretein, ám két fontos megállapítást mindenképp kiemelnék, amelyben a különböző szerzők nagyrészt egyetértenek. Egyfelől abban, hogy Közép-Európa más, átmeneti, egyikhez sem tartozó térségként a jól meghatározható stílusjegyekkel rendelkező nyugat és kelet között valóban létezik, bár pontos kiterjedése, mérete, határai nehezen azonosíthatók be. Másfelől pedig hogy e térség életében igen csak meghatározó az a nyugat-kelet között húzódó, már a felvilágosodás korában kijelölt

határ, amely mentén azután a 20. század második felében két világrend találkozott egymással. Éppen ezért a vizsgálat térségét, amely elsősorban az Európai Unióhoz 2004 óta csatlakozott államokat (természetesen Málta és Ciprus kivételével), valamint a környező államalakulatok (Ausztria, Németország, továbbá a jugoszláv és a szovjet utódállamok) történelmileg kapcsolódó területeit tömöríti, következetesen Kelet-Közép-Európaként kívánom elnevezni, ami a közép-európai és a keleti (legalábbis nem nyugati) fejlődési minták jelenlétét egyaránt kifejezi.

A vizsgált térség társadalmi-gazdasági átalakulása a nyugati kereszténység keletre nyomulása és ehhez kapcsolódóan a térséget meghatározó feudális államalakulatok (elsősorban a Magyar, a Cseh és a Lengyel Királyság) kialakulása nyomán a középkor folyamán évszázadokig a nyugat-európai mintákat követte, bár mindezt jelentős megkésettiséggel, illetve kisebb-nagyobb eltérésekkel tette. A fejlődési pályák eltérését a kutatók alapvetően a térségi nagyhatalmi erőviszonyok 16. századi felborulásához kötik. A Habsburgok túlzott megerősödése nyomán a Habsburg-ellenes szövetségben részt vevő Oszmán Birodalom előretörése kelet felől a fennálló államszervezetek rendszerének radikális átforgatását eredményezte. A nagyhatalmi geopolitikai érdekek ütközőzónájába kerülő térség kisállam-mai nem maradhattak többé fent, hanem beolvadtak a nagy birodalmakba (Habsburg és Oszmán Birodalom, majd a később az orosz és a porosz államokba), illetve azok függő területeivé váltak. E folyamatnak történelmi államalakulatok is áldozatul estek, mint a magyar, illetve a lengyel állam, amelyek feldarabolódtak, és az első világháború végéig tulajdonképpen megszűntek független államként létezni. HERCZEGH G. (1998) szerint „... a tény, hogy történelmileg kialakult országokat egyáltalán 'fel lehet osztani', hogy az államhatárokat önkényesen meg lehet változtatni, kedvet csinált az újrafelosztáshoz és a határok módosításához. Természetesen azelőtt is voltak határviták, számtalan háborút vívtak vitás területek birtokáért igen kétes jogcímek alapján, de hogy egész országokat daraboljanak fel, az itt, ebben a térségben vált gyakorlattá”. Ez a nagyhatalmi betagolt-ság, valamint a megszűnéstől való félelem a későbbiekben meghatározóvá vált a térség országai számára.

Ahogy korábban bemutattuk, a 19. századot gyakran tekintik úgy a nyugati kultúrkörben, mint a nemzet és a nemzetállam eszméinek fénykorát, mivel Nyugat-Európában és Amerikában ekkor haladt igazán előre a nemzetállamok kialakulásának – vagy inkább kiépítésének – folyamata. Jelentős szerepe volt a német és olasz egyesítésnek, amelyek megerősítették a nemzetállamot, mint paradigmátikus politikai egységet. Nemzetállamok így ugyanis már nemcsak a brit, amerikai és francia minta alapján jöhettek létre – ahol az államiség korábbi polgári modelljére épült rá a nemzeti történelem egy etnikai vagy kulturális reprezentációja –, hanem a nacionalizmus kettős természetén keresztül is, amely egyszerre kínálta a 18. századi francia és amerikai progresszív ideálokat és az ősi népi szellemre (Volksgeist) épülő kollektív politikai öntudatot (AGNEW, J. 1994). Közös jellemzője volt a két nemzetállam-modellnek, hogy csak akkor tekintették megvalósultnak a nemzetállamot, ha a nemzet valamennyi tagját képes volt integrálni. Ennek értelmében az egyes államok területileg a lehető legtágabban definiálták saját „természetes” nemzeti határaikat, amelyek jórészt túlmutattak az etnikai törzsterületeken. Így a nemzetegyesítésért zajló küzdelem a területi terjeszkedés bevett ideológiai hátterévé vált. A folyamat másik fele, hogy amint kialakultak a tartós térbeli határok, az államok a modern, központosított intézményrendszerek létrehozásán keresztül elkezdték kitermelni e keretek között a nemzeti identitásokat, rendszerint kisebbségi társadalmi csoportok kárára (a korábban már említett, változatos módszerek révén). A nyelvileg eredendően heterogén államokban így „az államhatalom folyamatos, töretlen érvényesülése véghezvitte a különböző etnikumok asszimilációját” (HERCZEGH G. 1998). NIEDERHAUSER E. (1958) ezt úgy írta le, hogy

a nemzetiségi kérdés és állami függetlenség egyszerre megoldódott, így a kapitalista gazdasági fejlődés már nagymértékben homogenizált nemzetállami keretek között zajlott le. Ugyanezen logika mentén vált széles körben elterjedté az elképzelés, hogy a gazdasági sikeresség és jólét alapfeltétele a nemzetállamok megteremtése, ez pedig a későbbiekben nagymértékben hozzájárult e modell népszerűvé válásához és a nemzetállamért való küzdelem széleskörű támogatottságához.

Térségünk államalakulataiban ez a központi hatalom által irányított belső homogenizáció nem történt meg, a népesség nagyrészt továbbra is a soknemzetiségű birodalmakban élt. Miközben Nyugat-Európában a centralizált állami berendezkedés kialakítása során a nagyobb gazdasági-igazgatási terek kialakításával szemben akadályt jelentő területi autonómiákat felszámolták, a kelet-közép-európai térségben több helyen megmaradtak a helyi, illetve területi igazgatás ősi formái, mint például a lengyel vajdaságok és a magyar vármegyék. E keretek lehetőséget biztosítottak egyes kiváltságos rétegeknek (magyar köznemesség, lengyel szlachta), hogy hatalmi érdekeik védelmében ellenálljanak a központosító törekvéseknek „Ugyanakkor a 19. század fejlődésének szemszögéből... az állami széttagoltság, a tartományi elkülönülés elmaradottságot jelentett” (Kiss Gy. Cs. 2003 p. 69).

E feudális autonómiák tehát igen nagy szerepet játszottak abban, hogy a nemzetállami belső homogenizációt a központi hatalom nem tudta véghezvinni, a nemzeti mozgalmak viszont így teret kaptak a kibontakozásra. A soknemzetiségű államok keretein belül kialakuló nemzetek azonban térben igen nagyfokú kevertségben éltek, a nemzetállami egység tehát csak egymás rovására lett volna megvalósítható, így a 19. század során széles körben támogatott szeparatista törekvések nemigen jelentek meg. Mindazonáltal a birodalmi politikák – elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchiában és az Orosz Birodalomban tapasztalható – elnyomó jellege és centralizációs törekvései nyomán a kelet-közép-európai térségben a 20. század elejére többségbe kerültek azok a nemzeti törekvések, amelyek a *status quo* felborításában és az önálló térbeli keretek kialakításában voltak érdekelték.

A nemzetállami területi rendszer elterjedése Kelet-Közép-Európában

A nagybirodalmi berendezkedés nemzetállami terekké történő átalakítására a nagy lehetőséget a térségben az első világháborút lezáró békeszerződések teremtették meg. A vezérlőelv a wilsoni 14 pontban is megfogalmazott nemzeti önrendelkezés elve volt, amely a nemzeti választóvonalak mentén javasolta az államhatárok „objektív” meghúzását, így kívánva teljesíteni a nemzeti mozgalmak területi igényeit és megteremteni a térség hatalmi egyensúlyát. Ennek megfelelően a térségben korábban nem látott államhatárok jöttek létre, illetve egyazon állam keretei közé kerültek korábban külön államalakulatokon belül fejlődő térségek és népcsoportok.

Az új határok megvonásával számos probléma akadt. Ahogy BIBÓ I. (1986) is felhívta rá a figyelmet, a Párizs környéki békeszerződés alkotói ugyan deklarálták a nemzeti önrendelkezés elvét, ám nem voltak képesek arra, hogy ezt az alapelvüket következetesen alkalmazzák. A vonalszerű államhatárok természetüknél fogva eleve képtelenek voltak megoldást kínálni arra a problémára, hogy az egyes nemzetek tagjai a térségben egymással jelentős átfedésben éltek. Ám a nemzetegyesítés jelszavát a minél jelentősebb területszerzés érdekében csak ürügyként felhasználó határmegvonás következményeként – amelynek tragikus utóhatásait BIBÓ Lengyelország példáján kiválóan szemlélteti – kevés kivételtől eltekintve (Magyarország, illetve a tágabb térségben Ausztria) az új államalakulatokban a nemzeti kisebbségek aránya bőven 10% felett maradt. (Megjegyzendő, hogy az oligo-

polisztikus nagyhatalmi határmegvonás a 20. század későbbi évtizedeiben függetlenedő gyarmatok esetében is hasonló módon alapozott meg máig tartó konfliktusokat).

Nemcsak a nemzeti kisebbségek jelenléte törte meg a nemzetek térbeli egységét és vált a homogén nemzetállamok kialakításának gátjává, hanem az államalkotó nemzetek tagjainak különbözősége is. A korábban említett, a különböző állami keretek között történő fejlődés ugyanis rányomta a bélyegét az egyes nemzetek belső kohéziójára. A példátlan integráció eredményeként létrejövő Jugoszláviában például a korábban az osztrák örökös tartományok keretei között élő szlovén, a magyar korona alá tartozó, ám nagyfokú önállóságot élvező horvát, valamint a 19. században függetlenné vált szerb országrészek között a korábbi állami struktúrák közötti különbségek igen jelentősek voltak. Csakúgy, mint az önálló Csehszlovákia cseh és szlovák országrészei, vagy Erdély és a háború előtti Román Királyság között (a témáról részletesebben lásd VON HIRSCHHAUSEN, B. et al. 2015). Az állami egység struktúráinak (közigazgatás, oktatás, stb.) az új hatalmi központból irányított kiépítése szükségszerűen feszültséggel járt a korábban külön élő társadalmak között. A belgrádi irányítás lépései a szlovének, a horvátok és a prečanikok (azaz a Szávától és a Dunától északra, az egykori Monarchia, valamint Bosznia területén élő szerbek), a prágaié a korábbi Felvidék szlovák lakói, a bukarestié pedig az erdélyi románok körében esetenként ugyanúgy visszatetszést keltettek, mint a nemzeti kisebbségek körében (bővebben lásd HOREL, C. 2011). Az új, sokszor távoli központ beavatkozásainak elutasítása nem egy esetben egykori államhatárokat termelte újra a látens földrajzi térben (erre a későbbiekben még visszatérek).

A kelet-közép-európai nemzetállamok 20. századi megteremtésének nehézségeit olyan államilag irányított pótcselekvések voltak hivatottak ellensúlyozni, mint a mítoszok kialakítása. A szuverén nemzetállamok kialakulása és történelmileg hozzárendelt szerepe önmagában is egy mítoszokkal terhelt kategória, elég visszatekintünk az esszencialista nemzetfelfogásra. A mítoszok alapvetően nem valótlanok vagy tévedések, hanem ismétlődő vélemények, amelyek beépülnek a köztudatba. Az állami szuverenitás mítosza szívesen ellenáll a kritikáknak, jórészt az állami beavatkozás sikerei miatt, mivel számos modern vívmány, mint a demokratizálódás, a jogbiztonság vagy a gazdasági szabályozás a szuverén államok keretei között alakult ki. Miután az állami szuverenitás fokozatosan összefonódott a népszuverenitással, az állam hatalma ismétlődően a nép uralmaként került interpretálásra. Így aki a területi állam szuverén hatalmát kritizálja, az könnyen megvádolhatóvá válik azzal, hogy a nép uralmát kritizálja (AGNEW, J. 2009a).

Az első világháborút követő időszakban, a nemzetállami keretek megteremtésének nehézségei során a keretrendszer térségi alkalmazhatóságához kötődő nehézségeket az egyes államok sokszor külső okokkal igyekeztek magyarázni. Gyakori indok volt az új területi felosztás tökéletlenségének hangsúlyozása, ám nem a valós okokra – ti. a vonalszerű határok objektív módon való elhelyezhetetlenségre – hivatkozva, hanem arra, hogy nem sikerült a teljes nemzet egy országban történő integrálása, ez pedig aláássa a nemzeti keretek között való boldogulást. A határokon túl rekedt testvérek védelmének zászlóra tűzése így a szomszédos országok jelentős részét egymás ellen fordította. Népszerű érvrendszer volt továbbá a dicső történelmi múlt emlegetése, az „Európa védőbástyája” történelmi szerep hangsúlyozása a keletről jövő offenzívákkal szemben. A térképezés is legszívesebben a korábbi idők nagyhatalmi pozícióiban (értsd: valamely nagyobb államalakulat részeként) ábrázolta az adott államot (pl. a lengyeleknél a Lengyel–Litván Unió formájában).

A mítoszképzés ugyanakkor BOIA, L. (2001) – aki művében igen szemléletes módon dekonstruálja a románságot övező mítoszokat – szerint alapvetően következik a történelemtudomány azon sajátosságából, hogy miközben például a fizikát jórészt fizikusok művelik, a történelmet nem csak történészek alkotják, „ilyen vagy olyan formában mindenki

részt vesz a közösségi tudatba bevéődött történeti alap kialakításában és elfogadásában”, a történelem mitizálása ezért elkerülhetetlen. A mítoszok betagoló (integrator) és egyszerűsítő (simplificator) szereppel bírnak, vagyis könnyen elhelyeznek jelenbeli politikai, társadalmi vagy gazdasági elképzeléseket a pontos körülmények zavaró elemeinek elhagyása mellett egy a valóságot kevésbé tükröző, ám rokonszenves múltbeli korszakban, pusztán az érvelés történelmi megalapozása érdekében. BOIA ezt VITÉZ MIHÁLY példájával illusztrálta, aki a román főirányú történelemfelfogás szerint elsőként teremtette meg a román nemzeti egységet, mivel rövid ideig egy személyben volt Erdély, Havasalföld és Moldva fejedelme. E kijelentés ebben a megfogalmazásban teljesen történetietlen, hiszen 1600-ban még a nemzet fogalma sem létezett. Hasonló mítoszok pedig szinte bármely nemzet történetében fellelhetők, elég csak a „Magyarország partjait három tenger mosta” közhelyre gondolnunk.

Boia különösen károsnak tartja, ha a politika mesterségesen táplálja a mítoszokat, mivel ezek eltávolítanak összetársadalmi szempontból fontos kérdésektől, amelyek a társadalmi előrehaladás szempontjából nagyobb jelentőséggel bírnak. Ugyanakkor e valós problémák megoldatlansága vezetett végső soron ahhoz, hogy a nemzetállamok területi rendszere, ami a háborúk megelőzését és a német hatalmi törekvések ellensúlyozását szolgálta volna Európa ezen felében, egyáltalán nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Két évtized után, a második világháború elejére szinte teljesen felbomlott.

A mai területi rendszer stabilizálódása

A II. világháború kirobbanásának tanulságai magukkal hozták a felismerést, hogy a határokkal immár teljesen felosztott világban egyetlen nemzetállami területi igény sem elégíthető más államok vesztesége nélkül. Ez az alapvetés a továbbiakban határozottan megnyilvánult az államterületek változásaival szemben mutatott új attitűdben. Jóllehet, az első világháborút lezáró békeszerződések eredményeként létrejött határrendszer nem bizonyult tartósnak, 1945 után a békeszerződések nagyrészt ugyanezt a rendszert teremtették újra, kismértékű határváltozásokkal (az egyetlen jelentősebb változást Lengyelországnak a Szovjetunió hatalmi igényeinek megfelelő átformálása jelentette). E határrendszert a későbbiekben a stabilitás megőrzésének nagyfokú igénye övezte, illetve övezi ma is. Noha a hidegháború idején a két globális nagyhatalom, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió számos alkalommal avatkozott bele valamely harmadik állam belső konfliktusába, láthatóan messzemenőkig tartózkodtak a fennálló államhatárok átrajzolásától. A status quo megtartására való törekvés azóta is jól felismerhető a geopolitikát alakító nagyhatalmi döntéseknél. Bár 1945 óta a Föld államainak száma közel háromszorosára nőtt, a második világháború eredményeként létrejött határok túlnyomórészt ma is fennállnak (DIENER, A. – HAGEN, J. 2012). Az elmúlt mintegy hét évtizedben történt államterület-változások szinte mindegyike tehát a már meglévő térbeli kereteken belül zajlott le.

A kelet-közép-európai térség szocialista országaiban a II. világháború után évtizedekig háttérbe került a nemzeti identitás, mint kérdés. Az államhatárok megváltoztatására irányuló bármilyen szándék és maga a nemzet, mint kifejezés is rossz emlékeket idézett, ezért nagyrészt kiszorultak a társadalmi és politikai diskurzusból. Helyettük az állam kifejezése vált uralkodóvá és nyomatékosná, különösen mivel a szocialista országokban az állam nemcsak a hatalom, hanem a tulajdon meghatározó letéteményese is volt. Végső soron a térség államainak egymás közötti, valamint a nemzetiségek államokon belüli konfliktusainak befagyaszttásával, szőnyeg alá söprésével az államok a szocializmus évtizedei alatt stabil egységeknek számítottak, területi kereteikben semmilyen változás nem történt.

E tekintetben a kilencvenes évek fordulatot hoztak. Ismét hangsúlyossá vált a nemzeti kifejezés, amelyet jól szemléltet, hogy az országos hatáskörű hivatalok, intézmények és szervezetek *állami* helyett egyre inkább *nemzeti* megjelölés alatt futnak. Ugyanezen folyamat térbeli megjelenítődéseként a többnemzetiségű államalakulatok (Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió) a kilencvenes évek elejétől tulajdonképpen napjainkig folyamatosan aprózódnak a nemzeti választóvonalak – a földrajzi térben valójában korábban már meglévő közigazgatási határok – mentén. E helyütt kívánok visszautalni az első világháború utáni időszak nemzetállam-építésének nehézségeire, amelyben az azonos vagy testvérnemzetek között akadályként álltak a különböző államalakulatokhoz tartozásból eredő eltérő identitások és történelmi hagyományok. Jól látható, hogy a két világháború közötti időszak – sokszor erőszakos – nemzetállam-építése és a mintegy négy évtizedes államszocialista időszak nemzeti identitásokat elnyomó uralma ellenére a szétaprózódás nagyrészt az első világháború előtti időszak határai mentén szabdalta fel e fenti három szövetségi államot. Mi több, a száz évvel ezelőtti határok még unitárius, szeparatista törekvések által kevésbé veszélyeztetett államokban is feltűnnek afféle „fantomhatárokként”, bizonyos társadalmi-politikai törésvonalakhoz igazodóan, amint az történt a legutóbbi lengyel (2015) és román (2014) elnökválasztás során is (*l. ábra*), s hogy nem egyedül eseményekről van szó, azt jól mutatják a szavazóbázisok meglehetősen egybefüggő tömbjei. Az állami keretek identitásteremtő ereje tehát még évtizedes távlatokban is képes felszabdálni egy-egy egységesnek gondolt nemzetet.

A függetlenné váló új államalakulatok önálló pályafutásuk első lépései között természetesen igyekeztek megteremteni saját legitimációs bázisukat, kommunikálni létezésüket és kiépíteni az önálló állami léthez elengedhetetlen saját (nemzeti) intézményrendszerüket. Az egyes államok nemzetstratégiákat, nemzeti minimumokat fogalmaztak meg annak érdekében, hogy az átformálódó nagytérégi térszerkezetben minél kedvezőbb helyzetbe hozhassák magukat. Ennek fényében némileg paradoxonnak tűnik, hogy a térség államai igyekeztek – illetve egyesek még napjainkban is igyekeznek – betagoledni az európai integrációba, annak ellenére is, hogy ezzel látszólag lemondanak a nemzetállami lét legjelentősebb vívmányáról, a nemzeti önrendelkezésükről.

Noha az Európai Uniót gyakran interpretálják úgy, mint olyan politikai szerveződést, amely egyszer majd felváltja a nemzetállamokat, az integráció tagsága továbbra is tagállamokból áll, amelyek meghatározó szereppel bírnak abban, milyen kompetenciákat adnak át a közösségi szintnek. E folyamatban FOUCHER, M. (1999) már a kilencvenes évek tapasztalatai nyomán felismerni vélte a nemzetek továbbélő jelentőségét, rámutatva, hogy egy nemzetek ellen való Európa létrehozása nem élvez széles politikai és társadalmi támogatottságot. Bár a nemzeti identitások szerepe valóban továbbra is jelentőséggel bír – gondoljunk csak a hivatalos nyelvhasználat napjainkban is aktuális problémáira –, FOUCHER gondolatmenetében sokkal inkább az államok jelentősége körvonalazódik, az államok ellen való Európa az, amelynek létrejövetele valószínűtlen. Az államok meghatározó szerepét jól tükrözi AGNEW azon – KEOHANE, R. mértékadó művére (1984) hivatkozva tett – kijelentése, mely szerint „a szerződések, egyezmények és formális nemzetközi intézmények korlátozzák az állami irányítást. Ez azért lehetséges, mert az államok beleegyeznek a korlátozásokba, amikor úgy látják, hogy az együttműködésből származó előnyök nagyobbak, mint e kööttségek jelentette ár. Az államok így racionális szereplőnek tűnnek, akik a maximális előnyt választják a maximális státusszal szemben. Valójában azonban az államok az egyedüli jelentős szereplők ebben a történetben” (AGNEW, J. 2009a: p. 25.). Az állami keretek kiépítése, ezzel pedig az állami kompetenciák birtoklása alapvető fontosságú tehát azon nemzetek számára, amelyek érdekeiket az európai közösség szintjén érvényesíteni kívánják. Ugyanez motiválja napjaink Európai Unió belüli – baszk, katalán,

A Többség

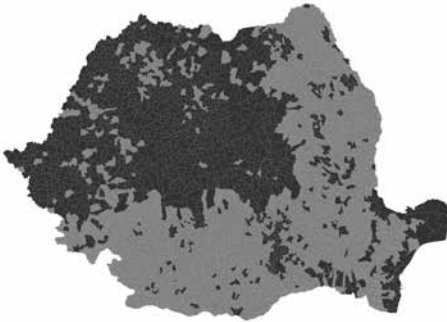
a ■ Bronisław Komorowski

B 60 % felett

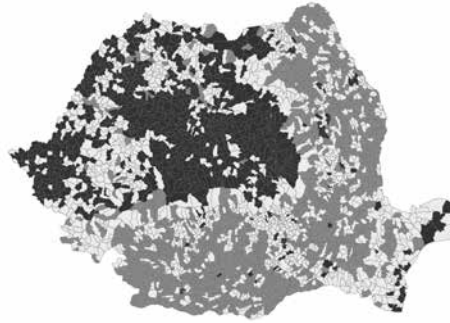
b ■ Andrzej Duda

A Többség

c ■ Klaus Iohannis

B 60 % felett

d ■ Victor Ponta

1. ábra A 2015-ös lengyelországi és a 2014-es romániai elnökválasztás második fordulójának szavazatmegoszlása területi bontásban, az egyszerű, illetve a legalább 60%-os többséget szerzett jelölt szerint. Jelmagyarázat: A – egyszerű többség, B – legalább 60%-os többség; a – Bronisław Komorowski, b – Andrzej Duda, c – Klaus Iohannis, d – Victor Ponta. Forrás: Biroul Electoral Central 2014; Państwowa Komisja Wyborec 2015.

Figure 1 Territorial split of the runoff election results of the Polish (2015) and Romanian (2014) presidential elections, by simple and 60% majority. Legend: A – simple majority, B – 60% majority or above; a – Bronisław Komorowski, b – Andrzej Duda, c – Klaus Iohannis, d – Victor Ponta. Source: Biroul Electoral Central 2014; Państwowa Komisja Wyborec 2015.

skót, flamand, stb. – szeparatista mozgalmait is arra, hogy még az integráció keretei között is önálló állami keretek megteremtéséért harcoljanak, és ezt sugallják a múlt tapasztalatai is a kelet-közép-európai térség számára.

Összefoglalás

Mint azt a fentiekben igyekeztem kiemelni, a területileg integráns nemzetállamok mértékadó modellje alapvetően a kora újkori nyugat-európai magterület találmánya. Onnan terjedt el a 19. században, de még inkább a 20. században az egész világon, s vált a politikai földrajz mértékadó területi alapegységévé. A nemzetállami modellek kifejlődési területeitől eltérően azonban a világ más részein e modellek adaptálása – vagy éppen felülről történő bevezetése – nem a magterület példái alapján várt eredményt hozta. A kelet-közép-európai

térség példáján láthattuk, hogy a 20. század nagymértékű területi átrendeződései jelentős részben a 19. század során magukat nemzetként azonosító etnikai csoportok többségi földrajzi településterületei mentén mentek végbe. Ugyanakkor a korábbi évszázadokban e nemzetiségeket magukba tagoló soknemzetiségű birodalmak államisága is rajta hagyta bélyegét egykori népek identitásán, amely később a meglévő állami keretek további fragmentálódásához, „még tökéletesebb” nemzetállamok kialakulásához vezetett. Az új térbeli keretek között pedig a központosított állami struktúrák, pl. közigazgatás, oktatás, stb. – ezt nevezi MANN, M. (1984) infrastrukturális hatalomnak – igyekeznek ki-, illetve újratermelni az egységes nemzetállam és a nemzetinek vélt érdekek védelmének gondolatát.

A 20. század második felének mértékadó nyugati modellje azonban egyelőre kevésbé vonzó a térség számára. Bár a határok megnyílása igen kedvező fogadtatásra talált, az elmúlt időszak tanulságai abba az irányba mutatnak, hogy e nyitottság feladása inkább vállalható, mint az állami szuverenitásé, amely továbbra is fontos eleme az egyes nemzetek érdekérvényesítésének. Figyelembe véve a tagállami, valamint az uniós szintű döntéshozás reakcióideje közötti különbségeket, rövid távon a fragmentálódás, az önálló (kis) állami lét kialakítása képes hatékonyabban visszaigazolni magát. Hosszú távon azonban mindez a nagytérési közös érdekérvényesítés és a mélyebb, határokon átnyúló integratív tervezés lehetőségét ássa alá.

Köszönetnyilvánítás

A szerző ezúton kíván köszönetet mondani a Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-európai Segítő Szolgálatának (CESCI) a cikk elkészítéséhez nyújtott technikai támogatásért.

PETE MÁRTON

ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest

petemarton@elte.hu

IRODALOM

- AGNEW, J. 1994: The territorial trap: The geographical assumptions of international relations theory. – Review of International Political Economy 1. 1. pp. 53–80.
- AGNEW, J. 2009a: Globalisation and sovereignty. – Rowman and Littlefield, New York. 216 p.
- AGNEW, J. 2009b: Territory. – In: GREGORY, D.–JOHNSTON, R.–PRATT, G.–WHATMORE, S. (szerk.): The dictionary of human geography. 5. kiadás. Wiley–Blackwell, Malden–Oxford–Chichester. pp. 746–747.
- ANDERSON, B. 2006: Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. – L’Harmattan–Atelier, Budapest. 190 p.
- BAYER, K. 1995: Közép-Európa: útkereszteződés és élő paradoxon – Csehország mint magterület példáján át. – Földrajzi Közlemények 119. 3–4. pp. 251–261.
- BELUSZKY P. 1995: Közép-Európa – merre vagy? – Földrajzi Közlemények 119. 3–4. pp. 223–231.
- BIBÓ I. 1986: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. – In: Válogatott tanulmányok II. 1945–1949. Magvető, Budapest. pp. 188–267.
- BIROUL ELECTORAL CENTRAL 2014: Proces-Verbal privind centralizarea voturilor la alegerile pentru Președintele României – 16 noiembrie 2014. Rezultate finale 16 noiembrie. Statistică pe localități. – http://www.bec2014.ro/wp-content/uploads/2014/11/SIAP2014_STAT_Statistica-pe-localitati1.xlsx. Letöltés ideje: 2015.04.23.
- BOIA, L. 2001: Történelem és mítosz a román köztudatban. – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár. 366 p.
- CARTER, F. W. 1995: Közép-Európa: valóság vagy földrajzi fikció? – Földrajzi Közlemények 119. 3–4. pp. 233–249.
- DIENER, A. C. – HAGEN, J. 2012: Borders: a very short introduction. – Oxford University Press, New York. 152 p.
- DOTY, R. 1993: Sovereignty and national identity: constructing the nation. – Kézirat. Department of Political Science, Arizona State University, Tempe.

- ELDEN, S. 2007: Governmentality, calculation, territory. – *Environment and Planning D: Society and Space* 25. 3. pp. 562–580.
- ELDEN, S. 2010: Land, terrain, territory. – *Progress in Human Geography* 34. 6. pp. 799–817.
- ELDEN, S. 2013: The birth of territory. – University of Chicago Press, Chicago–London. 493 p.
- FOUCHER, M. 1999: Európa-közársaság. Történelmek és geográfiák között. – *Napvilág*, Budapest. 136 p.
- GELLNER, E. 1983: Nations and nationalism. – Cornell University Press. 150 p.
- GOTTMANN, J. 1973: The significance of territory. – University Press of Virginia, Charlottesville. 169 p.
- HERCZEGH G. 1998: Kelet-Közép-Európa, mint történelmi régió. – *Magyar Szemle* 9–10. pp. 9–34.
- HOBBSAWM, E.–RANGER, T. (szerk.) 1983: The invention of tradition. – Cambridge University Press. 320 p.
- HOREL, C. 2011: A középnek mondott Európa: a Habsburgoktól az európai integrációig, 1815-2004. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 390 p.
- KANTOROWICZ, E. H. 1957: The king's two bodies: a study in mediaeval political theology. Princeton University Press, Princeton. 616 p.
- KIRCHHOFF, A. 1905: Zur Verständigung über die Begriffe Nation und Nationalität. – Verlag der Buchhandlung des Waisens, Halle an der Saale. 64 p.
- KISS GY. CS. 1995: Egy régi vita folytatása: Hol van Közép-Európa? – *Földrajzi Közlemények* 119. 3–4. pp. 221–222.
- KISS GY. CS. 2003: Nemzetté válás és regionalizmus Közép-Európában. – In: ÁBRAHÁM B.–GEREBEN F.–STEKOVICS R. (szerk.): A nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. PPKÉ BTK, Piliscsaba. pp. 535–540.
- KEDOURIE, E. 1960: Nationalism. – Hutchinson. 151 p.
- KEOHANE, R. O. 1984: After hegemony: cooperation and discord in the world political economy. – Princeton University Press. 290 p.
- KLEMENČIĆ, M. 1995: Horvátország és Közép-Európa: múlt és távlatok. – *Földrajzi Közlemények* 119. 3–4. pp. 273–277.
- KOHN, H. 1955: Nationalism: its meaning and history. – Van Nostrana, Princeton. 192 p.
- KOHN, H. 1967: The idea of nationalism; a study in its origins and background. – Collier–Macmillan, New York. 735 p.
- MANN, M. 1984: The autonomous power of the state: its origins, mechanisms, and results. – In: *Tending the roots: nationalism and populism. European Journal of Sociology* 25. 2. pp. 185–213.
- MEINECKE, F. 1908: Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien: Genesis des deutschen Nationalstaates. – R. Oldenbourg Verlag, München. 540 p.
- NIEDERHAUSER E. 1958: A kelet-európai fejlődés kérdéséhez. – In: RING É. (szerk.) 1986: Helyünk Európában: nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon 2. Magvető Könyvkiadó, Budapest. pp. 212–222.
- PAASI, A. 2003: Territory. – In: AGNEW, J.–MITCHELL, K.–TOAL, G. (szerk.): A companion to political geography. Blackwell Publishing Ltd, Malden. pp. 109–122.
- PÁNDI L. 1995: Köztes-Európa 1763–1993. – Osiris–Századvég, Budapest. 798 p.
- PAŃSTWOWA KOMISJA WYBORCZA 2015: Wybory Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej 2015. – http://prezydent2015.pkw.gov.pl/325_Wyniki_Polska. Letöltés ideje: 2015.06.03.
- REY, V. 1995: Új Közép-Európára várva. – *Földrajzi Közlemények* 119. 3–4. pp. 263–271.
- RING É. (szerk.) 1986: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon 1-2. – Magvető, Budapest. 671+693 p.
- ROMSICS I. 1998: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. – *Napvilág Kiadó*, Budapest. 419 p.
- SAID, E. W. 2000: Orientalizmus. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 666 p.
- SCOTT, J. W. 2012: European politics of borders, border symbolism and cross-border cooperation. – In: WILSON, T. M.–DONNAN, H. (szerk.): A companion to border studies. John Wiley & Sons, Chichester. pp. 83–99.
- SMITH, A. D. 1991: National identity. – Penguin Books, Harmondsworth. 227 p.
- SZÚCS J. 1981: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. – *Történelmi Szemle* 24. 3. pp. 313–359.
- VON HIRSCHHAUSEN, B.–GRANDITS, H.–KRAFT, C.–MÜLLER, D.–SERRIER, T. 2015: Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken. – In: *Series Phantomgrenzen im östlichen Europa* 01. Wallstein Verlag. 224 p.
- WOLFF, L. 1994: Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the enlightenment. – Stanford University Press, Stanford. 419 p.

MÓCVIDÉK – TÁJI ADOTTSÁGOK ÉS ÉLETMÓD EGY ÁTALAKULÓ VILÁGBAN

BOTTLIK ZSOLT – KŐSZEGI MARGIT – TELBISZ TAMÁS
– MARI LÁSZLÓ – IMECS ZOLTÁN

ȚARA MOȚILOR – LANDSCAPE ASSETS AND LIFESTYLES
IN A CHANGING WORLD

Abstract

For three years our research team has been exploring the extent of the impact that features of the natural environment have on social activity. Needless to say, it must also be underlined here that these effect mechanisms are governed by highly complex processes and are not necessarily deterministic in nature. Consequently, our purpose here is limited to the determination of the nature and the extent of such indirect impacts.

The primary focus of our investigation was to compare the effects of karstic to non-karstic environment in two selected observation plots located in the Carpathian Basin. Our research methods are based on two foundations: firstly, GIS technology renders it possible to examine the *quantitative data* of the relations system under scrutiny and secondly, information gathered as a result of an interview survey conducted during our field visit serves as *soft data* that complements the quantitative data.

Readers will find below the results of our research activities conducted in a certain section of Țara Moșilor (Mócvidek in Hungarian), which is situated alongside the upper stretch of Aranyos Valley in the Apuseni Mountains. As stated above, the main focus of this research is placed on society. Our choice fell on this area because 1) karstic and non-karstic environment exist side by side 2) the geology of terrain is rather varied 3) the social and settlement structure is fairly interesting due to the fact that it is an area with a high density of settlements carrying important cultural values both in the past and in the present for mainly the Romanian population from both historical and traditional folk cultural aspects.

The political transformation that has occurred in the past quarter of a century in the former Communist countries situated in "In-between Europe" was followed by sluggish economic and eventually even social changes brought about by the former types of transformation. During this process the traditional cultural landscape primarily determined by nature underwent fundamental changes in many regions as people adapted to the altered situations and responded to challenges differently. We attempted to outline these reactions and to explore how traditional cultural landscape can fit into our globalised world, and to what extent the correlation of nature, landscape, and people has changed during this multi-dimensional transformation still in progress in our region.

Keywords: Țara Moșilor, karstic areas, political transformation, change in lifestyle

Bevezetés

Egy OTKA kutatás keretében immár három éve foglalkozunk a természeti környezet adottságainak a társadalom aktivitására tett hatásaival, illetve ezek mértékével (TELBISZ T. et al. 2014a, b, 2015; KŐSZEGI M. et al. 2015). Ennek kapcsán természetesen ehelyütt is hangsúlyozni kell, hogy e hatásmechanizmusok igen összetett folyamatok mentén működnek, és nem feltétlenül determinisztikusak; célunk éppen ezért – a nemzetközi szakirodalomban is követhető kontextusban – e közvetett hatások jellegének és mértékének megállapítása.

Kutatásaink során eddig kifejezetten a karsztos és nem karsztos területek összehasonlítására törekedtünk, ezért olyan tájegységeket választottunk mintaterületként, ahol kiterjedt

karsztfelszínek is találhatóak. Ugyanakkor a vizsgált folyamatok ettől elvonatkoztatva is különösen érdekesek lehetnek egy olyan makroregionális értelemben vett periféria területén, mint Köztes-Európa, ahol e periférián belül további, a helyi gazdasági erőterektől távol eső elzárt, így elmaradott térségeket is találhatunk, ahol az átmenet immáron több évtizedes története tovább mélyített egy sor korábbi gyökerű problémát. Az alábbi tanulmányban kifejezetten a társadalomföldrajz irányából közelítve, egy kulturális szempontból lehatárolható, a szűkebb és tágabb közösségek számára is szimbolikus jelentőségű tájegységet (JUDE, E. 2001), a Mócvidéket vettük górcső alá.

A Mócvidéken élők tájhasználatát történelmi léptékekben is sajátosságokat mutat a környező területekhez képest. A tengerszint feletti magasság által befolyásolt gazdasági aktivitási formák, valamint az ennek megfelelő sajátos településhálózat önmagukban is egyedi táji jellemzőket adnak (ABRUDAN, I. – TURNOCK, D., 1999). Ez azonban az évszázadok folyamán egyben kulturális elkülönülést is eredményezett, tovább erősítve a Mócvidék sziget jellegét.

Kutatási kérdések és célkitűzés

A világban lezajló gazdasági és társadalmi folyamatok az utóbbi évtizedekben egyre inkább globálisan értelmezendők, és ez elvben azt indukálja, hogy a magyarázatok, illetve a megoldások keresésében túl kell lépni az adott (tradicionális) regionális kereteken. A globális megoldások kockázatai és a helyi várakozások természetesen meghatározzák a lehetséges válaszokat, de legalább ennyire fontos a helyi társadalom innovációs befogadóképessége, dinamizálhatósága is (WAACK, CH. 2005A; 2009). A regionális különbségek kiegyenlítődéését szemlélve elmondható, hogy a perifériák figyelnek a centrum történéseire, fontos számukra a jobb rendszerek alkalmazhatósága. Ugyanakkor a piac által gerjesztett folyamatok mellett az is igen jelentős szerepet játszik, hogy a helyi társadalom milyen impulzusokat kap arra nézve, hogyan lehet a hátrányt leküzdeni (WAACK, CH. 2005B).

A köztes-európai régió egykori szocialista országaiban az elmúlt negyed században a rendszerint egy dátumhoz köthető politikai rendszerváltást csupán megkésve, sokszor vontatottan kísérte valamiféle gazdasági, majd még később, leginkább ezek hatására némi társadalmi átalakulás. E folyamat során a természet által inkább meghatározott tradicionális kultúrtáj sok helyen alapvetően megváltozott, az emberek máshogy alkalmazkodtak a megváltozott szituációkhoz, más-más válaszokat adtak az új kihívásokra, amivel pedig más jellegű problémákat generáltak.

Jelen tanulmány keretein belül ezeket a válaszokat próbáljuk felvillantani, illetve körbejárni ezt a folyamatot, tágabb összefüggésben vizsgálva, hogy hol a helye a mai *globalizált* világban e tradicionális kultúrtájnak (*periféria*), mennyiben változott meg a természet, a táj valamint az ember kapcsolata ebben a többdimenziós átalakulásban, ami jelenleg is zajlik térségünkben a szemünk előtt. Ennek egy szeletét kell elhelyezni a *rendszerváltás* kontextusában. A konkrétabb vizsgálati kérdések között meg kell említeni, hogy mi lehet a sorsa a 21. században egy többszörösen hátrányos helyzetben lévő, ám az államalkotó nemzet számára szimbolikus jelentőséggel bíró tájegységnek? Hogyan hat az évszázadokra visszanyúló hagyományos és az államszocializmus évtizedeiben túldimenzionált gazdasági tevékenységeire a rendszerváltással bekövetkező átalakulás és a globalizálódó világba való bekapcsolódás? Alább az e kérdések mentén folytatott vizsgálatokat mutatjuk be a mintaterületen végzett terepbejárás és felmérés segítségével.

Adatok, módszerek

Az általános földrajzi kép felvázolása érdekében a földrajzi kutatásokban ma már elengedhetetlennek mondható geoinformatikai módszereket alkalmaztuk. Ezen kívül több alkalommal több napos terepbejárást tettünk a helyszínen, illetve a rendelkezésre álló település szintű adatok segítségével a természeti és a társadalmi környezet kapcsolatát elemeztük. A statisztikai adatok forrása a Román Nemzeti Statisztikai Intézet illetve Varga E. Á. (2002) munkája volt.

Továbbá kérdőíves felmérést is végeztünk, hogy a helyi sajátosságokról mind több információt gyűjthessünk be. A kérdések az *alapadatok* (kor, nem, családi viszonyok) mellett az életkörülményekre (a házuk minősége, közműellátottság, közlekedés, kiskereskedelmi ellátottság), a *gazdasági aktivitásra* (munkahely, ingázás, piacozás) vonatkoztak. Ezekkel a kérdésekkel arra voltunk kíváncsiak, hogy a tradíciók mennyire hatják át a válaszadók életkörülményeit. A *képzettség* és a vidéken leginkább elterjedt nem hagyományos gazdasági tevékenység, a *turizmus* viszonyait taglaló kérdések esetében a lehetséges kitörési pontokat próbáltuk felderíteni. A kérdőív végén több, a helyiek általános helyzetére, illetve a jövőre vonatkozó általános kérdést tettünk föl, amire szabadon válaszolhattak a kérdezettek.

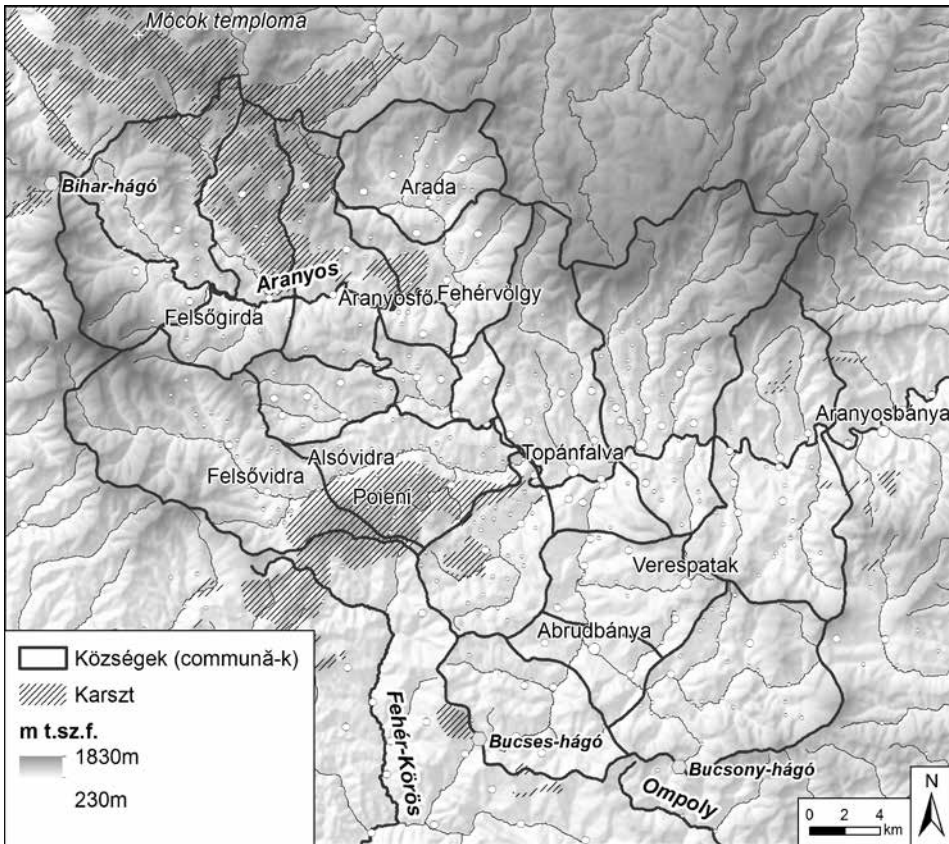
Összesen 71 értékelhető kérdőív született, az információkat 10 településen gyűjtöttük a járókelőket megállítva, illetve megkérdezve. A helyszíneket előzetesen úgy választottuk meg, hogy különböző földrajzi környezetben, különböző földrajzi dimenziókat reprezentáljanak (központi helyzetben-periférián lévő települések, völgyek-magaslatok, mezőgazdaság-ipar-turizmus). Így akadtak egyrészt völgyekben lévő, központi szereppel bíró, nagyobb lélekszámmal rendelkező helyszínek, illetve a központi területektől távolabb eső települések, valamint csak mező- és erdőgazdaságból élő falvak, illetve egy-egy turisztikai célpont környékén található helységek is.

A mintaterület tájgazdálkodásának jellemzői és ezek történelmi tradíciói

Mintaterületünk egy több szempontból is sajátos térség, az Erdélyi-szigethegység központi részén, hegyvidéki környezetben fekvő Mócvidék (*1. ábra*). A Mócvidék három hegység, a Bihar, a Gyalui-havasok és az Érchegység találkozásában található. Ennek megfelelően domborzati, geológiai, biogeográfiai szempontból is változatos terület. Közép- és óidei üledékes, valamint átalakult kőzetek, mélységi kőzetek és vulkanitok egyaránt előfordulnak itt. A karsztvidékek zömmel középidői mészköveken alakultak ki, kivéve az óidei kristályos mészkőből felépülő Poieni-fennsíkot. A Mócvidék fő folyója az Aranyos, de innét ered az Ompoly és a Fehér-Körös is. A folyóvölgyek egyben a közlekedés fő tengelyei is, melyeket magasan fekvő hágóutak (Bihar-hágó, Bucsony-hágó, Bucses-hágó) kötnek össze egymással.

A Mócvidék azonban elsősorban történelmi-néprajzi fogalom, melyet leginkább a társadalmi struktúra és a gazdálkodási tevékenység által meghatározott sajátos tényezők jellemeznek. A hegyvidéki terület még a motorizáció elterjedése idején, napjainkban is viszonylag nehezen megközelíthető, belső perifériának számító, több súlyos társadalmi problémával (elnéptelenedés, munkanélküliség) küzdő térség.

A társadalom a tradicionálisan már a történelem során is jellemző gazdasági tevékenységeket űzi. A meglehetősen egyoldalú mezőgazdasági tevékenység, illetve a jelenleg világban lévő bányászat a területet két markáns térségi típusba sorolja. Míg a terület déli felében, Abrud, Bucsony és Verespatak körzetében a bányászat volt pár évtizeddel ezelőtt is meghatározó, addig északon Topánfalva térségében, valamint az Aranyos és mellékfo-

1. ábra A vizsgált terület települései
 Figure 1 Settlements of the case study area

lyói völgyében az állattenyésztésből és az erdőgazdálkodásból próbálnak megélni az itt lakók (REIF et al. 2005).

A jelentősebb erdélyi központoktól (Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyvárad, Arad) nagyobb távolságra és erős forgalmi árnyékban lévő terület gazdasága nem különösebben differenciált, általában gyenge infrastruktúrával rendelkezik.

A településhálózat, alkalmazkodva a betelepülők életmódjához és a táji adottságokhoz, sajátos vonásokat mutat. A völgyekben lévő, csak néhány, inkább „kényszer” funkcióval rendelkező, a völgyek futását követő hosszan elnyúló nagyobb település mellett, kisebb, szórt agrárfalvak a jellemzők. A román közigazgatás alapegységét képező községek (commună) így kis lélekszámú, nagy területen szétszórt, gyakran több tucatnyi telepből állnak.

A vizsgált területen 17 községben összesen 345 település van, ami a szórtságot jól jelzi: egy községre több mint 20 település jut. A jelenlegi népsűrűség a 2011-es népszámláláskor mért 51 055 fő alapján 36,2 fő/km²-nek adódik, ami alacsonynak számít, azonban az adott tengerszint feletti magassági tartományt (490-1335 m) és az erősen tagolt domborzatot figyelembe véve tulajdonképpen egy relatíve sűrűn lakott területről van szó. A Mócvidék népességének 98%-a román nemzetiségű, rajtuk kívül mintegy 2%-nyi cigány él itt, és elenyésző számban magyarok, illetve németek.

A nehezen megközelíthető, magas hegyvonulatokkal szabdaltnak terület a történelem korábbi szakaszaiban nem igazán kedvezett a nagyobb csoportok betelepülésének. Ez alapvetően a magyarok kárpát-medencei honfoglalása után sem változott meg. Csupán az ércekben gazdag területeken vannak a bányászathoz kötődő településeknek antik gyökerei, melyek a pénzgazdálkodás 12. századi megélénkülésével éledtek újjá (WAACK, CH. 2003B).

A későbbiekben ezekből a kicsiny bányásztelepülésekből indult – vélhetően túlnépesezés következményeként – a térség lassú benépesülése, a korabeli termelési technológiával még éppen megművelhető, így belakható folyóvölgyek, valamint az alacsonyabban fekvő, de már hegyvidéki térszín felé. A tágabb erdélyi környezet medencéinek, folyóvölgyeinek 15. századi krízise miatt érkeztek egyre többen – főleg román nyelvű, ortodox vallású emberek – az elzárt, ezért jobban védhető területekre (RUȘDEA, E. et al 2005).

A kultúra alapvető tájformáló szerepe mutatkozik meg a helyi mezőgazdaság sokoldalú stratégiáiban és a sajátos településhálózatban, amelyben kifejezetten az apró települések dominálnak (különösen az Aranyos folyó völgyében). Az Erdélyi-szigethegységben általánosan elterjedt a tartós megtelepedésre berendezkedett kis közösségek jelenléte, amelyek a nyári évszak pásztortevékenysége révén igen nagy területet és jelentős tengerszint feletti magasságot ívelnek át. A magasabb térszínek közül elsősorban az Erdélyi-szigethegységben kialakult lepusztulási szintek viszonylag sík területei jelentettek kedvező adottságot a megtelepedéshez. A fennsíkok különösen jellemzők a karsztos területekre, és ahol a vegyes karsztokon víznyerési lehetőség is kínálkozott, ott a karsztfennsíkokon is létrejöttek zárt vagy szórt települések (pl. Aranyosfői-fennsík, Poieni-fennsík). Ezek elterjedésének felső határa – éghajlati okokból – 1300 m t.sz.f., e fölött még kedvező domborzati adottságok esetén is csak ideiglenes, pásztorkodáshoz, erdészethez kapcsolódó szállások jöttek létre (pl. a Pádis-fennsík).

A román és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt elterjedt nézet, hogy ez a fajta magasan fekvő településtípus igen régi és sajátosan román (VUIA R. 1975). Próbáltak párhuzamot vonni azokkal az illír-trák településekkel, amelyek – vészterhes időszakokban – a magasabban fekvő területeken alakultak ki.

Kialakulásukra hihetőbb magyarázat azonban a SURD, V. és TURNOCK D. (2000) által kifejtett nézet, miszerint a 18-19. században egyrészt a népesség növekedésével a mezőgazdasági potenciál minél teljesebb kihasználására törekedtek, másrészt a növekvő feudális nyomás elől menekültek a hegyvidék belseje felé. A mócoknak nevezett helyi pásztrok így a magasabban fekvő területekre hátráltak a Habsburg hatalom elől. De hasonlóképpen segítették a román favágók letelepedését az erdőket hasznosítani kívánó magyar birtokosok a vegyes farmgazdaság kialakítására alkalmas felszíneken. A magasabban fekvő apró települések egy-egy családhoz tartozó önálló gazdaságokként jöttek létre, azonban később az utódok között felosztották a területüket, így fokozatosan alakultak át több portás településekké.

A hegyvidék vegyes gazdaságában a mócok kifejezetten az élőállat tartásával és a hegyi legeltetéssel foglalkoztak (*hegyi transhumance*). Ez évszakos vándorlással járt: tavasszal kihajtották az élőállatot a kaszálókra, nyáron a magasabban fekvő területekre, majd az idő hidegebbre fordulásával visszatértek ismét az alacsonyabban fekvő kaszálókra, majd a leghidegebb időszakokat a völgyek falvaiban töltötték.

A létfenntartás érdekében a kevésbé lejtős térszín szántóföldi művelésbe vonásával rozst és burgonyát termesztettek. A gyapjút otthon dolgozták fel, viszont a gabona őrlésére és a lenből készült fonál beszerzésére a völgyekben nyílt lehetőség. Ugyanígy a fakitermelés is a magasabban fekvő erdőzónában zajlott, viszont a favágók ruházatához szükséges textilt a völgyekben állították elő. A különböző termékek cseréje, valamint a házasságok elhatározása a vásárokon (pl. Gainai leányvásár) és az ünnepi multságokon zajlott (REIF, A. et. al. 2005).

A színes- és nemesfémek bányászata Abrudbánya környékén kétezer éves múltra tekint vissza, a település a 15. században kapott bányavárosi rangot. A kézműves iparban az erdősegek és a homok az üvegművesség jelenlétét biztosították.

Később azonban a hegyvidéki helyzet egyre inkább hátrányt jelentett az itt élő társadalmakra, mivel nehezítette a 18-19. században meginduló modernizációs folyamatokba történő bekapcsolódást. Miután a korabeli innovációk, fejlesztések elkerülték a vidéket, a térség érintetlensége a románság számára identitásképző erővé vált, párhuzamosan a kárpát-medencei kisebb népek nemzetévválási folyamatával.

Amikor az Erdélyi-szigethegységben a Habsburgok kialakították a zalatnai kincstári uradalmat a 18. században, az erdővel körülvett, nagy tengerszint feletti magasságban található, elszórta fekvő településeket igyekeztek láthatóvá tenni a közigazgatás és ezzel együtt az adófizetés számára. A modernizáció eme első megjelenési formája, a megnövekedett terhek, kiváltották az itt lakók ellenállását. A feszültségek parasztfelkeléshez vezettek 1784-ben, amelynek vezetője, Horea később a román nép szimbolikus figurájává vált, az események kiindulási helyszíne pedig a modern nemzet születésével fonódott össze (GAVRA, C-I. – CRĂCIUN I-C. 2012).

Ezek a feszültségek indukálták a terület lakóinak ellenállását az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején a magyar honvédsereggel szemben is. A fegyveres ellenállási mozgalmat éppen a terepi adottságok okán sosem sikerült felszámolni. A terület a későbbi román generációk szemében éppen ezért a nemzetévválás folyamatában nagy jelentőséget kapott, ahogyan a fegyveres felkelés vezetője, Avram Iancu is román nemzeti hőssé vált.

A modernizáció sajátos megjelenése

A 19. században az elszórt kis települések száma a magasabb térszíneken folyamatosan gyarapodott, a népességszám növekedésével párhuzamosan. A 19. és a 20. század egyben azt a fokozatos változást is jelentette, hogy egyre inkább bekapcsolták az itt lakókat a közigazgatás vérkeringésébe. Az alacsonyabb völgyekben fekvő központokhoz kapcsolódtak a kis hegyi közösségek. Ezen kapcsolatok hatalom oldaláról való erősítése az első világháború után vált meghatározóvá – ekkor jelentek meg a szimbolikus nevek (Horea, Avram Iancu) a földrajzi helyek elnevezésében. A hivatalos faluközösségek (comună-k) kialakítása azonban csak a 20. század második felében, az államszocializmus évtizedeiben történt meg.

Az első világháború után a helyi gazdaság Bukarest felé orientálódott, a földreform révén a magyar tulajdonosok eltűntek a vidékről, azonban ennek negatív hatása is volt a helyi iparra nézve. A Mócöld népsége folyamatosan növekedett, a lehetőségek viszont továbbra is korlátozottak voltak ezen a területen. A jólét érdekében a pásztorok igyekeztek minél jobban kiaknázni az erőforrásokat, a kézművesek pedig vándorkereskedelemmel növelték ebben az időszakban bevételeiket (SURD, V. – TURNOCK, D. 2000). A népesedési nyomás miatt a túllelterítés és a szántóföldi erózió is egyre inkább jellemzővé vált. A modern idők azonban egyben rávilágítottak arra is, hogy a vidék életszínvonala alacsony, ami megmutatkozik az elégtelen oktatási, háztartási és közlekedésföldrajzi, valamint közegészségügyi körülményekben is.

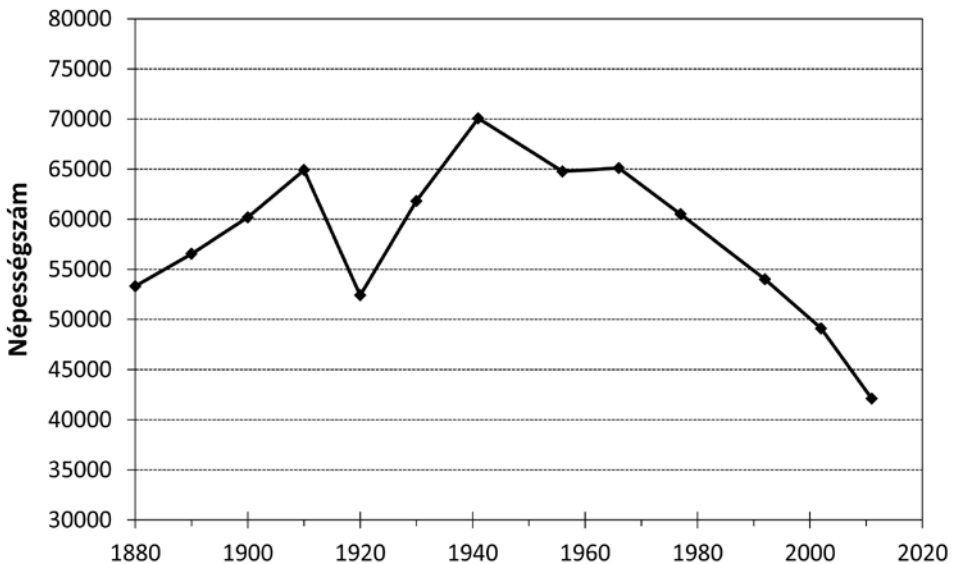
A bányászat bizonyos fokú diverzifikációt nyújtott a terület számára. Nagy múltja ellenére az igazi felfutása a vasútvonalak megjelenésével kapcsolható össze és már a két világháború közötti időszakban is prosperáló ágazatnak számított. Az államszocializmus éveiben azonban további nagyarányú fejlesztéseket, és a bányászat mellett a fémfeldolgozás bővítését hajtották végre az ágazatban (BOȚAN, C. N. – ILOVAN, O. R. 2006; DRAGAN, M. 2013). A fafeldolgozás, a faipar, később a bútóripar megjelenése a vidéken, kifejezetten a modern időkre tehető, melynek eredményeként vasúton már a feldolgozott fát szállították tovább (BOȚAN, C. N. – ILOVAN, O. R. 2006).

A 20. században jelentek meg a kulturális, oktatási és egészségügyi közintézmények a Mócvidék jelentősebb településein: Topánfalván, Abrudbányán, Aranyosbányán, Belényesen, Brádon, Zalatnán.

Az államszocializmus időszakának tervgazdasága ellentmondást nem tűrően hatékony volt ugyan, de a környezettel és a hagyományos gazdasági formákkal közel sem szimpatizált. A kommunizmus első évtizedeiben a Mócvidék nagy része a Topánfalva központtal létrehozott rajonhoz tartozott. Az 1960-as években várossá nyilvánított településen fafeldolgozó komplexumot létesítettek. Az aranyosbányai és verespataki bányászcsaládok megélhetését segítette az abrudbányai fonoda és az aranyosbányai ruhagyár, ami a női munkaerőnek biztosított lehetőséget (SURD, V.–TURNOCK, D. 2000; DRAGAN, M. 2013). A veresvölgyi rézbányászati komplexumot az 1970-es évek végén kezdték fejleszteni.

A kitermelés lehetőségeinek maximalizálásával, valamint a faipari fejlesztések révén kis ipari centrumok hálózata jött létre a Mócvidék területén, amelyek méretükből adódóan nem alakultak át igazi városokká, de a városi életmód vívmányai megjelentek területükön. A kis falvak és a magasan fekvő apró települések egyre inkább hátrányba kerültek velük szemben. A megművelhető földterület és a legeltetéshez rendelkezésre álló terület drasztikusan lecsökkent, mivel az államszocializmus idején korlátozták a mezőgazdasági művelésre fogható területeket. Az élőállatok száma szintén visszaesett, a mezőgazdasági kisgépek nem voltak elérhetők az állami gazdaságokban sem, az önálló mezőgazdasági tevékenységet folytatókat pedig még magas adók is sújtották. Mivel modern közlekedési eszközökkel is nehezen érhetőek el ezek a kis közösségek, ezért a fiatalok az ingázást sem tudták vállalni, így inkább beköltöztek a munkát adó, alacsonyabban fekvő, iparosodott településekre.

Miután a hagyományos gazdasági tevékenységhez egyre szűkebb kereteket biztosított az állam, sok gazdaságot inkább elhagytak ebben az időszakban. A Mócvidék népességszáma a 20. század közepéig emelkedett (leszámítva az 1. világháború okozta visszaesést), azóta viszont folyamatosan csökken, korábban lassabban, majd egyre gyorsuló ütemben (2. ábra). A népességszám csökkenésében a természetes szaporodás tendenciái mellett

2. ábra A vizsgált térség lakosságszám-változása (1880-2010)
Figure 2 Population change in the case study area (1880-2010)

főként a migrációs folyamatok játszanak szerepet. A magasabban fekvő területek elnéptelenedése olyan rohamos volt, hogy az 1980-as években már igyekeztek terveket kidolgozni arra, hogy miként tudják megőrizni nem csupán a nemzet szimbolikus jelentőségű helyének hagyományos értékeit, hanem egyáltalán a lakosságát. Az elvándorlás a korszerkesztet is jelentősen módosította az idősök arányának növekedésével (DRAGAN, M. 2010).

Új tendenciák a rendszerváltás után

A romániai rendszerváltást bevezető 1989. decemberi forradalom után a korlátozó tényezők ugyan megszűntek, a tulajdonosok azt kezdték tulajdonukkal, amit csak akartak, azonban ez a lehetőség ekkorra már közel sem volt annyira csábító. Az egyenlőtlen fejlesztések miatt az életszínvonal rendkívül alacsony volt a Mócvidéken, az alapvető infrastrukturális (víz, villany, csatorna, úthálózat), oktatási és egészségügyi beruházások is hiányoztak a magasabban fekvő területekről. A tömegközlekedés és az egyéb szociális juttatások igénybevétele továbbra is problémás maradt, az utazás problémája a munkába és iskolába járást, az ingázást is megnehezíti. A főként a tanult társadalmi csoportokat érintő elvándorlás a gazdasági átmenet éveiben tovább növekedett.

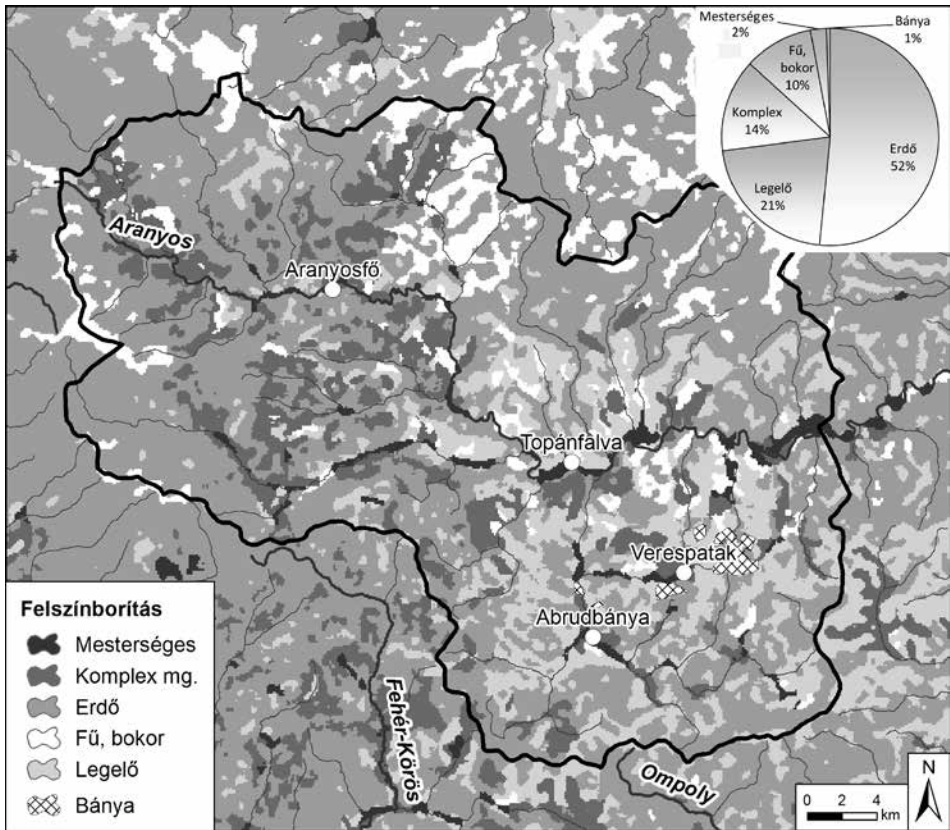
A fiatalok lakóhelyüktől távol töltik az iskolaidőt, ezért már eleve nem a helyi viszonyok között szocializálódnak. A társadalom folyamatos elöregedése nem állt meg: a fiatalok nem tértek vissza a tradicionális gazdasághoz, az idősök viszont egyre kevésbé tudják fenntartani a korábbi állapotot. A piaci viszonyok között a túlélést esetleg segítené az együttműködések kialakítása, azonban a tulajdonát visszkapó helyi gazdálkodók inkább a versenytársat látják egymásban. Emellett pedig, főként a pénzhány, de részben a képzettség hiánya miatt is, a tőkeigényes technológiai újítások sem terjedtek el ez elmúlt két évtizedben. A mezőgazdasági tevékenység ma főleg pásztorkodást jelent – jóllehet volumene mára már érzékelhetően csökkent (3. ábra). Az átmenet éveiben a megművelhető területeket kevésbé fogták művelés alá, mint korábban, köszönhetően a romániai kárpótlási folyamat visszasságainak, az alacsonyabb technológiai felszereltségnek és a termények iránti kereslet hiányának (BUZA, M. et al. 2001).

A táji adottságok eleve meghatározzák az erdős vidékek és a gazdaságok arányát, az utóbbi javára. Az erdők a kereskedelem mellett a kézművesiparban is igen fontosak, de egyben az ökológiai jelentőségük is nagy (1. kép). A helyiek számára azonban illegális energiaforrást is jelentenek: az ellenőrizetlen fakivágások igen jelentős károkat okoznak a vidéken (3. ábra).

A Mócvidék az 1989-es forradalmat követően nagyfokú munkanélküliséggel küzdött, hiszen a nehézipar válsága magával sodorta a területen létező bányászati és fémfeldolgozó üzemeket, komplexumokat (DRAGAN, M. 2013). A 21. század első évtizedének végén, a teljes leállás után újraindult a rézbányászat a területen, ennek társadalmi megítélése azonban nem egyértelmű, noha munkalehetőséget jelent a helyiek számára. A bányászterületek túlnyomó része azonban halmozottan hátrányos helyzetű térség, ahol a környezeti károk, a csökkenő és öregedő népesség, a drasztikusan leromlott életszínvonal rendkívül súlyos problémákat jelent (CONSTANTIN, V. et al. 2015; 2. kép).

Általánosan elfogadott nézet, hogy a Mócvidék számára a jövőt az idegenforgalom jelenti. A vidék idegenforgalmi potenciálja igen nagy, mind természeti, mind kulturális-történelmi örökség szempontjából. Míg a csak mezőgazdasághoz kapcsolódó Poienikarsztfennsík kihalt, addig a barlangjáról nevezetes Aranyosfői-fennsík mágig aktív népesség lakik (3-4. kép).

A turistatérképeken jelölt természeti látnivalók elemzése alapján megállapítottuk, hogy ebben a karszt kiemelkedő jelentőségű, 81%-os arányt képvisel, miközben a területből csu-

3. ábra A felszínborítás alakulása Mőcsényen
 Figure 3 Changes in land cover in Țara Moșilor

1. kép Házi fűrészüzem
 Photo 1 Private wood-mill

2. kép Leromlott állapotú bányászházak Verespatakon
Photo 2 Run-down miner houses in Verespatak

pán 6%-ot foglal el (IMECS Z. et al. 2015). Kiemelt célpontnak tekinthetők a barlangok, amelyek megfelelő kiépítettség és megközelítési infrastruktúra esetén képesek nagyobb tömegeket is vonzani, így például az Aranyosfői-jégbarlang látogatószáma 10-szeresére nőtt a 2010-es évek elején megépített aszfaltútnak köszönhetően. Általánosságban a turistaforgalom (főleg a belföldi) rendkívüli módon megnövekedett az elmúlt két évtizedben.

3. kép Aranyosfő – rendezett kultúrtáj, lakott házak, turistahelyek;
Photo 3 Aranyosfő – well-managed cultural landscape with inhabited houses and tourist spots

4. kép Poieni – kihalt fennsík, elhagyott móc ház
Photo 4 Poieni – desolate plateau with a 'Móc' house

Emiatt azonban éppen az a természeti és kulturális-társadalmi keret van átalakulóban és eltűnőben, ami a legnagyobb értékét és egyben idegenforgalmi vonzó tényezőjét is jelenti a tájnak (LINC, R. et al. 2001). Az átgondolatlan idegenforgalmi beruházások sokszor inkább rontják a helyzetet.

A változatos geológiai adottságok és a biodiverzitás magas foka miatt a Mócvidék a környezetvédelmi mozgalmak elsődleges célterületének is számít. Ez viszont az idegenforgalmi lehetőségek kiaknázásának is gátat szabhat. Az érzékeny rendszer egyensúlyának megteremtése egyelőre várát magára (WAACK, CH. 2003A; SERBAN, G.–TOUCHART, L. 2007). Itt említjük meg, hogy a verespataki aranybányászat elleni környezetvédelmi tiltakozás mérföldkönek számított a román civil társadalom szerveződésében, hasonlóan ahhoz, ahogy Magyarországon a bős-nagymarosi erőmű elleni fellépés a rendszerváltás egyik szimbolikus elemévé vált (WAACK, CH. 2003B).

Válaszok a jelen kihívásaira – ahogy a helyiek látják

Már a Mócvidék történetének áttekintéséből is láthatjuk, hogy a táji adottságok, az elzártság alapvetően határozta meg az itt élő társadalom viszonyrendszerét más vidékekkel kapcsolatban. A jelen és főképp a jövő lehetőségeit, a helyi sajátosságokról kialakult önképet a kérdőívek eredményei alapján tekintjük át.

Az alapadatok szerint a megkérdezettek valamivel nagyobb arányban aktívak, illetve fiatalok voltak (a megkérdezettek 57 %-a), vélhetően azért, mert az idősebbek kevésbé mozogtak az utcán. Szinte az összes válaszadó (90%) régóta, családjuk általában több generáció óta él a vizsgált térségben. Az idősebbek gyerekei elvándoroltak, többségük már nem is a közeli városokba (Topánfalva, Belényes), hanem a távoli nagyobb városokba (Nagyvárad, Arad, Kolozsvár). Ennek oka leginkább az lehet, hogy már több évtizede a társadalmi mobilitás egyik alapja a tanulás, a továbbtanulás, amit helyben csak korlátozottan tudtak, illetve tudnak megtenni az itt lakók. Minél tovább tart ez a tanulási

folyamat, annál gyengébbek lesznek a szülőhelyhez kötődő szálak, illetve annál inkább megnő az esélye annak, hogy más társadalmi (és egyben) földrajzi térben kapaszkodjanak meg. Emellett természetesen a szűkös munkalehetőségek is elvándorlásra készítetik a lakosságot.

Megállapítható, hogy a terepbejárás tapasztalataival összhangban a lakosok jelentős többsége tradicionális körülmények között lakik. Fával fűtenek, vizet a kútból húznak. Legtöbbször a helyben megtermelhető nyersanyagokból előállítható élelmiszereket fogyasztják. A gyenge tömegközlekedés és motorizáció az aktivitási rádiust korlátozza, vagyis az életük által bejárt tér, a mai lehetőségekhez képest szűknek mondható. A mai értelemben vett modernizációs eszközök – ha nem is teljes – hiánya szintén ezeket a korlátokat erősíti. Bár villany a háztartások 99%-ában van, de például csatorna egyáltalán nincs, internet pedig csak elvétve, inkább csak a legfiatalabbak esetében része a mindennapi életnek.

A válaszokból egyértelműen kiderül, hogy a lakosság kvalifikációs szintje alacsony. Ha van is szakmájuk, az mindenképpen a helyi, a korábban is meglévő igényekhez igazodik (pl. sofőr, boltos, pék). A többség a mezőgazdaságban tevékenykedik, jóllehet leginkább csupán az önellátás szintjén, vagy időnyomkában napszámosként. Az önellátó kereteket jelzi a gépesítés szinte teljes hiánya, a minimális piacozás, illetve az a tény, hogy a válaszadók közül többen arról számoltak be, hogy a téli nagy havazás többször semmittevéésre kárhoztatja családjukat.

Akik a közösségekből magasabban kvalifikáltak, azok nem a térségben élnek, mivel nem kapnak képzettségüknek megfelelő munkahelyet a környéken. Sok esetben a településen belüli nagy távolságok miatt az általános iskolát is nehéz megközelíteni, jóllehet az utóbbi időben több helyen iskolabuszokat is sikerült rendszerbe állítani. A válaszokból az is kiderül, hogy a tradicionális tevékenységek mellett az utóbbi évtizedben megélnékülöző turizmus csak némi bizonytalan bevételkiegészítésre elég, bevételnövelésre, esetleges felhalmozásra, vagyis lényegében hosszabb távú stratégiák kialakítására (pl. munkahelyteremtésre) többnyire elégtelen.

A kérdőív végén lévő kérdésekre adott válaszok, illetve a kötetlen beszélgetések során kiderült információk lényegében a fenti képet erősítik meg. A helyzetet kilátástalannak látják (talán a fiatalabbak korukból adódóan egy kicsit optimistábbak). A legfőbb problémaként a települések lakosainak elvándorlását, a közösségek elöregedését fogalmazzák meg. A fiatalok elvándorlása olvasatukban a munkahelyek hiányára, a lehetőségek szűkösségére vezethető vissza. A munka hiányát minden aktív korú saját bőrén tapasztalja. Sokan az ezredforduló után bezárt, régebben működő gyárak újraindítását látnak megoldásnak. Ugyanakkor a tradicionális tevékenységek köre is szűkül. Leginkább az erdőterületek drasztikus fogyását említik meg, de többen a szigorú szabályokat okolják, hogy „már semmi sem olyan mint régen”. Voltak, akik a megváltozott technológiai körülményeket említették, nevezetesen az olcsó kínai műanyag termékek térhódítását, ami nehézzé teszi a környék hagyományos fából készült kézműipari termékeinek eladását, emiatt pedig sorra megszűnnek az ezzel foglalkozó tevékenységek. A válaszadók közül sokan hiányolták a helyi termékeket feldolgozó üzemeket. A helyi nyersanyagok ugyanis akár bútorigipari, tej- és konzervipari üzemeket is eltarthatnának a vélemények szerint. Összességében a kérdőívek a helyi társadalmak belső dinamizmusának hiányát mutatják.

Pozitív jelként említhető az infrastruktúra (úthálózat) és egyes turista célpontok (pl. barlangok) kiépítése, amit sok helyen az EU is támogat (és hazánkhoz hasonlóan hatalmas táblák hirdetik ezt a tényt), ám ez kívülről érkező segítséget jelent (5. kép). Belső erőforrás kevés van és bár a falvak, valamint a táj meglepő rendezettsége sok helyen megfigyelhető, ám az elnéptelenedés éppen ezt a tájkaraktert veszélyezteti.

5. kép Öt nyelvű üdvözlő tábla a Nemzeti Park határán
Photo 5 Welcome board in five languages at the border of Apuseni National Park

Kitekintés

Összefoglalva elmondható, hogy a helyiek válasza beleillenek a köztes-európai térség perifériáinak általános helyzetébe, ami leginkább a gazdasági aktivitás erős csökkenésében, illetve az előregedő társadalomban érhető tetten. A problémák – mint láthattuk – ma már nemcsak a felzárkózás kérdésköreit, hanem a (hagyományos) társadalom és a táji környezet teljes erőzójának problémáját érintik. A tradicionális tevékenységek jelenleg nem biztosítanak olyan pozíciót (megélhetést) a társadalomban, mint régen; az egykor relatíve előnyös táji adottságok mostanra inkább hátrányt jelentenek, így a természeti adottságok társadalomra gyakorolt hatását mindenképpen a posszibilizmus keretei között lehet csak értelmezni.

Ugyanakkor a korábbi életpályák modern lehetőségei (pl. tanulás), valamint a globalizáció jelenségei sokkal intenzívebben lépnek fel, nemcsak a régi tradicionális világgal szembeni bizalmatlanságban, hanem a más helyek felé fordulásban is. Így az elvándorlás és a helyi társadalmak előregedése az utóbbi időkből drasztikusan felgyorsult.

Az ebből a helyzetből történő kimozdulásra úgy tűnik, hogy a tradícióktól eltérő életstratégiákra, nem kevés helyi impulzusra és külső segítségre van szükség egy átfogó program keretében. Kérdés azonban, hogy a térség sajátos, a centrum térségektől alapvetően eltérő modern kori történelmi szituációkban formálódó és a rendszerváltással, valamint a globalizáció kihívásaival egyidejűleg küzdő társadalmainak számára ez nem egy már elkészített alternatívát jelentene-e.

Köszönetnyilvánítás

Köszönjük a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar földrajz szakos hallgatóinak a kérdőíves felmérés során nyújtott segítségét. A tanulmány az OTKA 104811 számú pályázata és a Bolyai-ösztöndíj (TT) támogatásával készült.

BOTTLIK ZSOLT
ELTE TTK Regionális tudományi Tanszék, Budapest
agria@gmx.net

KÓSZEGI MARGIT
ELTE TTK Regionális tudományi Tanszék, Budapest
koszegimargo@gmail.com

TELBISZ TAMÁS
ELTE TTK Természetföldrajzi Tanszék, Budapest
telbisztom@caesar.elte.hu

MARI LÁSZLÓ
ELTE TTK Természetföldrajzi Tanszék, Budapest
malkact@caesar.elte.hu

IMECS ZOLTÁN
BBTE FK Magyar Földrajzi Intézet, Kolozsvár
zimecs@yahoo.com

IRODALOM

- ABRUDAN, I.–TURNOCK, D. 1999: A rural development strategy for the Apuseni Mountains, Romania. – *GeoJournal* 46. pp. 319–336.
- BOȚAN, C. N.–ILOVAN, O. R. 2006: Trends of Industrial Reconversion in the Land of the Moți. – *Romanian Review of Regional Studies* 2. 1. pp. 113–120.
- BUZA, M.–DIMEN, L.–POP, G.–TURNOCK, D. 2001: Environmental protection in the Apuseni Mountains: The role of Environmental Non-Governmental Organisations (ENGOS). – *GeoJournal* 55. 2–4. pp. 631–653.
- CONSTANTIN, V.–ȘTEFĂNESCU, L.–KANTOR, C. M. 2015: Vulnerability assessment methodology: A tool for policy makers in drafting a sustainable development strategy of rural mining settlements in the Apuseni Mountains, Romania. – *Environmental Science & Policy* 52. 129–139.
- DRĂGAN, M. 2010: Multi-scale Analysis of the Demographic Evolution in the Apuseni Mountains between 1880 and 2008. – *Romanian Review of Regional Studies* 6. 1. pp. 57–66.
- DRĂGAN, M. 2013: The Reorganization of Economic Activities I the Apuseni Mountains. – *Revue roumaine de géographie* 57. 1. pp. 55–62.
- GAVRA, C.-I.–CRĂCIUN I.-C. 2012: Cultural Landscape Elements in Baia de Criș Area (Apusen Mountains). – *Studia UBB Geographia* 57. 1. pp. 147–154.
- IMECS Z.–TELBISZ T.–MARI L. 2015: A karsztvidékek jelentősége az Erdélyi-szigethegység turisztikai potenciáljában. – *Karsztfejlődés* 20. pp. 331–345.
- JUDE, R. 2011: Țara Moților: scurtă monografie. – Ed. Univ. București. 171 p.
- KÓSZEGI M.–BOTTLIK Zs.–TELBISZ T.–MARI L. 2015: Human-environment relationships in modern and post-modern geography. – *Hungarian Geographical Bulletin* 64. 87–99.
- LINC, R.–NISTOR S.–TURNOCK, D. 2011: Aspects Regarding the Environmental impact of Tourism Activities in the Apuseni Natural Park (Romania). – *Analele Universității din Oradea (Seria geografie)* 21. 2. pp. 340–353.
- REIF, A. et. al. 2005: Landschaft und Landnutzung im Apuseni Gebirge Rumäniens – Das „Proiect Apuseni” – eine Chance für das Motzenland? – *Carinthia II*. 115. 1. pp. 161–201
- RUȘDEA, E.–REIF, A.–POVARĂ, I.–KONOLD, W. (HRSG.) 2005: Perspektiven für eine traditionelle Kulturlandschaft in Osteuropa (Ergebnisse eines inter- und transdisziplinären, partizipativen Forschungsprojekt im Apuseni-Gebirge in Rumänien). – *Institut für Landespflege, Freiburg im Breisgau*. 401 p.
- SERBAN, G.–TOUCHAR, L. 2007: Un nouveau parc naturel autour d'un vieux lac artificiel: les enjeux d'une Roumanie en transition dans les monts Apuseni. – *Géocarrefour* 82. 4. pp. 243–253.
- SURD, V.–TURNOCK, D. 2000: Romania's Apuseni Mountains: Safeguarding a cultural heritage. – *GeoJournal* 50. 1. pp. 285–304.
- TELBISZ T.–BOTTLIK Zs.–MARI L.–KÓSZEGI M. 2014a: The Impact of Topography on Social Factors, a Case Study of Montenegro. – *Journal of Mountain Science* 11. 1. 131–141.

- TELBISZ, T.–IMECS Z.–MARI L.–BOTTLIK ZS., 2014b: Földrajzi posszibilizmus vizsgálata az Erdélyi-sziget-hegység példáján. – *Karsztfelődés* 19. pp. 23–40.
- TELBISZ T.–BOTTLIK ZS.–MARI L.–PETRVALSKÁ A., 2015: Exploring relationships between karst terrains and social features by the example of Gömör-Torna Karst (Hungary-Slovakia). – *Acta Carsologica* 44. (1) pp. 121–137.
- VARGA E. Á. 2002: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850-2002. I-V. – Pro-Print Kiadó, Csíkszereda. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>
- VUIA, R. 1975: Studii de etnografie și folclor Editura Minerva. București. 300 p.
- WAACK, CH. 2003A: Tourism and Mining in the Apuseni Mountains – Contradictory Solutions for Regional Development in a Global Context – In: ILIEȘ, A. – WENDT, J. (eds): Europe between millenniums: political geography studies. – Editura Universității din Oradea. pp. 245–255.
- WAACK, CH. 2003B: Chancen und Risiken des Goldbergbaus in den Munții Apuseni – In: SOROCOVSCHI, V. (ed): Riscuri și catastrofe Casa Cărtii de Știință. – Cluj-Napoca. pp. 224–235.
- WAACK, CH. 2005A: Țara Moșilor – a Regional Term Between Economic and Ecological Interests. Some Exploration in the Romanian Periphery – *Romanian Review of Regional Studies* 1. 1. pp. 19–26.
- WAACK, CH. 2005B: Nachhaltige Regionalentwicklung durch ausländische Direktinvestitionen? Der Goldbergbau im rumänischen Westgebirge – In: FÖRSTER, H. (Hrsg) Regionalisierung Regionalismus und Regionalpolitik in Südosteuropa; 44. Internationale Hochschulwoche der Südosteuropa-Gesellschaft in Tutzing 10-14. Sagner Verlag, München. pp. 195–214.
- WAACK, CH. 2009: Regionalisierungen und Skalierungen im Kontext von Transformations- und Globalisierungseffekten in der Kontroverse um den Goldbergbau im rumänischen Westgebirge – In: LENTZ, S. – WARDENGA, U. Serie Randerscheinungen. – Institut für Länderkunde, Leipzig. 266 p.

A REGISZTRÁLT LÁTHATATLANOK: AZ IDŐSKORÚAK VASÚTI UTAZÁSI MAGATARTÁSÁNAK VIZSGÁLATA MAGYARORSZÁGON

SOMOGYI BENCE – MICHALKÓ GÁBOR

REGISTERED INVISIBLE TOURISTS:
INVESTIGATION OF RAIL TRAVEL BEHAVIOUR OF SENIOR TRAVELLERS
IN HUNGARY

Abstract

One factor of successful aging is the quality of spending free time, which can result in the prolongation of healthy life expectancy. The senior mobility in tourism can unfold in an active lifestyle, cultivating social relationships; furthermore it can lead to the use of various services. This is beneficial to the physical and mental health of those involved. Since the interest of the state is to increase the quality of life of elderly people, their mobility is therefore subsidized by travel discounts. Seniors over the age of 65 in Hungary can make free use of local and long distance public transport, which is one of the reasons that only limited reliable information is available regarding their mobility. In 2011, Hungarian State Railways (MÁV Start Zrt.) started to sell so-called registration tickets as a means of tracking the frequency of travellers making use of the free-of-charge service. This investigation explores the spatial and temporal peculiarities of the invisible mobility of the elderly through an analysis of these databases.

Keywords: senior tourism, railway traffic, invisible tourism, unmeasured tourism, social tourism

Bevezetés

A fejlett világ országaiban a korszerkezet átalakulása és az egészségipar eredményes működése következtében a szabadidős térben is kezd szembetűnővé válni a szenior korosztály jelenléte (VAN DEN BERG, P. et al. 2011; MONIRUZZAMAN, M. et al. 2013, CHEN, S. – SHOEMAKER, S. 2014). Az egészségben megélt idős kor meghosszabbodik és aktívabbá válik (ILLÉS, S. 2013; FARAGÓ M. 2015), a hatvan év feletti egyre kevésbé kívánnak idősek látszani, igyekeznek fiatalosan élni. Sokkal inkább az őket követő, mintsem az előttük járó generáció fogyasztási magatartását tekintik mintának (MILMAN, A. 1998; BANISTER, D. – BOWLING, A. 2004; ILLÉS S. 2008; MICHALKÓ G. et al. 2008). A szépkorúak nem mondanak le a mobilitásukat segítő autózvezetésről, gyakran csillogó bevásárlóközpontokban intézik a vásárlásaikat, többé-kevésbé eligazodnak az informatika világában és a gyógyfürdők látogatása mellett az aktív turisztikai szolgáltatások (különösen a kerékpározás és a túrázás) iránt is élénken érdeklődnek (TACKEN, M. 1998; HUANG, L. – TSAI, H. 2003; HONG, G. et al. 2005; JANG, S. – WU, E. 2006; ALÉN, E. et al. 2014; BODNÁR D. et al. 2014). Az idős lét természetesen nem mindenkinek és nem mindenhol fenéig tejfel, így a kormányzatok törekednek az érintettek szabadidős tevékenységekben való részvételét, ezáltal az életminőségének növekedését elősegíteni és támogatni (MORGAN, N. et al. 2015). Az állam leggyakrabban utazási kedvezmények biztosításával járul hozzá az idősebb generáció turisztikai aktivitásához (DANN, G. 2001).

A Központi Statisztikai Hivatal előrejelzése alapján 2020-ra az idősek népességen belüli aránya Magyarországon is eléri a 20%-ot, sőt, egyes, előrege déssel sújtott területeken már jelenleg is e fölött van (KSH 2013). A szenior korosztály aránynövekedése, az aktív

korosztály zsugorodásával párhuzamosan egyre nagyobb terhelést ró a nemzetgazdaságra, amelyet a turizmusiparban megjelenő fogyasztások csekély mértékben kompenzál (M.Á.S.T 2005; ILLÉS S. 2008; GÁL R. – SIMONOVITS A. 2012). Magyarországon már csak a legidősebbek emlékeznek a nyugdíjasok utazási utalványára, a vasúti pénztárosok által használt körpecsétek helyét tartalmazó, „kutyanyelvnek” is becézett hosszúka flepnire, amellyel évente meghatározott számban lehetett kedvezményesen utazni. A rendszerváltás óta többször is módosították az idősek utazási kedvezményeire vonatkozó rendeletet, kezdetben (1991-től) a 70. életévét, később (1997-től) a 65. életévét betöltött magyar, illetve külföldi állampolgárok vehették igénybe ingyenesen a közforgalmú személyszállítási eszközöket. A jelenleg is érvényben lévő kormányrendelet szerint ehhez mindössze a személyi igazolványuk vagy útlevelük felmutatására van szükség, tehát nem kell menetjegyet vásárolniuk, vagyis a szolgáltatók nem regisztrálják az utazásaikat. Volt viszont egy átmeneti időszak (2010. március 1. és 2011. december 31. között), amikor annak érdekében, hogy körvonalazhassák a díjmentesen utazók nagyságrendjét, a MÁV járatain bevezették az úgynevezett regisztrációs jegyet. A 65 év felettek továbbra is ingyen utazhattak, de a felszállás előtt a pénztárakban igazolniuk kellett a jogosultságukat. A regisztráció során létrejött adatbázis lehetőséget teremtett a tudomány számára a szépkorúak vasúti utazási magatartásának tanulmányozására.

A nemzetközi és a hazai szakirodalom sokáig mostohán kezelte a szenior turisták közlekedési szokásaival kapcsolatos kutatásokat, a településhatárokat átlépő közösségi közlekedésben való szerepvállalásuk pedig kifejezetten fehér foltnak számít (SCHMÖCKER, J. et al. 2008; MONIRUZZAMAN, M. et al. 2013). Miközben a vasúti közlekedés ázsiója a közúti és a légi közlekedéssel történő összehasonlításban mérséklődik, a szuperexpresszek (például TGV Franciaországban, Shinkansen Japánban) térhódítása, a korszerű, tágas elővárosi motorvonatok forgalomba állítása, mindenképpen hozzájárul a vonatkozás reneszánszához, amelyet a szeniorok gyakran díjmentes kereslete is generál (BAI, B. et al. 2001; COLLINS, D. – TISDELL, C. 2002; ERDŐSI F. – TINER T. 2012; JÁSZBERÉNYI M. – HOLCZMANN A. 2014; REMENYIK B. et al. [szerk.] 2014).

Tanulmányunk elsődleges célja, hogy áttekintést adjon a magyarországi szenior korosztály belföldi vasúti utazási magatartásáról. Ehhez a MÁV 2011. évi regisztrációs jegyeladási adatainak elemzéséből indulunk ki. Hipotézisünk szerint az idősek közösségi közlekedési magatartás-mintázata (részben összefüggésben a szabadidős szokásaikkal) eltér a 65 év alattiak hasonló vonásaitól. A probléma tárgyalására a láthatatlan turizmus elméleti keretében kerül sor, mivel az érintett korosztály díjmentessége utazásaik regisztrálásának elmaradásával párosul, így kizárólag a MÁV 2011. évi adatainak értékelése teszi lehetővé annak a pillanatfelvételnak az elkészítését, amely a turisztikai kínálat fejlesztésénél figyelembe veendő.

Elméleti háttér

Mind a mai napig érvényben van az a paradigma, miszerint az idősek turisztikai kereslete elsősorban az adott generációhoz tartozók életkori sajátosságaiból fakadó igények kielégítésével van összefüggésben (DANN 2001). Eszerint az idősek kimondottan korszpecifikus szükségleteinek kielégítése generálja az őket megcélzó szolgáltatások niche (rés) terméké válását (NOVELLI [ed] 2005). Mivel az időskorúak esetében is jelen van az együvé tartozás érzéséből fakadó (generációs) identitás, így a turisztikai termék értékesítése során a marketing szakemberek a korrallal kapcsolatos üzenetek megfogalmazására koncentrálnak (MARVEL 1999). A szenior turisták motivációja leggyakrabban az érintettek egészségi állapotából

fakad (HUANG, L. – TSAI, H. 2003, HSU, C. et al. 2007). Tekintettel arra, hogy az egészség romlása elkerülhetetlen velejárója az öregedésnek, így a megelőzés és a gyógyítás – jellegzetes társadalmi minták alapján – az idősök egészségturizmusban való részvételt generálja (FLEISCHER, A. – PIZAM, A. 2002; JANG, S. – WU, E. 2006). Mindazonáltal az életkor előrehaladtával éppen a kedvezőtlen – a lakókörnyezet elhagyását korlátozó – egészségi állapot lehet az utazás első számú akadály, amely azonban a családtagok segítségével áthidalható (FENG et al. 2013).

Napjainkban egyre inkább körvonalazódnak a szenior turizmus szemléletbeli alternatívái, és az egészségorientált megközelítések mellett megjelennek a kultúrával és az aktív időtöltéssel kapcsolatos trendek (BURNETT, P. – LUCAS, S. 2010; RÁTZ, T. – IRIMIÁS, A. 2012; BAUER, I. 2012). Már MULLER, T. – O' CASS, A. (2001) is rámutatott arra a jelenségre, hogy a szubjektív koréztelzés alapján szegmentálhatók az idősök, a szerzőpáros megállapítja, hogy a magukat fiatalabbnak tartók jobb egészségi állapotról számolnak be, az élet élvezetét hangsúlyozzák, és kifejezetten keresik a fizikai kihívásokat. Ezt támasztja alá GIBSON et al. (2012) tanulmánya is, amelyben az idősök számára rendezett sporteseményekről értekeznek. CHEN, S. – SHOEMAKER, S. (2014) a marketinggel kapcsolatban hangsúlyozzák, hogy a tradicionális szenior utazásokkal egyre idősebb embereket lehet megszólítani, mert a fiatalabbak szenior programok iránti érdeklődése mérséklődik. VAN DEN BERG et al. (2011) arra hívják fel a figyelmet, hogy az öregedéssel nem feltétlenül csökken a mobilitásban való részvétel, az idősök rendelkezésére álló szabadidőt a szociálturisztikában hasznosítják.

A szeniorok utazására gyakran az úgynevezett szociálturizmus keretében kerül sor (MINNAERT, L. et al. 2011). Az időskorúaknak nyújtott utazási díjkedvezmények is szociálturisztikai támogatásként értelmezhetők, hisz az ingyenesség arra ösztönzi őket, hogy nagyobb távolságok megtételére vállalkozzanak (BAI, B. et al. 2001). A szociálturizmust nagyrészt finanszírozó állam a társadalom, különösen a szépkorúak szubjektív életminőségének növekedését várja a kedvezményes utazásoktól (SIREN, E. et al. 2015). Magyarországon régi gyökerei vannak a szociálturisztikai utazásoknak, a rendszerváltás előtt széleskörűbben, utána leginkább korspecifikusan vagy rászorultsági alapon nyújtották az utazási kedvezményeket (PUCZKÓ, L. – RÁTZ, T. 2011). A hazai szociálturizmusban megjelenő díjmentesség egyik velejárója az érintett turisták utazásainak regisztrálatlansága.

A láthatatlan turizmus egyik ismérve az utazók statisztikai adatgyűjtésből való kimaradása (DE CANTIS, S. et al. 2014). A láthatatlan turista ugyan igénybe veszi az adott közlekedési eszközt, fizikailag jelen van a turisztikai térben, fogyasztja annak kínálatát, de regisztrációjára sem az arra hivatott vasút vagy busztársaság pénztáránál, sem pedig a szálláshely recepciójánál nem kerül sor (MICHALKÓ G. – RÁTZ T. 2012). A láthatatlan turisták köre meglehetősen tág, ide tartoznak az egynapos kirándulóktól (például bevásárló turisták, zárandokok, tanulmányúton résztvevők) kezdve a rokonoknál, barátoknál megszállókig minden olyan utazó, akinek jelenlétét csak az egyazon turisztikai térben tartózkodók észlelik, de semmilyen hivatalos statisztikába nem kerülnek rögzítésre (RÁTZ, T. et al. 2015). Tanulmányunkban a 65 év feletti, díjmentesen utazókat tekintjük láthatatlan turistának.

Kutatási módszer

A turizmus kutatása, különösen egy adott desztinációba látogató turista magatartásának vizsgálata a társadalomtudomány egyik legnagyobb kihívásokkal rendelkező területe (MICHALKÓ, G. 2012). A turizmus lényege a mobilitás, így a folyamat főszereplőjével kap-

csolatos mérések azon a helyen végezhetőek el legkönnyebben, ahol az utazó átmenetileg megszáll (Dwyer, L. et al. 2012 [eds.]). A láthatatlan turizmus attribútumai közé tartozik, hogy a turista nem száll meg (esetleg saját tulajdonú második otthonát, vagy szíveségi szálláshelyet vesz igénybe), ezért nem kerül sor az utazás fontosabb ismérveinek regisztrációjára (Michalkó G. – Rátz T. 2012). A közlekedési társaságok jól felfogott üzleti érdekből nyilvántartják az általuk lebonyolított utazások lényeges adatait (időpont, távolság, ár, kedvezmények stb.), de a 65 év felett díjmentesen, személyi igazolványuk, útlevelelük felmutatásával utazók esetében semmilyen nyilvántartással nem rendelkeznek, így az érintett vállalatok számára adminisztratív szempontból valóban láthatatlanok.

A magyarországi vasúti személyszállítás forgalmának 85%-át bonyolító MÁV Start Zrt. 2010. március 1. és 2011. december 31. között bevezette az úgynevezett regisztrációs jegyet, amelyet azoknak a 65 év feletti utasoknak kellett a pénztáraknál megváltania, akik amúgy díjmentesen (menetjegy nélkül) szállhattak fel a járatokra. A MÁV jegyértékesítési adatbázisában ezt a fajta kedvezményt külön is nyilvántartotta, így a „Magyarország láthatatlan turizmusa” című, OTKA által támogatott kutatási programon belül lehetőség nyílt az érintett korosztály vasúti utazásainak egyes sajátosságait megvizsgálni.

A jelen vizsgálat a 2011. január 1. és 2011. december 31. között a MÁV által a 65 év feletti utasoknak kiállított regisztrációs jegyek adatbázisára épül. A vizsgálatot azonban az alábbi tényezők korlátozzák:

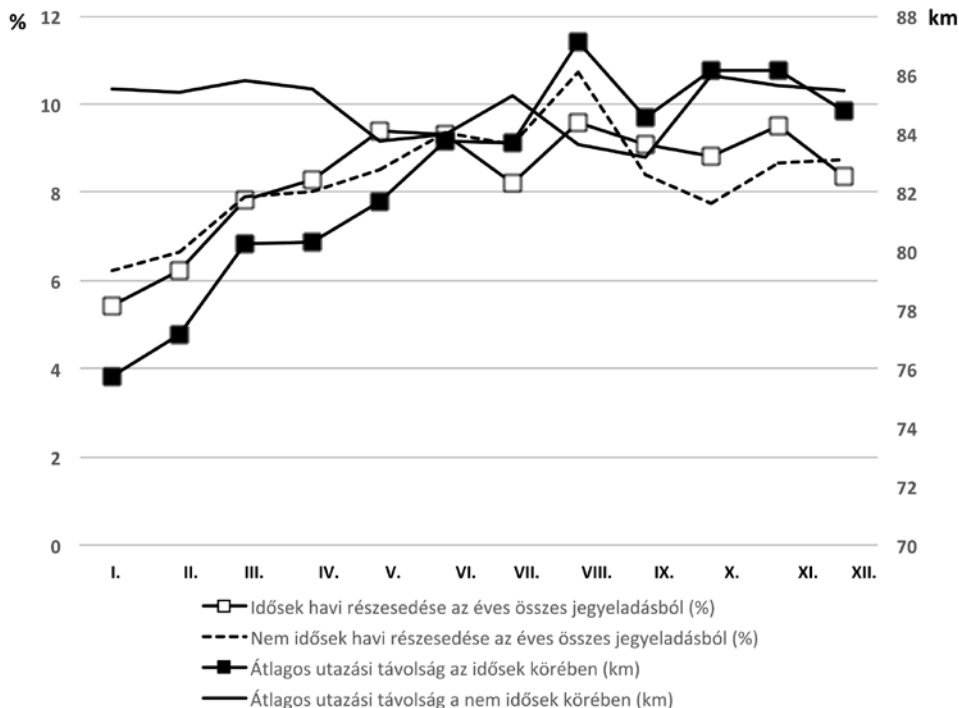
- A regisztrációs jegyek esetében 2011. volt az egyetlen olyan év, amikor egész évben váltani kellett ilyen jegyet, nincs lehetőség más időszakkal való összehasonlításra.
- A két országos jelentőségű vasúttársaság, a Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút (GYSEV) és a MÁV külön, egymással alig kompatibilis módon gyűjtik az utazási adatokat, így a két rendszer közti átjárás a regisztrációs jegyek vonatkozásában nem volt megoldható, a GYSEV vonalaira nem rendelkezünk információkkal.
- Területi szinten (honnan-hová utazik) csak a 65 év feletti jegyadási struktúráját tudtuk feldolgozni, a többi korosztállyal kapcsolatos adatok csupán néhány, Budapestre induló fővonalra álltak rendelkezésünkre, így az idős/nem idős vasúti utazási magatartásának teljes körű összehasonlítására nem kerülhetett sor.
- A vasúti jegyértékesítési adatokból nem lehet az utazási motivációkat megállapítani, így azokra csak az adott desztináció turisztikai kínálatának ismeretében tudunk következtetni.

A vizsgálat a fentieket figyelembe véve két célt tűzött ki maga elé. Egyrészt a Budapestre mint legfontosabb küldő piacról induló idős vasúti utazásainak tér- és időbeli sajátosságait kívántuk megismerni, ez kb. 26 ezer adat másodlagos matematikai-statisztikai elemzését jelentette (minden olyan állomás és megállóhely adatát, ahol jegypénztár működött). Másrészt tekintetbe véve, hogy az ilyen utazásokkal kapcsolatos adatok csak kivételes esetben hordozzák magukon a turisztikai termékfogyasztási szokások jellemvonásait, ezek feltárására kiválasztottunk három olyan desztinációt, amelyre a Budapestre induló idős és nem idős korosztályok adatai egyaránt rendelkezésre álltak. Ezek a kulturális kínálatáról ismert történelmi város, Pécs, a gyógyfürdőjéről nevezetes Hajdúszoboszló és a nyári vízparti üdülési kínálatot nyújtó Siófok. E három város esetében egyfelől az idős körében mért vonzáskörzeti elemzés, másfelől a Budapestre kiinduló idős és nem idős utazások időbeli vizsgálatára került sor. Tanulmányunkban az idős a 65 év feletti, regisztrációs jegyet váltott, a nem idős, a 65 év alatti korosztályt (kedvezményektől függetlenül) jelenti. Az adatbázis kiértékelése Microsoft Excel 2010 programmal történt.

A kutatás eredményei

A szezonalitással összefüggő kutatási eredmények

2011-ben a 65 év feletti utasok 6379085 darab regisztrációs jegyet váltottak a MÁV pénztáraiban, amellyel 530 168 018 kilométert tettek meg, ez a mutató a vasúttársaság éves forgalmának 7,3%-át tette ki. Az idős és nem idős korosztály vasúti utazási magatartásának idő- és térbeli jellemvonásait az országos jegyeladások alapján vizsgálva megállapítható, hogy a hasonlóságok mellett markánsabb különbségek is kimutathatók (1. ábra). Az átlagos eltérés értékei alapján a 65 év alatti korosztálynál jóval kisebb a szezonális mértéke, amely alapvetően a munkavégzéssel összefüggő utazásokra vezethető vissza. Ehhez a csoporthoz tartozók egész évben viszonylag egyenletes forgalmat generálnak, ugyanakkor a nyolcadik hónapban jelentkező többlet – mivel ez a nyári szabadságolás csúcspontja – minden valószínűség szerint turisztikai hátterű. A 65 év feletti utasok éves megoszlását elemezve, alacsonyabb téli és nyári, ugyanakkor magasabb tavaszi és őszi utazási hajlandóságot észleltünk. A nyári vakációs időszak – bár az 1. ábra görbéje itt éri el maximumát, mégsem jelent olyan kiugró volument, mint a 65 év alatti korosztálynál. Ez alapvetően a két korosztály eltérő turisztikai magatartásmintáira vezethető vissza, miszerint az idősek (a nyári hőség, az unokák felügyelete és a szolgáltatások magasabb árfekvése miatt) kevésbé számítanak a főszezonbeli turisztikai termékek fogyasztóinak.

1. ábra Az idős és nem idős korosztály vasúti utazásai a jegyértékesítés havi megoszlása (%) és az egy utazásra jutó átlagos távolság (km) alapján, 2011. Forrás: MÁV Start Zrt.

Figure 1 The rail travel behaviour of elderly and non-elderly age group based on the monthly distribution of ticket sales (%) and the average distance per trip (km), 2011. Source: MÁV Start Zrt/Hungarian State Railways

A két korosztály eltérő vasúti utazási magatartása – még ha enyhe különbségeket is mutatva – az egy főre eső átlagos utazási távolságokban is megjelenik (1. ábra). Az idősek esetében az éves átlagos távolság 82,6 km, a nem idősek esetében 84,9 km, vagyis az előbbi csoport valamivel rövidebb utak megtételére vállalkozik. A távolságokban szezonális különbségek is mutatkoznak: amíg a 65 év alattiak esetében viszonylag egyenletes a megoszlás, a senior korosztálynál erőteljesebb éven belüli változások érzékelhetők. A 65 éven felüliek tehát úti céljaik elérése érdekében olykor (kitüntetetten a nyári főszezonban) hajlandók nagyobb távolságokat is vonattal megtenni.

A célterületre vonatkozó eredmények

A Budapestről vonattal útra kelő idősek tér- és időbeli megoszlását megyei bontásban vizsgálva közelebb kerülhetünk mobilitásuk turisztikai vonatkozásaihoz. A szezonalitást az egyes megyékre jutó havi utazási gyakorisági értékek sorba rendezésével kapott egyenes meredekséggel fejeztük ki (1. táblázat). A turizmus hazai sajátosságából fakadóan a legnagyobb szezonalitás az időskorúak esetében is a Balatonnál (a Balaton idegenforgalmi régió vasútvonallal rendelkező települései) mutatható ki, míg a fővárost övező Pest megyében szinte elhanyagolható a vasúti utasforgalom havi ingadozása.

1. táblázat – Table 1

Az idős korosztály Budapestről induló vasúti utazásainak tér- és időbeli jellemzői, 2011. (Forrás: MÁV Start Zrt.)

The spatial and temporal characteristics of rail travel by senior age group departing from Budapest, 2011. (Source: MÁV Start Zrt/Hungarian State Railways.)

Megye/térség	Szezon- alitással kapcsolatos meredekség	Helyezés a teljes éves forgalom alapján	Megye/térség	Szezon- alitással kapcsolatos meredekség	Helyezés a teljes éves forgalom alapján
Balaton idegen- forgalmi régió	1,0001	3.	Békés	0,3403	11.
Nógrád	0,4627	20.	Hajdú-Bihar	0,3357	7.
Somogy	0,4556	19.	Győr-Moson- Sopron	0,3307	8.
Zala	0,4371	21.	Csongrád	0,3297	10.
Tolna	0,4193	18.	Borsod-Abaúj- Zemplén	0,3125	4.
Vas	0,4174	15.	Heves	0,3075	16.
Szabolcs- Szatmár-Bereg	0,4117	13.	Jász-Nagykun- Szolnok	0,2945	5.
Fejér	0,394	2.	Bács-Kiskun	0,2941	9.
Baranya	0,3737	14.	Komárom- Esztergom	0,2399	6.
Veszprém	0,368	17.	Pest	0,2173	1.

A Budapestről kiinduló éves forgalom által elért helyezések alapján kirajzolható az idősek utazási magatartásának térbeli megjelenése, amely alapvetően a főváros és a Balaton közti

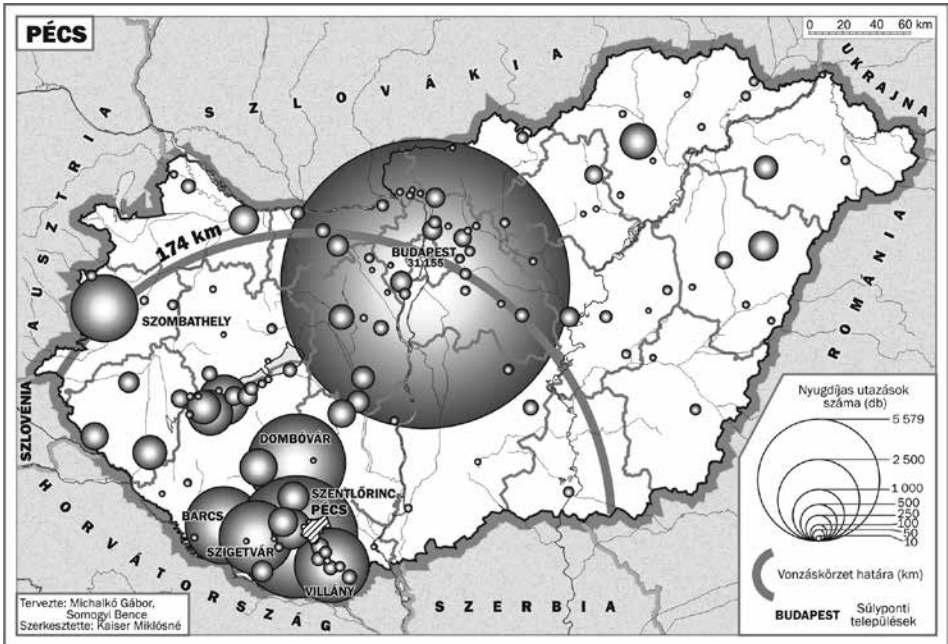
tengelyen a legerősebb. Pest megye, vagyis a főváros közvetlen környékének elsősége egyértelmű. Az összes utazás több mint harmada ide irányul, ami egyrészt a Budapesti agglomeráció jelentős népességkoncentrációjának és az ebből fakadó rokon- és ismerőslátogatási hajlandóságnak (főleg az unokák felügyelete), másrészt a hétvégi házias övezetek felkeresésének a következménye. A dobogó többi fokán Fejér megye, valamint a Balaton part menti települései osztoznak, ami alapvetően a turisztikai kereslettel magyarázható (Fejér megye esetében feltehetően a Velencei-tó környéki második otthonok felkeresése generálja a forgalmat).

Az időskorúak Budapestről kiinduló utazásainak térbeli megjelenése és időbeli lefutása alapján négy különböző típus különíthető el:

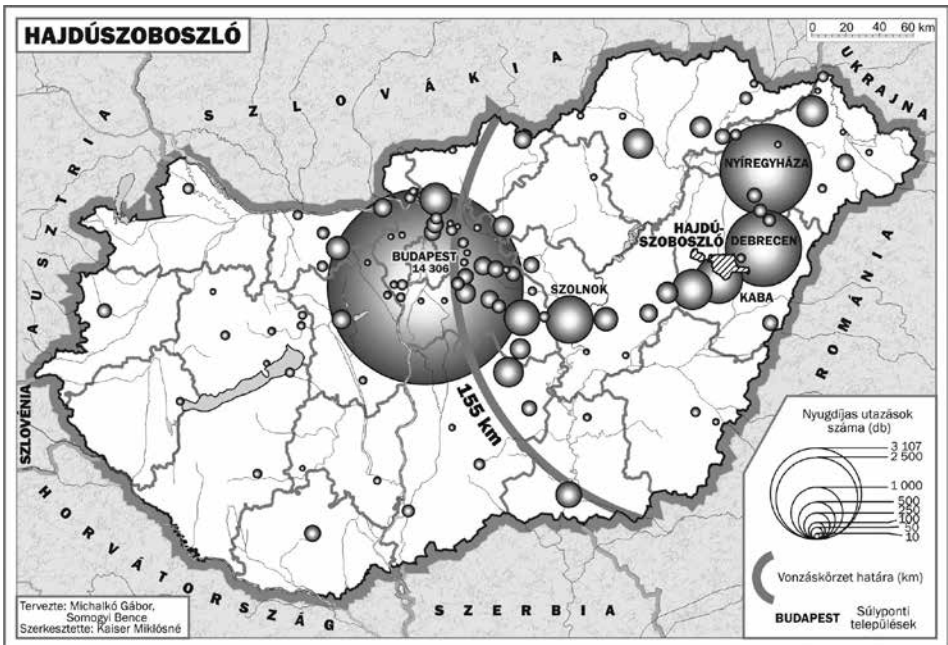
- Sok, rendszeres utazás: a turizmus szempontjából ez jelenti a legkedvezőbb helyzetet, hiszen az ilyen területeken működő turisztikai szolgáltatók egész évben folyamatosan számíthatnak az időskorú vendégre, nem csak a megyeközpontban, hanem a kisebb településeken is. Ide tartozik, elsősorban a főváros közelsége miatt, Pest, Jász-Nagykun-Szolnok és Komárom-Esztergom megyék, de a távolabbi Borsod-Abaúj-Zemplén megye is ebbe a kategóriába sorolható.
- Sok, de rendszertelen utazás: ebben a típusban jelenik meg a vízpartok erős szezonaritása, így a Balaton és Fejér megye sorolható ide. Ezen térségek a legnagyobb szeletét képviselik az idősök vasúti forgalmának, a turizmus szempontjából az erős szezonaritás miatt mégis kevésbé előnyös a helyzetük. A forgalom települési koncentrátsága sem jellemző.
- Kevés, de rendszeres utazás: ide alapvetően olyan megyék tartoznak, ahol az utazások zöme egy-egy jelentősebb fogadó állomásra, kitéüntetetten a megyeközpontra koncentrálódik.
- Kevés, rendszertelen utazás: ez jelenti a legrosszabb helyzetet, s alapvetően a periférikus helyzetű megyék (Nógrád, Somogy, Zala, Tolna, Vas, Szabolcs-Szatmár-Bereg) tartoznak ide.

A vonzáskörzet vizsgálata

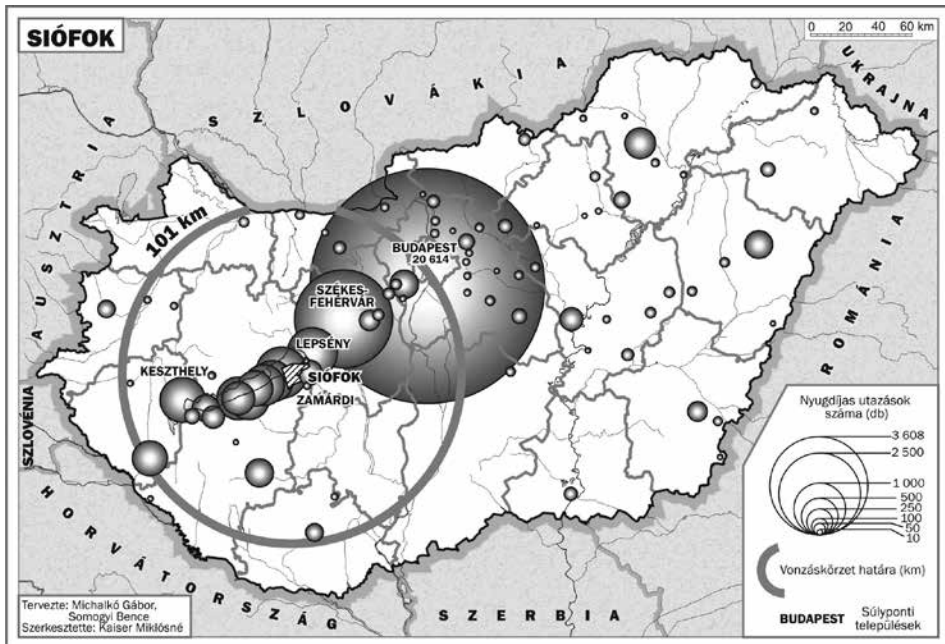
Az időskorúak vasúti utazása és turisztikai termékfogyasztási mintázatának értékelésére három, jól behatárolható, egymástól lényegesen eltérő turisztikai kínálattal rendelkező hazai desztinációt választottunk. A 40-es vasútvonalon Pécs, UNESCO világörökségi helyszín, Európa 2010. évi Kulturális Fővárosa, egy olyan történelmi város, amely a kulturális turizmus magyarországi fellelvárára. A 100-as vasútvonalon elhelyezkedő Hajdúszoboszló nemzetközi hírű gyógyfürdőhely. A Balaton déli partján fekvő Siófok (30-as vasútvonal) pedig a nyári vízparti üdülés első számú desztinációja a hazai turisztikai piacon. Mindhárom város esetében megfelelő adatmennyiséggel rendelkezünk az idős korosztályok utazási magatartásának vizsgálatára, így lehetőség nyílt az adott desztinációba utazó összes 65 év feletti utas kiindulási állomását azonosítani. Az idős korosztály körében az utazásokkal súlyozott vasúti átlagtávolságok alapján Pécs tekinthető a legszélesebb vonzáskörzettel rendelkező településnek (amelyet a Budapesttől, a legnagyobb küldő piactól való távolságértéke is befolyásol) (2. ábra). Ez a tény csak részben magyarázható a város turisztikai kínálatával, mivel jelentős hatása van a Dél-Dunántúl régió és egyben Baranya megye központjába irányuló hivatásforgalomnak is (hivatali ügyintézés, vásárlás, egészségügyi ellátás stb.). Hajdúszoboszló esetében egyértelműen turisztikai jellegű forgalom detektálható, mivel a fürdőváros központképző funkcióinak igénybevétele alig néhány település (pl. Kaba, Ebes) időskorú lakossága kapcsán vélelmezhető. Hasonlóan a turizmus generálja Siófok keresletét is, itt azonban a kedvező kiskereskedelmi ellátás (Tesco hipermarket) és az egészségügyi szolgáltatások (kórház) miatt a közeli településekről a városba irányuló forgalom már erősebb.

2a. ábra Pécs vasúti közlekedési vonzáskörzete az időskorú utazók körében, 2011. (Forrás: MÁV Start Zrt.)
 Figure 2a Distribution of rail transport agglomeration area of Pécs among senior travellers, 2011
 (Source: MÁV Start Zrt/Hungarian State Railways)

2b. ábra Hajdúszoboszló vasúti közlekedési vonzáskörzete az időskorú utazók körében, 2011. (Forrás: MÁV Start Zrt.)
 Figure 2b Distribution of rail transport agglomeration area of Hajdúszoboszló among senior travellers, 2011
 (Source: MÁV Start Zrt/Hungarian State Railways)

2c. ábra Siófok vasúti közlekedési vonzáskörzete az időskorú utazók körében, 2011. (Forrás: MÁV Start Zrt.)
 Figure 2c Distribution of rail transport agglomeration area of Siófok among senior travellers, 2011
 (Source: MÁV Start Zrt/Hungarian State Railways)

A fenti megállapításokat támasztja alá az 50 km-en belüli utazások részesedésének vizsgálata is. Ez Siófokon a legmagasabb (26,6%), Pécsen 18,9%, míg Hajdúszoboszlón már jóval szerényebb mértékű (13,6%). Annak ellenére, hogy mindhárom esetben Budapest jelenti a súlyponti településnek tekinthető fő küldő területet, a forgalmi irányok alapján is különböző a három város. Pécs viszonylatában – ismét csak a Dél-Dunántúl regionális központi szerepéből következően – a Dombóvár-Barcs-Mohács háromszögben jelölhető ki a település szeniorokat mobilitásra készítető vasúti vonzáskörzete. Hajdúszoboszlóra alapvetően a Nyíregyházán és Debrecenben élő idősek érkeznek, feltehetően a napi ingázást is vállalva veszik igénybe a fürdő szolgáltatásait. Siófok esetében pedig részben Székesfehérvár, nagyobb részben viszont a Balaton déli partja mentén fekvő települések jelentik a fő kiindulási állomásokat.

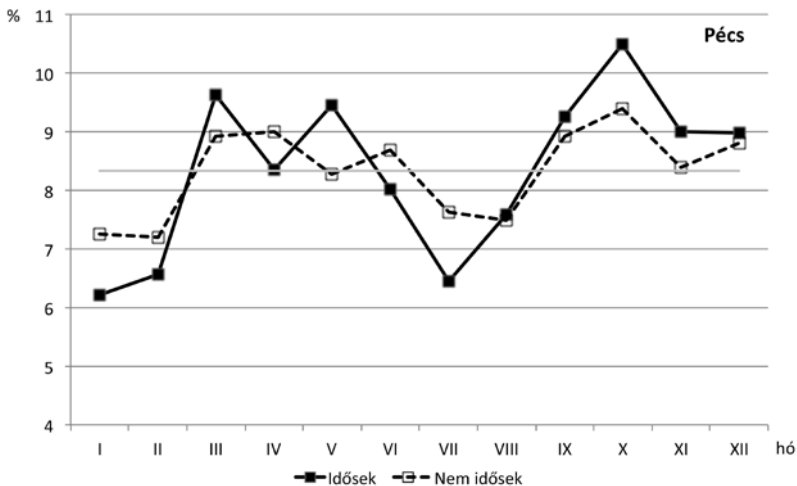
Az utazási motiváció

Vizsgálatunk talán legfontosabb eleme az idős és nem idős korosztály egymástól eltérő vasúti utazási magatartásának időbeli vizsgálata a három, különböző turisztikai kínálattal rendelkező város esetében, amely segít az utazás turizmusiparhoz való kötődésének megítélésében. Mivel a különböző adottságú célterületek eltérő turisztikai magatartásokat generálnak, így azok szezonális jellemzőségeiből kiindulva azonosíthatók az egyes korosztályok utazási motivációi.

Pécs esetében a 65 év alatti és feletti korosztály utazási magatartása esetében alig mutatható ki érdemi különbség, a két korcsoport utazási trendjei hasonló éves menetet rajzolnak ki (3. ábra). Mindkét sokaság esetében megfigyelhető egy enyhébb tavaszi és egy erősebb

őszi utazási többlet. A 65 év felettek esetében az utazások 27,4%-a jut a március–május, 28,7%-a a szeptember–november közötti hónapokra, vagyis a két fő időszak az utazások több mint felét adja. A nem idősek esetében hasonlóak az értékek 26,2%, illetve 26,7%, vagyis ebben a korcsoportban is közel azonos utazási hajlandóságról beszélhetünk. A két korosztály utazási forgalmában észlelt egybeesések több tényezőre vezethetők vissza. Ezek közül a legfontosabb, hogy Pécsen erős a hivatásforgalom, Pécs mint megyeszékhely és regionális központ tehát – összhangban a pályaudvar kedvező, a belváros intézményi környezetéhez közeli fekvésével – inkább a munkába, iskolába járáshoz, a hivatali ügyintézéshez, valamint szolgáltatások igénybe vételére, vásárlásra való igényt elégíti ki, amelyben mindkét korcsoport érintett. Ugyanakkor a tavaszi és az őszi hónapokban észlelt utazási csúcsok nagy valószínűséggel már a turizmus számlájára írhatók. Tavasszal és ősszel (városnézésre a klíma szempontjából is optimális időszakban) Pécs tradicionális turisztikai attrakciói mellett a kulturális események, fesztiválok (pl. a Múzeumok Őszi Fesztiválja) vonzanak távolabbi területekről is látogatókat. A nyári hónapok jól láthatóan egyik korosztályban sem serkentik a Pécsre irányuló vasúti forgalmat, a júniusban, júliusban és augusztusban realizálódó érkezések a trendvonal alatt vannak.

Hajdúszoboszló mint tipikus fürdőváros esetében már jól látható a nem idősek és az idősek korosztály utazási magatartása közötti különbség (3. ábra). Annak ellenére, hogy Hajdúszoboszló termálfürdője, gyógy- és wellness-szállodái egész évben várják a látogatókat, a 65 éven aluliak elsősorban a nyári vakációs főszezonra igazítják az utazásaikat, amikor a fürdő szabadtéri medencéi, valamint csúszdavidőánya is üzemelnek (az összes utazás 23,9%-a július és augusztus hónapokban realizálódik). Ehhez képest a szenior korosztály utazási maximuma májusban van (az utazások nagyjából nyolcadával), amit egy nyár végi, őszi eleji másodlagos csúcs egészít ki. A 65 éven felüliek körében viszont jól megfigyelhető a nyári időszak holtseasonja, ami június, július hónapokra esik. Ennek oka (akár egymással átfedésben) hármas természetű: egyrészt a nyári vakációs időszakban az idősebbek igazodnak a fiatalabb korosztályok utazási magatartásához és az iskolai szünetet megkezdett unokákra vigyáznak, másrészt a globális klímaváltozás következményeként

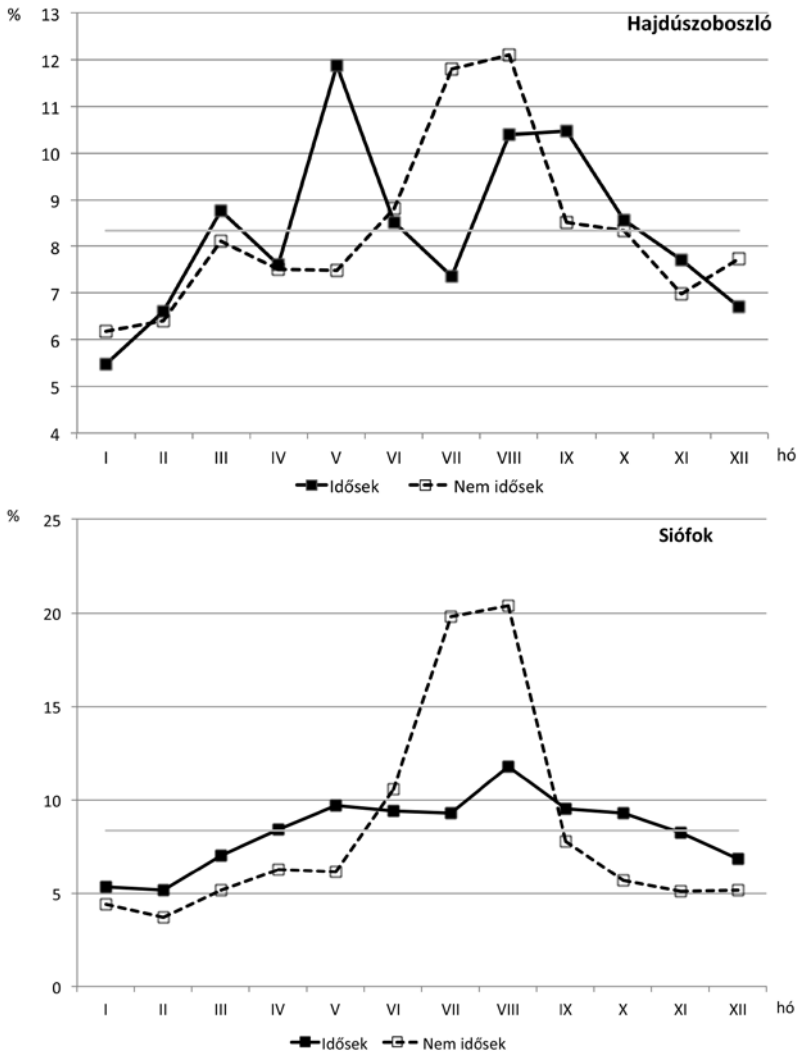

3a. ábra Az idősek és nem idősek Budapestről induló vasúti utazásainak időbeli sajátosságai Pécs vonatkozásában, 2011. (Forrás: MÁV Start Zrt.)

Figure 3a Temporal rail travel characteristics of senior and non-senior travellers departing from Budapest in respect of Pécs, 2011. (Source: MÁV Start Zrt/Hungarian State Railways)

a nyári időszakban fellépő és egyre gyakrabban jelentkező extrém hőhullámokat igyekeznek elkerülni, harmadrészt távol kívánnak maradni a zsúfolt fürdővárostól.

Siófok mint a nyári vízparti üdülés legismertebb hazai képviselője esetében a 65 év alatti korosztályban rendkívül erős szezonális hatás, a 65 év felettiek kapcsán pedig egész évben kiegyenlített forgalom jelentkezik, ami a desztináció termékstruktúrájával áll összefüggésben (3. ábra). Siófok, bár a desztináció kínálatáért felelős szakemberek eddig is mindent megtettek a szezonális oldása érdekében, mindmáig megmaradt nyári turistacélpontnak (erre utal a marketingkommunikációban használt „a nyár fővárosa” elnevezése is). Amíg tehát a 65 év alattiak elsősorban a nyári hónapokban átélhető tradicionális vízparti

3b. 3c. ábra Az idősek és nem idősek Budapestről induló vasúti utazásainak időbeli sajátosságai Hajdúszoboszló és Siófok vonatkozásában, 2011. (Forrás: MÁV Start Zrt.)

Figure 3b 3c Temporal rail travel characteristics of senior and non-senior travellers departing from Budapest in respect of Hajdúszoboszló and Siófok, 2011. (Source: MÁV Start Zrt/Hungarian State Railways)

élményekért utaznak a „magyar tengerhez”, addig az idők turisztikai termékfogyasztásának alakításában a szinte egész évben élvezhető természeti környezet (tájképi szépség), a környék kirándulási lehetőségei (aktív turizmus), a kulturális programok, s nem utolsósorban a térség borturisztikai kínálata is közrejátszik (a hétfélig házzal, téliesített második otthonnal rendelkezők forgalmával is számolni kell). Mindkét korosztály főszezonon kívüli utasforgalmát befolyásolja a Siófokra irányuló – már említett – hivatásforgalom.

Összefoglalás

Tanulmányunkban a 65 év feletti korosztály utazási magatartását vizsgáltuk a MÁV által 2011-ben díjmentesen értékesített regisztrációs jegyek révén leképezhető tér- és időbeli mintázatokon keresztül. Abból a hipotézisből indultunk ki, hogy az idők vasúti utazással összefüggő turisztikai magatartása eltér a nem idősekétől. A vizsgálat eredményei részben visszaigazolták előfeltevésünket, azonban több tekintetben azonos vonások azonosítására, tehát a hipotézisünk részleges cáfolatára került sor.

Az időskorúak számára a díjmentesen használható vasút – a többi generációhoz hasonlóan – a mindennapi mobilitás eszköze, ha nem is iskolába vagy munkába járáshoz, de a hivatali ügyintézéshez, a kiskereskedelmi és az egészségügyi szolgáltatások igénybevételehez gyakorta használják. Bizonyítja ezt az is, hogy 2011-ben naponta átlagosan 15-20 ezer 65 év feletti utast regisztráltak a MÁV pénztárainál. Különleges helyet foglalnak el azok az utazások, amelyek a családdal való kapcsolattartást, a fiatalabb generáció segítségét szolgálják. Ezek egyrészt a klasszikus VFR turizmushoz (Visiting Friends and Relatives) kötődő mobilitási tevékenységek, másrészt az unokák felügyeletével és/vagy a fiatalok háztartásának vezetésével kapcsolatosak. Természetesen a turizmus is érdemi szerepet kap az idők vasúti utazásai során, a vonattal viszonylag jól elérhető gyógyfürdők mellett, a Balaton idegenforgalmi régió települései és a kulturális attrakciókban bővelkedő megyeszékhelyek a legkedveltebb desztinációk. Nem szabad megfeledkezni az úgynevezett hétfélig házas turizmusról sem, a fokozatosan második otthonokká váló kiskertek is a 65 év feletti díjmentes utazásait serkentik. A nyár nem tekinthető az időskori utazások fő szezonjának, sokkal inkább a tavaszi és az őszi hónapok a meghatározóak, ugyanakkor augusztusban a vízpartok a szépkorúakra is csábító hatással vannak (ez esetben minden valószínűség szerint az együtt nyaraló család állhat a háttérben), a január és a február abszolúte holt szezon a 65 év feletti utazásokban.

A vizsgálatból levonható következtetéseket jelentős mértékben korlátozza az a tény, hogy az utazók motivációjára egyrészt az általuk vasúton felkeresett desztinációk kínálatából, másrészt a forgalom szezonálisából következtethetünk. Ebből kifolyólag az idők láthatatlan turizmusban való érintettsége kapcsán mindössze annyi állapítható meg, hogy feltétlenül számolni kell a jelenlétükkel. Évente milliós nagyságrendű díjmentes vasúti utazást generálnak, amelyek célterületei között számos, Magyarország turizmusában kitüntetett helyet elfoglaló település található. A 65 év feletti korosztály turisztikai értelemben vett láthatatlanságának legfontosabb tényezője, hogy a közforgalmi személyszállítási eszközön tett utazásaik nem kerülnek regisztrálásra, továbbá vélelmezhető, hogy hozzátartozóiknál vagy saját tulajdonukban lévő ingatlanban töltik az éjszakát, esetleg rövid, egynapos kirándulásokat tesznek (ide értve a gyógyfürdőkbe történő napi ingázást). Az eredmények nem csak a vasúti közlekedés távlati tervezésénél, hanem a senior korosztály turisztikai fogyasztásának javítására irányuló fejlesztések és a turizmusmarketing kialakításában, valamint a szépkorúakat megcélzó utazási csomagajánlatok kidolgozásában és az alacsony-gazdag nemzetgazdasági jelentőségének bővítésében is felhasználhatók.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmányt megalapozó kutatást az OTKA K100953 projekt támogatásával végeztük. E helyen szeretnénk köszönetet mondani Kaiser Miklósnénak a kartográfiai, Farkas Jácintnak az informatikai feladatokban való közreműködéséért és Juhász-Dóra Katalinnak az angol szövegrészek véglegesítéséért.

SOMOGYI BENCE

PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Pécs
somogyib1981@gmail.com

MICHALKÓ GÁBOR

MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest
michalko.gabor@csfk.mta.hu

IRODALOM

- ALÉN, E.–NICOLAU, J. L.–LOSADA, N.–DOMÍNGUEZ, T. 2014: Determinant factors of senior tourists' length of stay. – *Annals of Tourism Research* 49. pp. 19–32.
- BAI, B.–JANG, S.–CAI, L.–O'LEARY, J. 2001: Determinants of travel mode choice of senior travelers to the United States. – *Journal of Hospitality & Leisure Marketing* 8. 3-4. pp. 147–168.
- BANISTER, D.–BOWLING, A. 2004: Quality of life for the elderly: the transport dimension. – *Transport Policy* 11. 2. pp. 105–115.
- BAUER, I. 2012: Australian senior adventure travellers to Peru: maximising older tourists' travel health experience. – *Travel Medicine and Infectious Disease* 10. pp. 59–68.
- BODNÁR D.–ZÁMBÓ V.–ZÁRAY SZ. 2014: Az OFF2013 magyar-lengyel európai uniós szociálutisztikai projekt eredményei. – *Turizmus Bulletin* 16. 2. pp. 2–13.
- BURNETT, P.–LUCAS, S. 2010: Talking, walking, riding and driving: The mobilities of older adults. – *Journal of Transport Geography* 18. pp. 596–602.
- CHEN, S.–SHOEMAKER, S. 2014: Age and cohort effects: The American senior tourism market. – *Annals of Tourism Research* 48. pp. 58–75.
- COLLINS, D.–TISDELL, C. 2002: Age-related lifecycles: Purpose variations. – *Annals of Tourism Research* 29. 3. pp. 801–818.
- DANN, G. 2001: Senior tourism. – *Annals of Tourism Research* 28. 1. pp. 235–238.
- DE CANTIS, S.–PARROCO, A.–FERRANTE, M.–VACCINA, F. 2014: Unobserved tourism. – *Annals of Tourism Research* 50. pp. 1–18.
- DWYER, L.–GILL, A.–SEETARAM, N. (eds.) 2012: *Handbook of research methods in tourism: quantitative and qualitative approaches*. – Edward Elgar, Cheltenham, Northampton. 514 p.
- ERDŐSI F.–TINER T. 2012: A Kárpát-medence közlekedése és távközlése. – In: DÖVÉNYI Z. (szerk.): *A Kárpát-medence földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 647–694.
- FARAGÓ M. 2015: Egészségesen várható élettartamok Magyarországon. – *Statisztikai Szemle* 93. 7. pp. 633–661.
- FENG, J.–DIJST, M.–WISSINK, B.–PRILLWITZ, J. 2013: The impacts of household structure on the travel behaviour of seniors and young parents in China. – *Journal of Transport Geography* 30. pp. 117–126.
- FLEISCHER, A.–PIZAM, A. (2002): Tourism constraints among Israeli seniors. – *Annals of Tourism Research* 29. 1. pp. 106–123.
- GÁL R.–SIMONOVITS A. 2012: A magyar nyugdíjrendszer éves hozamrátái. – *Közgazdasági Szemle* 59. pp. 963–987.
- GIBSON, H.–KAPLANIDOU, K.–KANG, S. 2012: Small-scale event sport tourism: A case study in sustainable tourism. – *Sport Management Review* 15. pp. 160–170.
- HONG, G.–FAN, J.–PALMER, L.–BHARGAVA, V. 2005: Leisure travel expenditure patterns by family life cycle stages. – *Journal of Travel & Tourism Marketing* 18. 2. pp. 15–30.
- HSU, C.–CAI, L.–WONG, K. 2007: A model of senior tourism motivations: Anecdotes from Beijing and Shanghai. – *Tourism Management* 28. pp. 1262–1273.

- HUANG, L.– TSAI, H. 2003: The study of senior traveler behavior in Taiwan. – *Tourism Management* 24. 5. pp. 561–574.
- ILLÉS S. 2008: Szubjektív vélekedések a sikeres öregedésről. – In: GRÁBICS Á. (szerk.): *Aktív időskor: tanulmánykötet a 2008. április 3-án megrendezett Aktív öregedés konferencia előadásaiból*. Központi Statisztikai Hivatal – Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest. pp. 70–79.
- ILLÉS, S. 2013: Spaces and places of successful ageing. – *Analele Universităţii din Oradea, Seria Geografie* 23. 1. pp. 109–117.
- JANG, S.– WU, E. 2006: Seniors' travel motivation and the influential factors: An examination of Taiwanese seniors. – *Tourism Management* 27. 2. pp. 306–316.
- JÁSZBERÉNYI M.–HOLCZMANN A. 2014: A nagysebességű vasút térhódítása, és ennek hatása a turizmuszекtorra. – *Vezetéstudomány* 45. 12. pp. 16–27.
- KSH 2013: <http://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html>, [utolsó letöltés: 2015.06.11]
- M.Á.S.T. 2005: A senior korosztály utazási szokásai. – *Turizmus Bulletin* 4. pp. 20–23.
- MARVEL, M. 1999: Competing in hotel services for seniors. – *Hospitality Management* 18. pp. 235–243.
- MICHALKÓ G.–KISS K.–KOVÁCS B. 2008: A szürke párduc útra kel: az időskorúak utazásainak szerepe szubjektív jólétük tükrében. – In: GRÁBICS Á. (szerk.): *Aktív időskor: tanulmánykötet a 2008. április 3-án megrendezett Aktív öregedés konferencia előadásaiból*. Központi Statisztikai Hivatal – Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest, pp. 80–98.
- MICHALKÓ, G.–RÁTZ, T. 2013: Rejtett dimenziók a Kárpát-medence turizmusában. – In: FRISNYÁK S.–GÁL A. (szerk.): *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság*. Bocskai István Gimnázium Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 463–476.
- MICHALKÓ, G. 2012: Research methods for leisure, recreation, and tourism. – *Annals of Tourism Research* 39. 2. pp. 1278–1279.
- MILMAN, A. 1998: The impact of tourism and travel experience on senior travelers' psychological well-being. – *Journal of Travel Research* 37. 2. pp. 166–170.
- MINNAERT, L.–MAITLAND, R.–MILLER, G. 2011: What is social tourism? – *Current Issues in Tourism* 14. 5. pp. 403–415.
- MONIRUZZAMAN, M.–PÁEZ, A.–NURUL HABIB, K.–MORENCY, C. 2013: Mode use and trip length of seniors in Montreal. – *Journal of Transport Geography* 30. pp. 89–99.
- MORGAN, N.–PRITCHARD, A.–SEDGLEY, D. 2015: Social tourism and well-being in later life. – *Annals of Tourism Research* 52. pp. 1–15.
- MULLER, T.–O'CASS, A. 2001: Targeting the young at heart: Seeing senior vacationers the way they see themselves. – *Journal of Vacation Marketing* 7. 4. pp. 285–301.
- NOVELLI, M. (ed) 2005: *Niche tourism*. – Elsevier, Oxford. 264 p.
- PUCZKÓ, L.–RÁTZ, T. 2011: Social tourism in Hungary: from trade unions to cinema tickets. – *Current Issues in Tourism* 14. 5. pp. 459–473.
- RÁTZ, T.–IRIMIÁS, A. 2012: Role of the Jewish Summer Festival in positioning Budapest as a cultural tourist destination. – In: TRÓCSÁNYI, A.–PIRISI, G. (eds.): *The role of the cultural economy and tourism in the renewal of cities*. Publikon Kiadó, Pécs. pp. 79–89.
- RÁTZ, T.–KUNDI, V.–MICHALKÓ, G. 2015: The hidden dimensions of cultural consumption within the framework of tourism mobility. – In: SONNENBURG, S.–WEE, D. (eds.): *Touring Consumption*, Springer, Wiesbaden. pp. 285–302.
- REMENYIK B.–SZABÓ L.–TÓTH G. 2014 (szerk.): *Közlekedésföldrajz és turizmus Magyarországon*. – *Dialóg Campus Kiadó*, Budapest, Pécs, 200 p.
- SCHMÖCKER, J.–QUDDUS, M.–MOLAND, R.–BELL, M. 2008: Mode choice of older and disabled people: a case study of shopping trips in London. – *Journal of Transport Geography* 16. 4. pp. 257–267.
- SIREN, A.–HIJORTHOL, R.–LEVIN, L. 2015: Different types of out-of-home activities and well-being amongst urban residing old persons with mobility impediments. – *Journal of Transport & Health* 2. pp. 14–21.
- TACKEN, M. 1998: Mobility of the elderly in time and space in the Netherlands: an analysis of the Dutch national travel survey. – *Transportation* 25. 4. pp. 379–393.
- VAN DEN BERG, P.–ARENTEZE, T.–TIMMERMANS, H. 2011: Estimating social travel demand of senior citizens in the Netherlands. – *Journal of Transport Geography* 19. 2. pp. 323–331.

KÖZÖSSÉGI KERTEK SZEGEDEN – EMPIRIKUS VIZSGÁLATOK ÉS ESETTANULMÁNYOK

BENDE CSABA – NAGY GYULA

COMMUNITY GARDENS IN SZEGED – EMPIRICAL INVESTIGATIONS
AND CASE STUDIES

Abstract

The evolution of community garden movements has roots in the late 19th century, however they became popular only after the Oil crisis of the 1970s. A blossoming movement evolved upon the historical foundations laid in the USA and Western Europe and three decades later the first community garden opened its gate in 2011 in Budapest, Hungary. In the last decade, an increasing number of publications have interpreted community gardens as alternative environmental, economic, and social developments in urban areas. In Hungary, despite the above-mentioned potential for development, only a few decision makers consider these urban features as a tool for development, while very few researchers are examining them.

In the first part of the paper we briefly introduce the historical evolution of community gardens, focusing on the main features and functions. Thereafter the study aims to introduce the organisational and operational schematics of Hungarian community gardens, highlighting the differences and similarities to western practices. For this reason, this paper researches two community gardens, namely the Megálló and Makkosházi Community Gardens in a regional centre, Szeged, using empirical data. Interviews conducted with the gardeners and the coordinators represent the opinion and perspectives of the real users of the rehabilitated urban space. Subjects were interviewed in October of 2014 and in January and March of 2015.

According to our results, the community gardens of Szeged are considerably different from an average American community garden, but there are several features they hold in common with European gardens. In the case of the Megálló community garden, a civil organisation is managing the garden. The community formation of the garden was recognized, and an increasing focus has been put on the garden, and not just the civil organisation. Gardeners have multiple motivations: on the one hand to live a rural-like life in the city and, on the other, to belong to a community. The Makkosház garden has a different operational structure. The idea of the garden was a grass root initiative which was encouraged by the local government. The community garden also offers different types of recreation. The two gardens' cultivation is similar.

Both of the gardens are controlled and directed from the top-down, which is opposite to the American and European practices. The empirical research also highlights the many positive effects on both the gardeners (e.g., in terms of stress release), and on the beginning of local community development.

Keywords: sustainable urban development, urban agriculture, community green fields, urban green space

Bevezetés és problémafelvetés

Az elmúlt évtizedben a szakmai érdeklődés megújult a városi mezőgazdaság és egyben a közösségi kertek iránt. Ennek oka, hogy az urbanizációs folyamatok révén olyan természeti és környezeti problémák jelentek meg, amelyeknek kezelésére alternatív megoldásokra van szükség. Mindez számos kutatót inspirált arra, hogy a városok fenntarthatóságának kérdéseit vizsgálják.

A városok népességszámának növekedését egyrészt a természetes szaporodás, másrészt a vidékről beköltözők okozzák. A folyamatosan növekvő városi felvevőpiacot csak egyre távolabbi vidékekről érkező mezőgazdasági termékekkel lehet kielégíteni, ennek következtében az „élelmiszer mérföld” hossza megnövekszik, a városi lakosság egyúttal

el is idegenedik az általa elfogyasztott termékektől (MORRIS, J. et al, 2001). A népesség-növekedés a városok egyre sűrűbb beépítettségét és térbeli kiterjedésének növekedését eredményezi (KOVÁCS Z. 2009). Ezzel párhuzamosan megindul a városi zöldfelületek csökkenése, ami a települések közösségi tereinek csökkenését okozza. JANE JACOBS *Az amerikai városok élete és halála* című munkájában kiemeli, hogy az emberek azok, akik alakítják a városokat és azok tereit, s több szerzővel egyetemben (pl. LEFEBVRE, H. 1991; HARVEY, D. 2009, 2012) hangsúlyozta az utcák, közterek és parkok fontosságát, melyek lehetőséget biztosítottak az emberi kapcsolatok létrehozására (JACOBS, J. 1961). Harca e közösségi terekért a társadalomtudományokban és földrajzban bekövetkező humanisztikus fordulat egyik nagy visszhangot keltő és számos kritikát kapó eleme volt (BOROS, L. 2010). A városi zöldfelületek csökkenése éppen ezeket, a város életében kulcsfontosságú szerepet betöltő tereket veszélyezteti.

Míndazonáltal, az újonnan felépülő és beépülő városrészek mellett folyamatosan képződnek funkciótlanul váló, hasznosítatlan, környezetileg degradált városi területek, rozsdadóvezetek. E funkciótlan területek megjelenése a városi szövetben szorosan kötődik a gazdasági-társadalmi folyamatokhoz, de várospolitikai eszközök is előidézhetik létrejöttüket (NEMETH, J.–LANGHORST, J. 2014). Magyarországon a rendszerváltozás után a poszt-szocialista átalakulás eredményeképpen ez a folyamat felerősödött, s egyre nagyobb feladat elé állítja a városi önkormányzatokat. Sok esetben a barnamezős területek átalakulása piaci alapon történik (KISS É. 2009), és a városi szerepvállalás valamilyen szempontból (anyagi, jogi, tulajdoni) korlátozott (JANKÓ F.–BERTALAN L. 2009). Mindez azonban lehetőség is egyben, hiszen a barnamezős területek funkcióváltó rehabilitációja a területek teljes, sokoldalú megújulását szolgálhatja (BERKI M. 2014, KÁDÁR, K.–KOZMA G. 2011, KUKELY Gy. et al 2006). Számos országban, így Magyarországon is a közösségi kertek mozgalmának felívelő szakasza indult meg, hiszen a felhagyott ipari létesítmények helyén, az üres telkeken, az összenyitott hátsókeretekben, templomok mellett létrejöttek az első, modern közösségi kertek is (LAWSON, L. 2005).

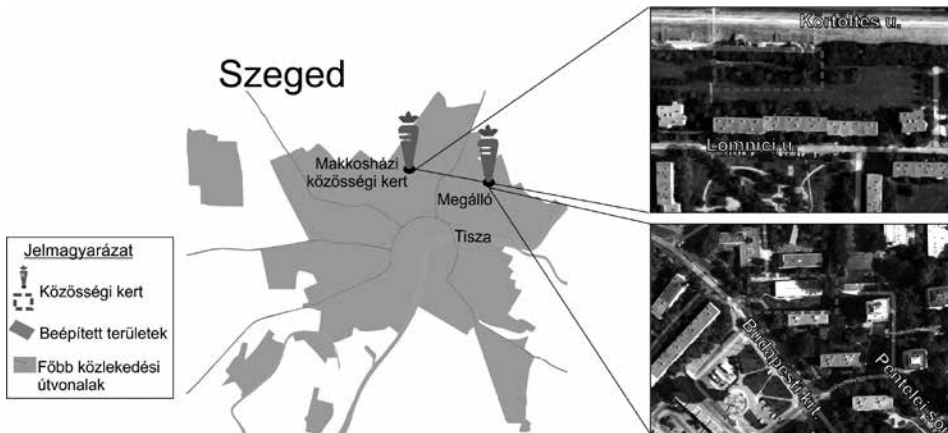
Míndezeken folyamatok megnövelik az igényt a városi mezőgazdaságra és a közösségi kertekre, hiszen azok nem csak zöldterületként, de közösségi térként, élelmiszertermelési szintérenként is szolgálnak, ráadásul a városrehabilitáció eszközei is lehetnek. E sokoldalú problémarendszerre alapozva, a megoldást keresve számos külföldi kutatás született, amelyek szerint a legtöbb észak-amerikai nagyváros önellátóvá válhatna a városi mezőgazdaság révén (GREWAL, S. S.–GREWAL, P. S. 2012), mely növelné a fenntarthatóságukat.

Tekintettel arra, hogy kevés hazai kutatási eredmény született a közösségi kertekkel kapcsolatban (pl. FAUREST, K. 2007; KOVÁCS T. 2013), fontosnak tartjuk a téma vizsgálatát. Tanulmányunkban először egy elméleti áttekintést adunk a közösségi kertek létrejöttéről és hatásairól. Ezt követően térünk ki az esettanulmányokra, amellyel választ próbálunk adni fő kutatási kérdéseinkre. Ez elsősorban arra irányul, hogy a magyarországi közösségi kertek miben hasonlítanak, miben különböznek a nyugati közösségi kertektől, hogyan működnek, esetleg léteznek-e hazai sajátosságok? Illetve a kertek milyen hatással vannak a kertészekre, közösségekre a résztvevők szemszögéből?

Kutatási módszerek

Kutatási mintaterületnek a tanulmány elkészítéséig létrejött két szegedi közösségi kertet választottuk, a Megálló és a Makkosházi közösségi kertet (*I. ábra*). Ezek a vidéki közösségi kertek azért különlegesek, mert olyan alföldi városban jöttek létre, ahol hagyományosan elterjedtek a városi zártkertek, melyek lehetőséget biztosítanak mezőgazdasági

művelésre, így úgy gondolhatnánk, hogy nincs szükség városi közösségi kertekre. A helyzet azért is különleges, mert Szegeden számos családi házas városrész is van, ahol szintén adott a lehetőség a kertészkedésre. Mindezek mellett azonban az elmúlt években mégis egyre növekvő, jelentős igény mutatkozik közösségi kertekre.

1. ábra A szegedi közösségi kertek elhelyezkedése (Szerk.: Bende Csaba – Nagy Gyula)
 Figure 1 The researched community gardens in Szeged (Edited by the authors)

A közösségi kertek helyi társadalomra gyakorolt hatásait strukturált interjúkkal mértük fel. 2014 októberében a Megálló kertben 11 kertészből héttel készítettünk interjút, és egyet a kert koodinátorával, aki közreműködésével, hólabda módszerrel jutottunk el a kertészekhez. A Makkosházi kertben 2015 februárjától májusig végeztük a kutatást, 18 kertészből 11 kertésszel sikerült interjúzni, illetve egyet-egyét a kert gondnokával és Makkosháza önkormányzati képviselőjével. A két kertben összesen 21 interjú felvételére került sor. Az interjútematika több témakört érintett. A koordinátorokat a közösségi kert megszervezéséről és működési rendszeréről kérdeztük, a kertészekkel készített interjúk pedig a kerthez csatlakozásuk motivációját, a kertészkedés által tapasztalt pozitív hatásokat érintették, és vizsgáltuk a helyi közösség belső viszonyait és kapcsolatrendszerét.

A vizsgált kertek szervezeti és üzemeltetési háttere egyedi, melyeket szintén interjúk segítségével tártunk fel. A Megálló közösségi kert üzemeltetője a MASZK non-profit egyesület, amelynek határozott célja a szegedi innovatív alkotóközösségek segítése. Jelenleg a szervezet a Tarján lakótelepi városrészben egy jól működő helyi közösség megteremtésén dolgozik. Célját elsődlegesen egy közösségi ház megnyitásával akarta elérni, de egy nyertes pályázat keretein belül egy közösségi kertet is kialakítottak, amelyet 2014 júniusában nyitottak meg. A pályázat másfél éven át biztosít a közösségi kert fenntartására forrásokat. Ez kérdésessé teszi a kert jövőjét, hiszen a források megszűnése a formálódó közösség végét is jelentheti.

A Makkosházi közösségi kert szintén lakótelepi városrészben található (1. ábra). A kert létrehozásának ötlete egy helyi lakoshoz köthető, aki néhány éve fogalmazta meg tervét, s annak megvalósulására a helyi önkormányzat segítségével került sor 2014 októberében. Üzemeltetője Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata. A kert további érdekessége, hogy szabadidős funkciót is betölt az itteni fitnessgépek révén. Ennek a településföldrajzi jelenségnek a megértéséhez egy rövid fogalmi áttekintéssel kezdjük a közösségi kertek fogalmi hátterének tisztázását, majd saját munkadefiníciónkat is meghatározzuk.

A közösségi kertek fogalmi keretei

Az első közösségi kertek Európában az 1800-as évek közepén nevelési és rekreációs céllal, az Egyesült Államokban pedig önfenntartási célból, egy gazdasági válságra adott válaszként jelentek meg 1894-ben. Az ekkor meginduló városi burgonyakertészkedésig vezethetők vissza a közösségi kertek gyökerei. A közösségi kertészet történeti háttérét kutató szakemberek minden észak-amerikai városi kertészeti tevékenységet a közösségi kertek csoportjába sorolnak (LAWSON, L. 2005). Ugyan az első kertészetek között is sok közösségi alapon működő kertet találhatunk, de ezek nem voltak a mai értelemben vett közösségi kertek. Ezeket a kerteket a művelés és nem a kezdeményezés jellege alapján nevezték „közösséginek”.

A mai értelemben vett közösségi kertek megjelenésére 1970-ig, az első városi mozgalmak kibontakozásáig kellett várni. Míg a korábbi időszakokban az állami támogatás hozta létre a kerteket, ezzel szemben a mai kertek alulról szerveződnek és az egyén tenni akarásán, a csoport önszervező képességén, és az önkéntes jellegen van a hangsúly (LINN, K. 2007). Napjaink közösségi kertjeinek fontos kritériuma az alulról szerveződés és az egyéni cselekvés. Ahogy FAUERST, K. (2007) írja, a közösségi kertek gyakran a kormányzati hanyagság és közöny eredményeként, arra adott válaszként, reakcióként jöttek létre. Több esetben azonban a városvezetés gátat szabott a kertek terjedésének (STAEHEL, L. et al 2002).

Általánosan elfogadott, hogy a közösségi kertek olyan kezdeményezések, amelyek a városi térben alakulnak ki, a kertet egy közösség tagjai művelik, és általában zöldségtermelésre vagy virágültetésre használják. „A kertészet tagjai megosztják egymás közt az művelési eszközöket, hozzájárulnak a kert működéséhez saját forrással, közös célokat fogalmaznak meg és a kert eredményeiből egyaránt részesülnek” (GLOVER, T. 2003). Azonban e célok harmonizálása a kertészek és a kert koordinátorai között nem mindig zökkenőmentes (GHOSE, R. – PETTYGROVE, M. 2014).

Sokan a közösségi kertészetet valami hasonló képzetel társítják, de a „közösség” szó a közösségi kertészetben félrevezető lehet, amire PUDUP, M. B. (2008) és KURTZ, H. (2001) hívta fel a figyelmet. Szerintük nem minden esetben egyértelmű, hogy a közösségi kerteket valóban egy meglévő közösség hozza létre, vagy csak spontán módon szerveződnek és válnak később közösségé (PUDUP, M. B. 2008). KURTZ hozzáteszi, hogy a közösségi kerteket a legtöbb esetben nem egy adott lakónegyed közössége tartja fenn (KURTZ, H. 2001).

A közösségi kertet a városrehabilitációs módszerek innovációjaként is értelmezhetjük, amely jelenleg a felfutási szakaszában van. Egyre több helyen jelenik meg a világban, Magyarországon is közösségi kert, divattá és trenddé válik. Azonban kérdéses, hogy e kezdeti közösségi kertészkedési „boom” után a megvalósított zöldfelületi, mezőgazdasági és közösségi funkció hosszútávon fenntartható-e? További kérdésként merül fel, hogy mi történik a közösségi kertekkel, egyrészt az innovációs ciklus hanyatló szakaszának bekövetkezésekor, másrészt egy újabb alternatív városmegújítási ötlet, innováció bevezetésekor. Nem fogja-e megváltoztatni az új városfejlesztési ötlet az addig közösségi kertnek helyet adó telek funkcióját vagy a szereplők hozzáállását?

Véleményünk szerint a közösségi kertek olyan elhagyott települési tér újrahasznosításával létrehozott városi kertek, ahol a művelést egy közösen megfogalmazott cél vagy célrendszer alapján egy önszerveződő közösség végzi. A célok közé tartozhat a közösségépítés, az egészséges életmód lehetőségeinek megteremtése illetve a városi tér megújítása. A közösségi kertek félprivát, vagyis bizonyos szempontok mentén exkluzív városi terek, ahol a részvétel önkéntes alapú, a jelentkezők közül demokratikus úton választják ki a tagokat. E jellegzetességéből következően a közösségi kertek pozitív hatásaiból csupán az

önkéntesen résztvevő kertészek részesülnek – ugyan esztétikailag természetesen pozitívan hatnak környezetükre.

A kertet művelők számára a funkciótlan városi tér használatba vétele, megújítása közösségi érdek, ahol a terület fenntartható, zöldfelület növelő, nem piaci, hanem közösségi alapú újrahasonosítása a cél. A közösségi kertek tehát nem egyszerű közterek, nem csupán a rekreáció, de a szervezett közösségépítés és a városrehabilitáció kapcsán is kiemelten fontos. A felsorolt kritériumok alapján tehát számos köztér, mint például közparkok vagy virágoskertek nem azonosíthatóak közösségi kertként.

A közösségi kertek történelmi háttere

A modern közösségi kertek kialakulása

Ahogy a szakirodalomban gyakran idézett BASSETT, T. J. (1979) megállapította, a közösségi kertek megjelenése ciklikus, mindig valamilyen társadalmi-gazdasági átrendeződéshez, krízishez köthető. A fel és lefelé ívelő szakaszok hasonlóak Kondratyev gazdasági ciklusaihoz. A krízisek elmúltával a kertek száma csökken, hiszen a lakosság gazdasági helyzete javul, s nincs szükség az önellátásra, valamint igény sincs a kiegészítő foglalkozásra, mivel a kertészeket felszívja a gazdaság (ROSTA G 2009; 2013). BASSETT 7 fő érárt különböztetett meg a közösségi kertek történelmében, ezek száma azonban mára talán egy újabb korszakkal is bővült, amely a korábbiaktól eltérő új tulajdonságai alapján különül el (*l. táblázat*). A Bassett által megállapított korszakok az amerikai kertmozgalomra vonatkoznak, melyeket az európai kertmozgalmak (pl. Schrebergarten) időben megelőztek.

1. táblázat – Table 1

A közösségi kertek történelmi korszakai (BASSETT, T. J. 1979 nyomán saját szerkesztés) Eras of the community gardens (Edited by the authors according to BASSETT, T. J. 1979)

Megjelenési forma	Periódus	Megjelenés oka
Burgonya ültetvények	1894 – 1917	1893-as gazdasági pánik
Iskola kertek	1900 – 1920	Migráns szülők gyerekeinek integrálása
Kertvárosi kertek	1905 – 1920	Városok szépítése
Háborús kertek	1917 – 1920	Első világháború
„Remény” kertek	1930 – 1939	Nagy gazdasági világválság
Győzelem kertek	1941 – 1945	Második világháború
Közösségi kertek	1970 – 2008	Városi társadalmi mozgalmak
Közösségi kertek	2008 – (új korszak?)	Városrehabilitáció eszköze, divat

Az amerikai, illetve európai kertmozgalmak tehát eltérnek egymástól. Az amerikai kertek sajátossága, hogy a kertek valamilyen közösség tulajdonában voltak, mint például a helyi önkormányzat, az állam, vagy a civil szervezetek. A modern közösségi kertek az USA északi nagyvárosaiban jelentek meg az 1970-es évek recesszióját követően. A posztfordi gazdasági átalakulás ezen városok gazdaságát gyengítette meg leginkább, a nehézipar leépült, a munkanélküliség nőtt, mely a társadalom polarizálódását eredményezte, s az egyén és a hatalom között konfliktushelyzet alakult ki. A dezindusztrializáció után

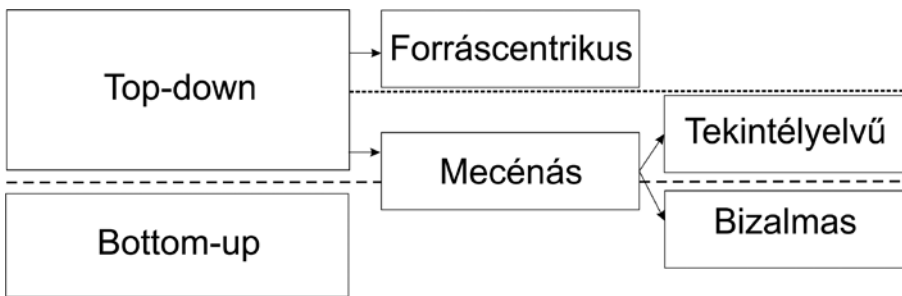
hátrahagyott üres telkek a városi terek minőségét is rontották. Ebben a jelentős krízisben jelentek meg a modern közösségi kertek. A jelentkező társadalmi problémákra a közösségépítés révén, a gazdasági problémákra a megtermelt terményekkel kívántak választ adni. Ezalatt a kertek egyúttal a közszolgáltatásokból kivonuló, egyre kevesebb társadalmi szerepet vállaló neoliberais városvezetéssel szembeni ellenállás szimbólumaivá is váltak (LAWSON, L. 2005).

A 2008-as gazdasági válság új korszakot nyitott a közösségi kertek történetében, ahol a helyi politika és a kormányzat ismét támogatni kezdte a városi kertészetet. MICHELLE OBAMA 2009-ben újra megnyitotta a Fehér Házat a kertészek előtt és közösségi kertet létesített a birtokon (FLACCUS, G. 2009). E szimbolikus eseményen túl SUTTER J. D. (2009) felhívta arra a figyelmet, hogy a közösségi kertek száma a válság hatására növekedésnek indultak az USA-ban, s ezzel is igazolta Bassett cikluselméletét.

Közösségi kertek Magyarországon

Az első hazai közösségi kert 2011-ben a budapesti Millenárison nyílt meg a Kortárs Építészeti Központ szervezésében Lecsós kert néven, amelyet később több másik követett Budapesten és a vidéki városokban. Ezek a kertek nem a gazdasági válság hatására jöttek létre, hanem céljuk a meggyengült közösségek erősítése volt. Mindemellett KOVÁCS, T. (2013) is megállapítja, hogy a kertészek többsége egy új életstílus képviselő felső-középszintű, nyugati szemléletű fiatal.

A hazai kertek többsége felülről vezérelt kezdeményezés révén jött létre. Bottom-up módon létrehozott közösségi kertek is vannak, de előbbi jóval gyakoribb. A két megközelítés főként a közösségi kertek tényleges öntevékenységében, illetve önálló kezdeményezésében tér el egymástól, azonban vannak a top-down és bottom-up forma közötti átmenetet képező kezdeményezések is (2. ábra).

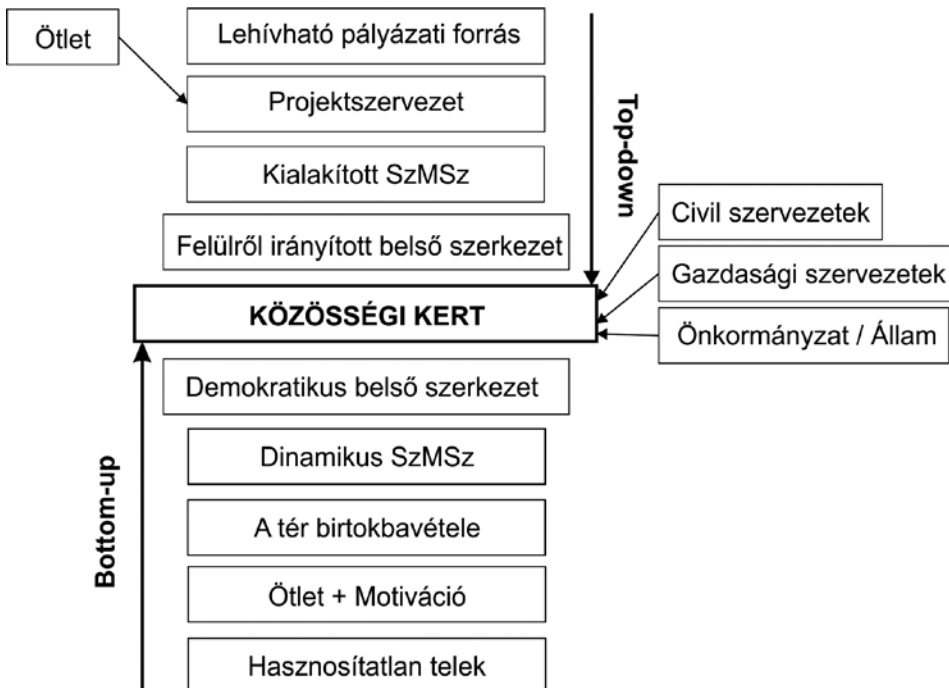
2. ábra Top-down és bottom-up kezdeményezések relációi (Szerk.: Bende Csaba – Nagy Gyula)
 Figure 2 The possible ways of top-down and bottom-up initiatives (Edited by the authors)

Egyrészt a kert létrejöhet top-down módon, mert az adott hatalmi-gazdasági környezetben a civilek önállóan, támogatás nélkül nem képesek megvalósítani ötletüket. Ekkor (főként az önkormányzat) mint mecénás segíti a megvalósulást, a közösségi kertek tényleges célja, a közösségépítés megvalósul, van motiváció, így hosszútávon is fenntartható marad a kert. A támogató ebben az esetben részben vagy egészben fenntartó is. Abban azonban hogy a „mecénás” mennyire avatkozik bele a kezdeményezők működtetési stratégiájába eltérő gyakorlatot tapasztalhatunk. Abban az esetben, ha a működési szabályzatot az ötletgazda civilek alakítják, a kert tulajdonképpen bottom-upnak tekinthető kezdeményezés. Ekkor a támogató megbízik a kezdeményezők szakmai tudásában, elhivatottságában.

Ellenben, ha a szervezeti és működési szabályzatot (SzMSz) a fenntartó önkényesen, a kitalálók nélkül, „azé a döntés, akié a pénz” elven határozza meg, tekintélyelvű módon a kert tényleges céljai, mint például a közösségépítés, és a hosszútávú fenntarthatóság is veszélybe kerülhetnek.

Szintén top-down folyamatnak tekinthetjük, ha a kert létrejötte forráscentrikusan egy meglévő, pályázati forrás felhasználását, lehívását célozza. A létrehozók számára ekkor csak másodlagos motiváció a közösségfejlesztés, amely a közösségi célok között viszont kiemelt szerepet játszik. A projekt megvalósításához gyakran a projekt és a forrás felhasználása érdekében hozott döntések a közösségépítési érdekeket felülírják. E modell hátránya, hogy előre kialakított projektszervezet és működési szabályzat van, mely nem alkalmazkodik a használók igényeihez. A döntéshozatal kevésbé demokratikus és nagy valószínűséggel a kert csupán a fenntartási időszak végéig üzemel majd. A kertészek csupán felhasználóként vannak jelen a rendszerben. Az egyes szervezési elvek között azonban plasztikusak a határok, nagy az átjárhatóság, az egyes tulajdonságok keverednek.

Munkánk során felvázoltunk egy általános szervezeti és szerveződési modellt (3. ábra). Ez elkülöníti a top-down és a bottom-up szervezési módokat, azonban mindkét esetben a végeredmény egy közösségi kert. A felülről irányított és létrehozott közösségi kert esetében a struktúra fenntartásába később non- vagy forprofit szervezeteket is bevonhatnak a projekt fenntartási időszaka után. Bár a közösségi kertek top-down szervezése ellenkezik a nyugati példákkal, azonban ha kellően nagy teret biztosítanak a résztvevőknek a demokratikus véleménynyilvánításra és döntéshozatalra, a megvalósult fejlesztés semmivel sem „rosszabb”. Ennek oka, hogy a közösségi kerteknek, legyenek azok felülről vagy alulról szerveződők, számos hatása van az egyénre és a helyi társadalomra.

3. ábra A magyarországi közösségi kertek szervezési modellje (Szerk.: Bende Csaba – Nagy Gyula)
 Figure 3 The model of organizing community gardens in Hungary (Edited by the authors)

A közösségi kertek hatásai

A közösségi kertek hatásairól széles szakirodalom áll rendelkezésre, amelyek a kertek jótékony egészségügyi és társadalmi hatásait mutatják be (STAEHEL, L. A et al 2002; TANAKA, L.–KRASNYI M. E. 2004; KINGSLEY J. Y.–TOWNSEND, M, 2006; ALAIMO, K. et al. 2007; ALAIMO, K. 2010; FIRTH, C. et al, 2011; AGUSTINA, I.–BEILIN, R. 2012; GHOSE, R.–PETTYGROVE, M. 2014).

Közismert a zöldségek és gyümölcsök jótékony hatása az egészségi állapotra. Rendszeres fogyasztással csökken a szív- és érrendszeri megbetegedések és a rák gyakorisága. Kutatások bizonyítják, hogy a kertészek az átlagosnál több zöldséget és gyümölcsöt, kevesebb édességet és alkoholt fogyasztanak, s ezzel hozzájárulnak egészségük megőrzéséhez. (BLAIR et al, 1991; ALAIMO, K. et al 2007).

Emellett, a kertészkedés hatással van a kertészek mentális állapotára is. PUDUP (2008) írta le a San Francisco megyei börtön esetét, ahol a kertészkedés javította az elítéltek kedély-állapotát. A börtön kertjét egy afro-amerikai ügyvéd alakította ki, aki szerint a rabok hangulata jobb lett, sokan közülük így nyilatkoztak: „(Már) nem csak egy prostituált, és nem csak egy tolvaj vagyok, hanem tudok káposztát és salátát termesztetni.” (PUDUP, M. B. 2008, 7. p.).

A kertészkedés közösségépítő szerepe is ismert. A kertészek közös szabadidős tevékenysége és a kertészkedés mindig aktuális beszédtemát nyújt számukra (FIRTH, C. et al, 2011). Az erősebb kapcsolatok a leépített szociális háló helyébe léphetnek. A közösséghez tartozás a marginalizált csoportok megélhetéséhez is hozzájárul, ezáltal csökkenti a hátrányos helyzetet (CORRIGAN, M. P. 2011).

A kertészeti közösségek a bevándorlók integrálását is elősegítik (AGUSTINA, I.–BEILIN, R. 2012). A bevándorlóknak egy új otthon érzését alakíthatja ki úgy, hogy olyan zöldségeket termesztenek, amelyeket korábbi otthonukból jól ismertek. A kertekben más bevándorlókkal is megismerkednek, hozzájuk kérdéssel fordulhatnak. A kertek segítik a bevándorlók beilleszkedését és megismerkedését az új kultúrával. A fenti példák is felhívják a figyelmet arra, hogy a közösségi kertek kiváló lehetőséget teremtenek a helyi lakosság bevonására egy lakónegyed megújításába, ami nagyban elősegítheti egy jól működő helyi társadalom és közösség kialakítását (EGEDY et al. 2005).

A közösségi kertek gazdasági vonatkozásait, a városi zöldterületek és a helyi klíma kapcsolatát is többen vizsgálták. Ezeknek egyik alapvető megállapítása, hogy a közösségi kertek növelik a városok zöldfelületének nagyságát, így hatással vannak a város klímájára, csökkentik a hősziget hatást, biztosítják a szellőzést, növelik a beszivárgást (FÓRIÁN, S.–HAGYMÁSSY, Z. 2009; LELOVICS, E. et al, 2014; MOSKOW, A. 1999; DERSCHER, A. W. et al, 2006). Berlinben számos közösségi kertet zöldfelület létesítése céljából hoztak létre (ROSOL, M. 2010). A kertek a klimatikus hatások mellett növelik a biodiverzitást, a megfelelő művelés révén a talajok minősége is javul, valamint hulladék újrahasznosítására is van lehetőség (RADÓ, D. 1983, 2001), emellett pedig esztétikai értékük is van.

A kerteket gyakran a városi szennyezettség miatt éri kritika. Az 1970-es évek amerikai kutatásai szerint a városi talajok ólomban gazdagok, de a talaj pH szintjének 6,5 és 7 között tartásával a növények ezt nem veszik fel és a fogyasztás előtti alapos mosással a szennyezett portól is megtisztulnak (LAWSON, L. 2005; SZOLNOKI, ZS.–FARSANG, A. 2014). Ezért a talajszennyezés nem okoz humán kockázatot.

A közösségi kertek multifunkciós szerepük révén a hazai városfejlesztési politikák és programok alapvető elemeivé lehetne és kellene tenni, ezáltal elhagyott rozsdáövezetek rehabilitációját és a felbomló városi közösségek újjraépülését is el lehetne érni, amelyre

nyugaton már számos példa van. Tanulmányunkban a továbbiakban bemutatjuk a két szegedi közösségi kert városmegújítási és közösségformáló hatásait.

Kutatási eredmények

A közösségi kertek szervezete, működése és a résztvevők motivációi

A két vizsgált közösségi kert olyan lakótelepi részen helyezkedik el, ahol a lakóépületek kisebbik része még nem esett át felújításon és néhány új játszótéren, zöldterületen kívül közösségépítésre alkalmas hely nincs. A városrészekben megtalálható kevésbé mobilis és tehető lakosság (pl. a kisgyermekes családok és időskorúak) szabadideje nagy részét így kénytelen passzívan, lakásban eltölteni. Mindkét mintaterületen problémát jelent a rendszeres rendezvények hiánya. A helyiek elidegenednek egymástól, szociális kapcsolataik korlátozottá válnak és nincs, akire támaszkodhatnak. Új lakótelepi zöldterületek kialakítása és a meglévő zöldfelületek rehabilitációja viszont jól hozzájárulhat a lakótelepi társadalom, főleg a fent említett rétegek életkörülményeinek a javításához (EGEDY T. 2003).

A szegedi Megálló közösségi kert Szeged, Tarján városrészében található (*1. kép*). A közösségi kert egy felújított raktárépület mellett, a jelenlegi közösségi ház mellett üzemel. A beruházás barnamezős terület revitalizációjaként valósult meg. Összesen 12 db 7 m²-es megemelt ágyású parcellát alakítottak ki, a felső talajréteget kicserélték, erre geotextilt terítettek, majd erre 20-30 cm magasságban termőtalajt hordtak.

1. kép A Megálló Közöségi Kert (Forrás: saját felvétel)
Photo 1 The Megálló community garden (Source: own photo)

A Megálló üzemeltetője a MASZK non-profit egyesület, amely Tarján városrészben egy működő közösség kiépítését tűzte ki célul. Ezt első lépésben egy közösségi ház megnyitásával akarta elérni, de egy nyertes TÁMOP pályázatnak köszönhetően egy közösségi kertet alakíthattak ki. Ugyan a kert megvalósítása pályázati pénzből történt, ezek alapján lehetne forrásorientált is, azonban a szervezet céljaihoz híven a kertet a helyi közösségek megerősítésére használja, szemléletében a mecénás jelleg a döntő. Ez többek között annak is köszönhető, hogy a pályázó egy civil, nonprofit szervezet.

A kert indulása nem volt zökkenőmentes, az elhúzódo munkálatok miatt a kertet csak 2014. június elején nyitották meg. Első fórumuk alkalmával több, mint egy tucat kertész

jelentkezett, de többen a jelentkezést később visszamondták. A kert koordinátora szerint a jelentkezők rájöttek, hogy a művelés felelősséggel jár és ezért mondták le részvételüket. Véleményünk szerint azonban egy közösségi kert akkor működik jól, ha a kertészkedéssel járó kötelezettségeket és terheket a kertészek egymás között meg tudják osztani. A parcellák kiosztása a jelentkezők érkezési sorrendjében történt. Mióta a kert megnyílt, jelentős igény mutatkozik újabb parcellákra. A műveléséhez mindent biztosít a szervezet, bérleti díjat nem számolnak fel, sőt szakmai tanácsokkal is ellátják a kertészkedőket. Az elkövetkezendő időben problémát jelenthet, hogy a pályázati források megszűntével a kertnek saját magának kell majd kigazdálkodnia az üzemeltetés költségeit. Ezt a kertet üzemeltető egyesület jelenleg nem képes biztosítani, így tárgyalásokat indítottak a szegedi önkormányzattal, hogy a város a jövőben ezeket a költségeket teljes mértékben átvállalja. Amíg a finanszírozás nem megoldott, a kert jövője és a kialakult közösség veszélyben van.

A Makkosházi közösségi kert és szabadidőközpont Szeged-Makkosházán, szintén lakótelepi városrészben található, egy korábbi vízmű-telep helyén létesült (2. kép). Mindössze néhány száz méterre található a Baktói zártkertes övezettől. A kert a zártkerttel szemben egy olcsó alternatívát jelent a helyieknek. A vízmű-telep elbontása után a talaj felső rétegének teljes cseréje következett, és 18 db 8 m²-es parcellát és egy gyógynövényes részt alakítottak ki, majd padokat helyeztek el. Eltérően a Megállótól, ezek nem megemelt ágyások. A kertben egy kiegészítő fejlesztés is megvalósult, ugyanis három fitneszgépet is üzembe helyeztek (3. kép). A kialakításra fordított összegeket és a jelenlegi fenntartási és üzemeltetési költségeit is Szeged város állja.

A Makkosházi közösségi kert céljaiban különbözik a Megálló közösségi kerttől. Míg az első esetben a közösségépítés és a környezetbarát gondolkodásmód kialakítása volt a cél, addig itt elsődlegesen az egészség megőrzése és az egészséges életmód terjesztése a

2. kép A Makkosházi Közösségi Kert és Szabadidőközpont (Forrás: saját felvétel)
Photo 2 The Makkosházi community garden and fitness center (Source: own photo)

3. kép Fitness park a Makkosházi kertben (Forrás: saját felvétel)
Photo 3 The fitness machines in the Makkosházi community garden (Source: own photo)

kiemelt prioritás. A kertben fitness eszközöket a kertészek és a környéken lakók egyaránt használhatják. Az önkormányzati forrásokból létrejött kert a top-down szervezés elemeit mutatja, azonban kutatási időszakunkban még nem volt látható, hogy a kert létrehozásának közösségépítő vagy esetleg más szándékai is voltak. Ezért egyértelműen nem meghatározó, hogy a működése tekintélyelvű vagy bizalmas mecénás lesz.

A Megálló közösségi kert háttérében működő MASZK egyesült aktív szerepet vállal a helyi közösségek építésében, amely számos problémát is felvet. Ugyan a szervezeti háttér képes a nagy forrásigényű rendezvények lebonyolítására, amelyek révén a helyi társadalom számos szereplője bevonható, azonban ennek egyik problémája éppen az, hogy hiányzik belőle a helyi kezdeményezés. A rendezvények hatására a helyi közösségek nem maguktól szerveződnek meg, ami ezen kezdeményezéseknek az elsődleges célja kellene, hogy legyen.

Mindez összefüggésben van azzal, hogy Magyarországon a közösségi részvétel szintje alacsony, ezért legtöbb esetben szükséges egyfajta katalizátor, amely az önszerveződést beindítja. Ebből következően a megszervezett közösség tagjai belső és külső konfliktusainak kezelését egy koordinátorra bízva. A közösség így a koordinátortól válik függővé, a projekt megszűnte után pedig kérdéses lesz a közösség fennmaradása. Véleményünk szerint a túlzott külső segítség hosszú távon a közösség ellen is hathat, azonban sok esetben külső koordinátor bevonása nélkül ki sem alakulhatnak tartós közösségek.

A Megálló közösségi ház és kert számos programot kínál az önkéntes kertészek és a helyi lakosság számára. A megszervezett programok szinte minden korosztály számára vonzóak. Amellett, hogy minden korosztályt megmozgatnak, témájukat tekintve is igen sokrétűek. A hetente 3-4 alkalommal megrendezett programok között találhatunk baba-mama és kézműves foglalkozásokat, jogi tanácsadást, lelki gondozást és jóga edzéseket. Emellett megjelennek a felnőtt lakosság oktatását célzó programok, mint például a „Globalizációs lakossági fórum – avagy, hogyan gazdálkodjunk öko-módon a hulla-

dékokkal?” egyszeri rendezvény. A közösségi ház programkínálatában megjelenik az egészséges életmódot népszerűsítő programok, mint például a „Fuss, meg se állj!”. Mint láthatjuk a szervezet egy komplex közösségfejlesztést hajt végre, amely nem csak a kertészekre korlátozódik.

A programok ugyan minden korosztály számára elérhetőek, de ezek sok esetben korszpecifikusak, mint például a nyugdíjas joga, vagy a kézműves programok. A korszpecifikusság nem teszi lehetővé a korosztályok közötti interakciót, de megindíthatja egy adott korcsoport közösségé formálódását. Ezzel szemben a vegyes témákat felölelő programok a legkülönbözőbb embereket vonzhatják a közösségi kertbe és -házba. Ez lehetőséget teremt az eltérő életutat bejárt személyek számára az interakcióra, az egyének közötti ismeret cseréjére és a társadalmi tőke épülésre. Továbbá azt is kiemelnénk, hogy a programok háttérben egy környezetbarát és egészségmegőrzést célzó gondolkodásmód áll. A szervezet olyan értékeket és információt közvetít a programokon résztvevők számára, amelyek a modern világ alapkövei.

A rendezvények utáni visszajelzésekről konkrét információval nem rendelkezünk, azonban az mégis kiderült, hogy a helyi lakosság szívesen jár a helyi programokra. A résztvevők létszáma változó, az egészséges életmódot terjesztő szabadtéri foglalkozások a helyi fiatalok körében népszerűek. A kert koordinátora szerint épp ez az a korosztály, akik számára nem áll rendelkezésre elegendő szabadtéri kikapcsolódási lehetőség. Egy nemrég felújított játszótéren és gördeszka pályán kívül más aktív kikapcsolódási lehetőséggel nem rendelkeznek, s ezért a közösségi ház fontosnak tartja a fiatalok bevonását.

A kertészek számára a közösségi ház külön programokat is szervez, mint például a kertészkedéssel kapcsolatos előadások. Vannak olyan események, amelyek már a közösség alulról induló szerveződésének jegyeit mutatja, mert a kertészeti közösség szervezi meg ezeket. Jó példa erre a kerti bútorok készítése, madárijesztő építés, vagy a nyári lecsófőzés és sütögetés (4. kép).

A kertészek által és számára szervezett programok a kertészeti közösség megszilárdítása felé hatnak, de mint minden más közösségben, itt is jelen vannak a belső konfliktusok.

4. kép A közös madárijesztő-készítés eredménye a Megállóban (Forrás: saját felvétel)
Photo 4 The result of a joint activity in Megálló, a scarecrow (Source: own photo)

A koordinátor azon az állásponton van, hogy a kertészeti közösség belső problémáit maguknak a kertészeknek kell megoldani, de ha szükség van rá, akkor beavatkozik.

Ezzel szemben a Makkosházi közösségi kertben egy kisebb léptékű közösségszervezés zajlik, mivel a közösségi kert mellé nem kapcsolódik közösségi ház. Ily módon a közösségépítő programok szinte kizárólag a kertészeket érintik. Kutatásunk időpontjában a kert kezdeti stádiumában járt, ahol közösségépítő program még nem volt, vagyis felülről jövő közösségszervezésről egyelőre nem tudunk beszámolni. A programok hiányán túl azonban láthatjuk, hogy a Makkosházi közösségi kert és szabadidőközpont nem csak a kertészkedési igényeket hivatott kielégíteni, hanem a kapcsolódó fejlesztéssel, a fitnesspark megépítésével nem kizárólag a kertészek igényeit akarják kielégíteni. Mivel a fitnessgépek használata pozitívan hat az azt igénybe vevők egészségi állapotára, s kikapcsolódási lehetőséget is biztosít bárki számára, ezt mindenképpen hiánypótló fejlesztésnek tekinthetjük.

Már most látjuk, hogy a két kert hosszú távon más utat fog bejárni. Míg a Megálló a közösségi ház sokrétű programjai segítségével egész Tarjánban képes lehet megmozgatni a lakosságot, addig Makkosházán lényegében egy kisebb csoport közösséggé formálásán van a hangsúly. Itt csak kisebb mértékben részesülnek a jótékony hatásokból a makkosházi lakosok. Később a makkosházi kert kisebb rendezvényein keresztül egy nagyobb, átfogó makkosházi közösségformálás központjává válhat, de erre vonatkozó törekvésekről egyelőre nem tudunk.

A kertészek közössége és motivációi

A kertészek közösségi kertekhez történő csatlakozásának motivációja mindkét esetben hasonló, s egybecseng a külföldi kutatások tapasztalataival. A kertművelők közül sokan korábban kertes házban éltek, ahonnan később panellakásba költöztek. A családi házak kertjeit művelték, s a kertek megnyitásaig sokan a panellakások erkélyén, ládáiban termesztettek zöldségeket. Makkosházán az épületek előtt is virágot gondoztak. A kertészek korábbi tapasztalataikat szerették volna feleleveníteni és több időt a lakáson kívül zöld környezetben tartózkodni. A kisgyermekes anyukák pedig gyerekeiket szerették volna megismertetni a zöldségekkel, és a kertészkedéssel, vagyis saját tapasztalataikat is át szeretnék adni. A kertészek közül többen azért csatlakoztak a közösségi kerthez, hogy egy új, helyi mikroközösség tagjai lehessenek.

Kutatásunkból kiderült, hogy mindkét esetben a kertészek számára fontos tényező a közösséghez tartozás. A legtöbb kertész hangsúlyozta, hogy azért választotta a közösségi keretet, mert egy közösséghez akart tartozni. A Szegedre beöltözőket segíti az integrálásban, az egyedülállókat pedig a szociális hálón belül tartja. A megszakadó vagy térben távoli rokoni kapcsolatok igényt generálnak a közösséghez csatlakozásra:

„Mi egyetemre kerültünk ide, itt senkink nincs a rokonságból. Főleg mióta megszületett a kicsi, azóta egyre jobban hiányoznak a rokonok, ezért örülök, hogy közösségben lehetek.” (H-F. H. kertész)

Általában jellemző, hogy a közösségi kerten kívül nem találkoznak egymással a programban résztvevők. Egyedül a Megálló fiatal gyermekes anyukái említették, hogy ők a kerten kívül is találkoznak egymással:

„Jól alakult a kertészek közötti kapcsolat. Mi kisgyerekesek nagyon összetartunk, itt találkozgatunk.” (Cs. T. kertész)

A kertészek tehát ritkán találkoznak a kerten kívül, de ennek éppen az az oka, hogy a kertészet vált azzá a közösségi térré, amelyet használnak. A kertben rendszeresen összefutnak egymással, és a Megálló esetében a közösségi ház programjai is találkozási lehetőséget biztosítanak. Ezt támasztja alá az, hogy a kertészek rendszeresen járnak a közösségi ház programjaira.

A kertészeti közösség kialakulásának legfontosabb mérőszáma a kert látogatásának gyakorisága. Ez alapvető hatással van a kertészek közötti interakciók gyakoriságára, a kapcsolatok elmélyülésére (DARPER, C.–FREEDMAN, D. 2010). A Megálló kertészeinek válaszaiból kiderült, hogy legtöbbször napi rendszerességgel járt kertészkedni a szezon alatt, s ez lehetőséget teremtett interakcióra közöttük, az ős beköszöntével azonban sokan egyre ritkábban tesznek látogatást a kertben. Habár a kertészkedés időpontja változik, jellemző, hogy a munka miatt a kertészkedésre szánt idő a délutáni órákra esik, s alkalmanként körülbelül 1 órát töltenek a kertben. Makkosházán a tavaszi munkák megkezdésével a kertészek heti 3–4 alkalommal voltak a kertben, de sokuk nyugdíjas lévén a kertészkedésre délelőtti órákban is időt tudott szánni, ezért a kertlátogatásaik időpontja erősen változó. Megfigyeléseinkből kiderült, hogy a délutáni órákban mégis többen látogatják a kertet.

A kutatásunkban próbáltunk választ találni arra is, hogy a kertészek közötti kapcsolatok hogyan alakultak a kezdetektől a kertekben. A tapasztalatok vegyesek, de a többség elégedett volt a kertészek közötti kapcsolattal, amelyek szerintük jól alakultak. Ezzel szemben megfigyelhető volt egy összetartóbb szubcsoport kialakulása. Ahogy az egyik kertész meg is jegyezte, egy kicsit klikkesedtek a fiatal anyukák.

A legtöbb közösségben előbb vagy utóbb elindul egy differenciálódási folyamat a közös témák mentén (DARPER, C.–FREEDMAN, D. 2010). Ez viszont nem hat negatívan a közösségekre, mert mint tapasztalataink szerint a kertészek képesek együttműködni és közösen megoldani feladatokat. Erre a legjobb példa az, hogy a fűszernövényeket mindkét kertben közösen gondozzák, a kert tisztaságára és rendjére ügyelnek, közösen nyírják a fűvet, összegyűjtik a falevelet.

Fontos megemlíteni, hogy a kertészek mások parcellájára is ügyelnek, amely mindkét közösségi kertben tapasztalható. Szükség esetén segítenek egymásnak öntözni, locsolni és a beérett zöldségeket leszedik. Ez az odafigyelés és felelősségtudat teszi a közösségi kert kertészeit igazi közösséggé (DARPER, C.–FREEDMAN, D. 2010). Több esetben előfordult, hogy míg az egyik kertész nyaralt, addig a többiek gondozták a parcelláját. A kertészek közötti bizalom is kiépült, a saját maguk által gondozott és ápolt növényeiket rá merik bízni egymásra.

A közösségi kertek egyénre gyakorolt hatásai

A művelés számos pozitív hatást gyakorol a kertészekre, a mozgás és a megtermelt élelmiszer révén javítja a kertészek egészségügyi állapotát. Mentális épségüket is fenttartja, részben a közösségben eltöltött idő révén, részben pedig a növények fejlődését látva. Ezekkel a hatásokkal a kertészek igazándiból kevésbé voltak tisztában. Ennek ellenére valamennyien a kertészkedéssel járó mozgást, a lakáson kívül eltöltött szabadidőt, és a saját maguk által termesztett zöldségek elfogyasztását említették meg jótékony hatásként. Ezek a válaszok nagyjából megegyeznek a szakirodalmi áttekintésben feltárt eredményekkel.

„Szerintem a kert nagyon jó kikapcsolódásnak. Feszültség- és stresszlevezető, az ember kint van a természetben a friss levegőn, szerintem ez megfizethetetlen.”
(B. A. kertész)

A válaszokból kiderült az, hogy a kertészkedést olyan szabadidős tevékenységként értelmezik, amely segít magukat szellemileg és lelkileg felfrissíteni, illetve ami kimozdítja őket otthonról. A művelés révén épp a minőségi szabadidős tevékenység hiányát sikerült pótolniuk. A kertészkedés rekreációs hatással is van rájuk és ennek elmaradása hiányérzetet alakít ki a művelőkben. A kertészkedés egy tanulási folyamatot is elindított a kertészekben. Ugyan a legtöbb kertész rendelkezik kertészkedési tapasztalattal, mégis többen megemlézték, hogy egymástól illetve saját tapasztalás révén is sok újat tanultak. Ez is hozzájárul mentális egészségük megőrzéséhez, a közösségépítéshez, a kommunikációs képességek fejlődéséhez. Emellett a közösségben végzett kertészkedés a kertészek gondolkodásmódját is formálja.

„Sok mindent másképp látunk. A kertészkedésben, emberi kapcsolatokban. Utánanéziünk interneten, hogy mit hogyan kell természetni.” (Cs. T. kertész)

A kertészek tudatosabban látják maguk körül a világot, látómezejük horizontja kiszélesedett és a magukban feltett kérdésekre válaszokat kezdenek keresni. Ezek gyakran olyan kérdések, amelyeket korábban nem tettek fel, vagy nem volt alkalmuk feltenni. Alaposan utána járnak a dolgoknak, sok esetben az internetet hívják segítségül. A legtöbb felvetődött kérdés a kertészkedés tökéletes elsajátítására való szándékot takar. A kertészkedés tehát folyamatos inspirációt nyújt számukra.

Összefoglalás

A közösségi kertek szakirodalmát áttekintve arra a következtetésre jutottunk, hogy a vizsgált közösségi kertek hatásait tekintve igen hasonlóak nyugati társaikhoz, s csak szerveződéjük módjában térnek el azoktól. Mint ahogy a szegedi közösségi kertek példáján keresztül is bemutattuk, a kertészetek célja lényegében a közösség építése és az egészség megőrzése. Ez az amerikai és más nyugat-európai közösségi kertek esetében is megjelenik. Mindazonáltal ki kell emelnünk, hogy a nyugati közösségi kertek kialakulását nem csak a közösségek megerősítése motiválta, hanem számos egyéb tényező is szerepet játszott benne. Az üres telkek revitalizációja és ennek révén egy szebb és élhetőbb városrész kialakítására, a marginalizálódott csoportok friss zöldség és gyümölcs szükségleteinek biztosítása, városi zöldfelületek arányának növelése mind-mind egy komplex városrehabilitációt indít el. Nyugaton egy összetett motivációs rendszer áll a közösségi kertek megjelenése mögött, amelyet sok esetben az állam is támogat. Itthon néhány okra vezethető vissza a kertek létrehozása, s jellemzően a civil szféra támogatja a folyamatot, jóllehet a vizsgált Makkosházi kert épp kivételt jelent. A hazai közösségi kertek esetében inkább a közösségépítés kerül előtérbe. Emellett csupán az egészség megőrzése jelenik meg, mint egyéb társadalmi cél. Ugyanakkor a közösségépítési cél hangsúlyosabb, mint a nyugati közösségi kertekben. Ez különösen a lakótelepek esetében bír fontos szereppel, ami a lakótelepi társadalmak általános krízisével magyarázható.

Érdekes a közösségi kertek szervezeti és szervezési háttere is. A Megálló kert mögé egy 20 éve működő helyi szervezet állt be, amely szaktudással és kapcsolatrendszerrel biztosította a közösségi kert létrejöttét és fenntartását. Makkosházán az önkormányzat valósított meg egy helyi ötletet saját erőből. Ebből következik, hogy nem bottom-up módon, alulról, a helyi közösség által szerveződtek ezek a kertek, hanem top-down módon. Véleményünk szerint a top-down szervezési forma a vidéki értelmiség, a forrás és a civil aktivitás hiányából vezethető le. A top-down szervezési mód a civilek irányába tanúsított kellő biza-

lommal nem eredményez hátrányos helyzetet. A közösségi kertek szervezéstől függetlenül kifejezhetik egyénre és csoportra gyakorolt pozitív hatásait, ha a támogató mecénásként, bizalommal és nem tekintélyelvűen viszonyul a programokhoz, a kert működtetéséhez.

Vizsgáltuk a kertek helyi társadalomra gyakorolt hatásait is. A kertek alapvetően hozzájárulnak a helyi társadalom összetartásának növeléséhez, főleg a Megálló esetében, ahol számos csoportot mozgatnak meg a programok, s a helyi társadalom egyébként passzívnak mondható részét is meg tudták szólítani a programokkal.

Eredményeink összecsengenek a közösségi kertek nemzetközi szakirodalmában megjelenő kutatások eredményeivel. A magyarországi közösségi kertek lényegesen nem különböznek a nyugat-európai, illetve amerikai közösségi kertektől, habár azt fontos megemlítenünk, hogy mindegyik kert, illetve kerttípus kizárólag csak a saját kontextusában értelmezhető. A magyarországi közösségi kertek közös jellemzője és a nyugatiaktól megkülönböztető jegye az, hogy a kertek létrehozását általában nem a helyi közösség indítja el, hanem egy civil vagy állami szervezet. A nyugati irodalomban feltárt kertészkedésből fakadó pozitív egészségügyi és mentális hatásokat ugyanakkor a szegedi példák esetében is felfedeztük.

A közösségi kertekre úgy tekinthetünk, mint egy alternatív városfejlesztési és városi zöldterületet növelő kezdeményezésre, amely jelentős szerepet játszhat a közösségek kialakulásában, valamint az egyének egészségének megőrzésében. Éppen ezért kívánatos lehet további közösségi kertek létesítése a magyarországi nagyvárosokban.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002 pályázaton belül, a kutatás-fejlesztés alprojekt keretében zajlott.

BENDE CSABA
SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
bende.csaba@geo.u-szeged.hu

Nagy Gyula
SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
geo.nagy.gyula@gmail.com

IRODALOM

- AGUSTINA, I.–BEILIN, R. 2012: Community gardens: Space for Interaction and Adaption. – *Procedia. Social and Behavioral Sciences* 36, pp. 439–448.
- ALAIMO, K.–PACKNETT, E.–MILES, R.–KRUGER, D. 2007: Fruit and vegetable intake among urban gardeners. – *Journal of Nutrition Education and Behavior* 40. 2. pp. 94–101.
- ALAIMO, K. 2010: Community gardening, neighborhood meetings and social capital. – *Journal of Community Psychology* 38, pp. 497–514.
- BASSETT, T. J. 1979: Vacant lot cultivation: community gardening in America, 1893–1978. – Unpublished Master's Thesis, University of California, Berkeley.
- BERKI M. 2014: A városi barnaövezetek funkcióváltása a poszt szocialista városokban: Térleméleti megközelítés. – In: DÜLL A.–IZSÁK É. (szerk.): *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól.* L'Harmattan Kiadó Budapest. pp. 120–133.
- BLAIR, D.–GIESECKE, C.–SHERMAN, S. 1991: A dietary, social and economic evaluation of the Philadelphia Urban Gardening Project. – *Journal of Nutrition Education* 23. 161–167. p

- BOROS L. 2010: Posztstrukturalista elméletek: kihívások és lehetőségek a településföldrajz számára. – In: CSAPÓ T.–KOCIS Zs. (szerk): A településföldrajz aktuális kérdései. VI. Településföldrajzi Konferencia. Savaria University Press, Szombathely. pp. 392–405.
- CORRIGAN, M. P. 2011: Growing what you eat: developing community gardens in Baltimore. – *Applied Geography* 31. pp.1232–1241.
- DARPER, C.–FREEDMAN, D. 2010: Review and Analysis of the Benefits, Purposes, and Motivations Associated with Community Gardening in the United States. – *Journal of Community Pracice* 18. pp. 458–492.
- DRESCHER, A. W.–HOLMER, R. J.–IAQUINTA D.L. 2006: Urban homegardens and allotment gardens for sustainable livelihoods: Management strategies and institutional environments. – In: KUMAR, B.M.–NAIR, P.K.R. (ed): *Tropical homegardens: A time-tested example of sustainable agroforestry*, Springer, Dordrecht. pp.317–338.
- EGEDY T. 2003: A lakótelep-rehabilitáció helyzete hazánkban. – *Földrajzi Értesítő* 52. 1-2. pp. 107–121.
- EGEDY T.–KOVÁCS Z.–MORRISON, N. 2005: A városrehabilitációs kezdeményezések nemzetközi tapasztalatai. In: EGEDY T. (szerk.) *Városrehabilitáció és társadalom – tanulmánykötet*, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. pp. 71–102.
- FAUREST K. 2007: A környezet fenntartható revitalizációja közösségi kertek révén. – In: ALFÖLDI Gy.–KOVÁCS Z.: *Városi Zöld Könyv: Kulcs a fenntartható városhoz*. ÉTK; MTA FKI; Rév8 Zrt, Budapest. 95 p.
- FLACCUS, G. 2009. Recession gardens sprouting up. *The Washington Times*. A lap forrása: <http://www.washingtontimes.com/news/2009/mar/17/recession-gardens-sprouting-up/> (2015.10.17.)
- FIRTH, C.–MAYE, D.–PEARSON, D. 2011: Developing “community” in community gardens. – *Local Environment* 16. 6. pp. 555–568.
- FŐRIÁN S.–HAGYMÁSSY Z. 2009: Zöld felületek szerepe az urbanizált környezetben. – *Debreceni Műszaki Közlemények* 8. 1-2. pp. 43–52.
- GLOVER, T. 2003: Community garden movement. – In: CHRISTENSEN, K.–LEVINSON, D. (Ed.): *Encyclopedia of community: From village to the virtual world*. pp. 265–267.
- GHOSE, R.–PETTYGROVE, M. 2014: Actors and networks in community garden development. – *Geoforum* 53. pp. 93–103.
- GREWAL, S. S.–GREWAL, P. S. 2012: Can cities be self-reliant in food? – *Cities* 29. pp. 1–11.
- HARVEY, D. 2009: *Social Justice and the City*. – University of Georgia Press, Athens.
- HARVEY, D. 2012: *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. –Verso, London–New York.
- JACOBS, J. 1961: *The Death and Life of Great American Cities*. – New York, Random House.
- JANKÓ F.–BERTALAN L. 2009: Egy Sosemvolt iparváros ipari öröksége: barnamezők Sopronban. – *Tér és Társadalom* 23. 4. pp. 103–116.
- KÁDÁR K.–KOZMA G. 2011: Az egykori szovjet katonai területek funkcióváltása Debrecenben. – *Tér és Társadalom*, 25. 2. pp.
- KINGSLEY, J. Y.–TOWNSEND, M., 2006: ‘Dig In’ to social capital: community gardens as mechanisms for growing urban social connectedness. – *Urban Policy and Research* 24. 4. pp. 525–537.
- KISS É. 2009: Budapest ipari területei az utóbbi évtizedben. – *Tér és Társadalom* 23. 2. pp. 69–85.
- KOVÁCS Z. 2009: Az urbanizáció keresztútja Kelet-Közép-Európában. – *Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretszerzés*. 460. pp. 44–51.
- KOVÁCS T. 2013: A városi közösségi kertek megjelenése Magyarországon. – *A falu* 28. 1. pp. 61–68.
- KUKELY Gy.–BARTA Gy.–BELUSZKY P.–GYŐRI R. 2006: Barnamezős területek rehabilitációja Budapesten. – *Tér és Társadalom* 20. 1. pp. 57–71.
- KURTZ, H. 2001: Differentiating multiple meanings of garden and community. – *Urban Geography* 22. 7. pp. 656–670.
- LAWSON, L. 2005: *City Bountiful; A Century of Community Gardening in America*. – University of California Press, Berkeley.
- LEFEBVRE, H. 1991: *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell.
- LELOVICS E.–GÁL T.–UNGER J. 2014: A városi beépítettség felszínközeli légrétegre gyakorolt hatásának elemzése Szeged térségében. – In: CSERNY T.–KOVÁCS-PÁLFFY P.–KRIVÁNNÉ HORVÁTH Á. (szerk.) HUNGEO 2014 Magyar Földtudományi szakemberek XII. találkozója: Magyar felfedezők és kutatók a természeti erőforrások hasznosításáért: cikkgyűjtemény. Konferencia helye, ideje: Debrecen, Magyarország, 2014.08.20–2014.08.24. Budapest: Magyarhoni Földtani Társulat. pp. 271–275.
- LINN, K. 2007: *Building commons and community*. – New Village Press, Oakland.
- MOSKOW, A. 1999: Havana’s self-provision gardens. – *Environment & Urbanization* 11. 2. pp. 127–134.
- MORRIS, J.–NEUSTADTER, A.–ZIDENBERG-CHERR, S. 2001: First-grade gardeners more likely to taste vegetables. – *California Agriculture* 55. pp. 43–46.
- NEMETH, J.–LANGHORST J. 2014: Rethinking urban transformation: Temporary uses for vacant lot. – *Cities* pp. 143–150.
- PUDUP, M. B. 2008: It takes a garden: cultivating citizen-subjects in organized garden projects. – *Geoforum* 39. 3. pp. 1228–1240.

- RADÓ, D. 1983: Városok zöld szigetei – ÉTK, Építéstügyi Tájékoztatói Központ; Budapest.
- RADÓ, D. 2001: A növényzet szerepe a környezetvédelemben. – Zöld Érdek Alapítvány – Levegő Munkacsoport. Budapest.
- ROSOL, M. 2010: Public Participation in Post-Fordist Urban Green Space Governance: The Case of Community Gardens in Berlin. – *International Journal of Urban and Regional Research* 34. pp. 548–563.
- ROSTA G. 2009: A városi tanya – szemléletváltás a válság idején. Leviter Kiadó, Budapest.
- ROSTA G. 2013: Közösségi kertek – szomszédsági közösségek, városi mezőgazdaság. – Városi Kertek Egyesület, Budapest.
- STAEHELI, L. A.–MITCHELL, D.–GIBSON, K. 2002: Conflicting rights to the city in New York’s community gardens. – *GeoJournal* 58. 197–205.
- SUTTER, J. D. 2009: Recession gardens trim grocery bills, teach lessons. <http://edition.cnn.com/2009/LIVING/04/01/recession.garden/>
- SZOLNOKI ZS.–FARSANG, A. 2014: Nehézfémek környezeti viselkedése antropogén hatásokra módosult kerti talajokban, Szeged példáján. – In: UNGER J.–PÁL-MOLNÁR E. (szerk.): *Geoszférák 2014: A szegedi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola és Környezettudományi Doktori Iskola (Környezeti geográfia program) eredményei*. Szeged: SZTE TTK Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, 2015. pp. 205–230.
- TANAKA, L.–KRASNY, M.E. 2004: Culturing community development, neighborhood open space, and civic agriculture: The case of Latino community gardens in New York City. – *Agriculture and Human Values* 21. 4. pp. 399–412.

SZEMLE

A FÖLDRAJZTUDOMÁNY ÉS HERMAN OTTÓ

HEVESI ATTILA

THE GEOGRAPHY AND OTTÓ HERMAN

„...el nem múlt munkásságával kiérdemelte azt, hogy a magyar föld ismertetésére hivatott Magyar Földrajzi Társaság is hálásan őrizze meg boldogult Tiszteleti tagja emlékezetét”

(BÁTKY Zs. 1915)

2014 HERMAN OTTÓ (1. ábra) halálának 100., 2015 pedig születésének 180. évfordulója. Állandó jelzője: „az utolsó magyar polihisztor”. És mennyi köze volt (van) a földrajzhoz? Túl azon, hogy – SHAKESPEARE mondatát fordítva – „földrajz az egész világ”, aki az élővilággal, benne az emberrel is szakszerűen foglalkozik, az előbb-utóbb megismeri a földrajz alapfogalmait, folyamatainak törvényszerűségeit, és alkalmazza is azokat. Ő megismerte és használta. S ez szinte törvényszerű. Ha térképre rajzoljuk életútjának főbb állomásait (2. ábra), rögtön föltűnik, hogy csak itt, a Kárpátokban és a Kárpát-medencében mennyi egymástól különböző tájon járt, gyűjtött, dolgozott (HEVESI A. 2006).

Az állat- és növényvilággal, s persze a természetföldrajzzal való közvetlen ismeretsége a borsodi Bükk keleti végén, a Szinva és a Garadna völgyének találkozására szomszédságában kezdődött. Bár Breznóbányán anyakönyvezték, hámorinak vallotta magát (LAMBRECHT K. 1933). Így írt fogadott szülőföldjéről:

„A Szinva-völgy keletről nyugatra nyomul a Bükk-hegység belseje felé. Miskolcot ebben az irányban elhagyva, a Szinva folyása ellenében haladunk, a völgy kitágul, helyet ad a földművelésnek, befogadja az állami acélgyárat és a völgy talpán terjedő telepet; a hátteret Diósgyőr, régi magyar mezőváros és hatalmas várromja foglalja el. Az acélgyár táján és oldalán van az a téglavető, hol a dilúvium klasszikusan fel van tárva. Diósgyőrön túl a völgy csakhamar szűkülni kezd, majd az Ostoros- és Bánya-hegy lába között összeszorul, s végül csak a Szinva-patakknak, az útnak és egy-egy kaszálópáztárnak ad helyet.

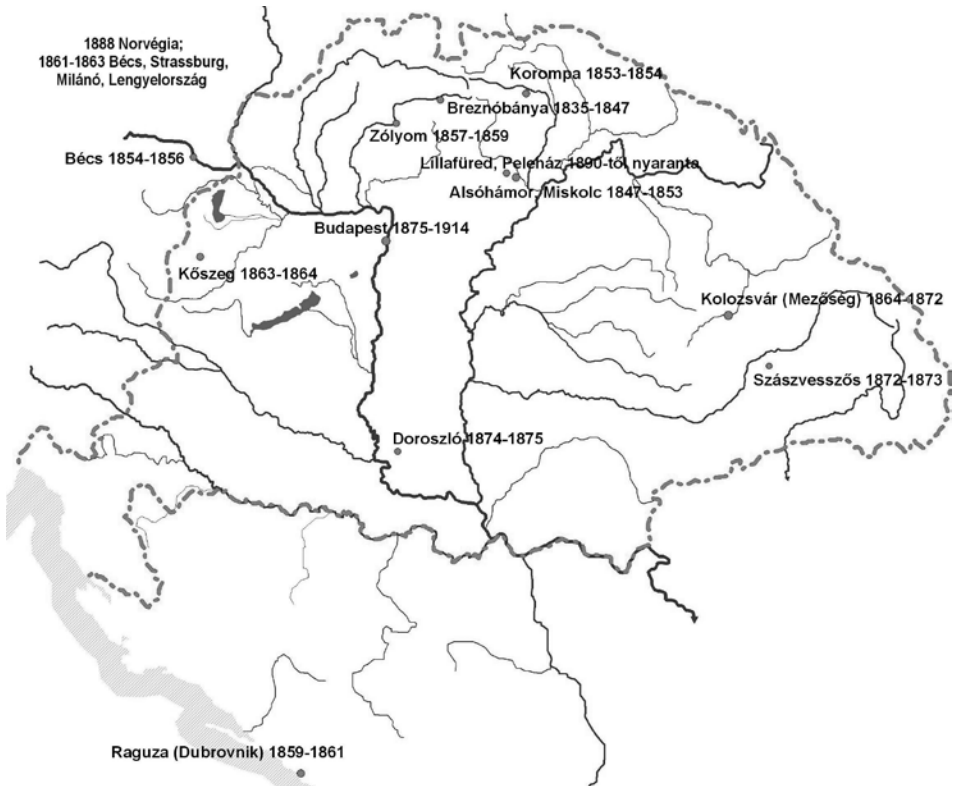

1. ábra HERMAN OTTÓ lillafüredi szobra.

VARGA ÉVA munkája (felavatva: 2013).

Figure 1 Statue of OTTÓ HERMAN in Lillafüred made by ÉVA VARGA (inaugurated in 2013)

A Szinva-patak mindinkább magára ölti a sebes hegyi víz jellegét. Az Alsóhámorhoz közeledve, malomhoz érünk, mellyel szemben a lejtőn

2. ábra HERMAN OTTÓ életútjának és gyűjtőútjainak legfőbb állomásai
 Figure 2 Main localities of the course of life and trips of collections of OTTÓ HERMAN

vadregényes, részben tornyos sziklavilág emelkedik, míg ezzel szemben tiszta bükkerdő borítja a hegyoldalt. A helység alsó végét elérve, a völgy egy kis öblözetet alkot, melyben a sziklaszakadéka illeszkedve, a hajlított bútorok gyára áll, mögötte legott szűk sziklaszurdok nyomul be, melyhez hágó vezet. A szurdokban balra szembeötlik egy nagy sziklaodú, mellette félig emeletesen nyílnak a Puskaporos-barlangok szádjai, míg a patak el nem fogott része vájásokban zúg és kanyarog. Csupa mészszikla.

A szurdokból kiérve, a sziklafalak jobbra-balra mintegy visszalépnak, és megnyílik a szemlélő előtt az ország egyik legbájosabb völgykatlana, a faluval és templomával; talpán egy nagy, buja kaszálóval, a háttérben összeviszsa és lépcsőzetesen egymás fölé emelkedő, apró munkásházikókkal, balra egy sziklagerincen úgyszólván átütött, rövid alagúttal, melyen az út átvezet. Vízbőség idejében a Szinva fölös vize, két magas kaszkádót alkotva, szakad le a völgy talpára, és szalad a szurdok felé. Az

egészet gyönyörű lomberdő szegi be. Az alagútból kiérve, hatalmas tufakockából épült gátra érünk, mely a Garadna vizét elfogja, a Szinvát felveszi, és smaragdözd tavat alkotja meg. Ha e magaslatról visszapillantunk arra, ahonnan jöttünk, lábainknál terül el az egész völgykatlan, a magyar klasszikusok Tempe-völgye, látjuk a szurdokot, amelyet a Puskaporos-tömb és a Szeleta-tető egybeszakadása alkot meg, az utóbbi fölött a kis nyíl jelzi a Szeleta-barlang táját.

A Szinva- és a Garadna-völgy most a gátnál ágazik el, az előbbi dél-délnyugati, az utóbbi északnyugati irányból jön. E két patak vize a geológiai korban együttesen ostromolta és átvájta a sziklafalakat, megalkotván a szurdokot, hogy azután a sík felé rohanhasson, elmosva mindent, ami útjában állott. A „Tempe völgyében” tó is lehetett” (HERMAN O. 1908).

Amikor később a pókokról, halakról-halászatról, madarokról, a magyar nép ösfoglalkozá-

sairól ír, szinte mindig ehhez a természetföldrajzi környékhez-környezethez nyúl vissza:

„...Az általam a Bükk-hegységben észlelt legmerészebb hálókeret az egyik végével a tisztás füvéhez, a másikkal legalább 10 méter magasságban, egy óriási jávorfa ágához volt erősítve, a pók pedig a magasban tanyázva, a fű felett álló hálóra járt a prédáért” (HERMAN O. 1876).

Ifjúkori hazai „csavargásai” után kötelező katonai szolgálata az otthoni környezettől merőben eltérő körülmények megismertetésével is szerencsétlen bennünket. Katonai szolgálatra 1859-1861 között az Adria mellé vezényelték, ezért első „idegen” élménye a tenger.

„Amikor a tengert csak könnyű szellő ingatja, akkor a haboknak ki-befutása oly renddel történik, mint akár a lélegzés. Az érkező habok mint ha játszva kergetnék egymást. Ilyenkor valami felségiesen andalító van a tenger morájában.

A finoman tajtékzó, oszoló habtaraj buborékjai szétpattanáskor kis neszt gerjesztenek, mellyel megtelik a levegő; ahol az érkező habok sziklába ütődnek, ott csapkodó hangok ismétlődnek, s ahol a gömbölyűre kopott kavicsokon futnak végig, ott csergedező a hang. És e hangok ezer-meg ezerszeresen változva – úgy, amint a part is lépésről lépésre más – közletről, távolról jöve egyesülnek; így keletkezik azon moraj, mely a tenger zenéjében a pianót alkotja meg, a szemlélőt és hallgatót folyton vissza-visszacsábítja és marasztalja és oly nagyon megszeretteti vele a magányt.

Úgy, amint a szelek járnak vagy rohannak, változik e moraj is; néha felkap a fortissimóig, melyben a neszt zúgássá, a csörgedezés üvöltéssé fokozódik” (HERMAN O. 1877).

A dalmáciai partokról így ír:

„Sebenicótól keletre, befelé a szárazföldre, a tenger bújósdit játszik; messze belopódzik a hegyek közé, könyökszerű sarkokban kerülgeti a sziklásokat, s egy hirtelen, merész kanyarodón egyszerre csak azt mondja a padrone, kinek bárkáját használjuk, hogy itt már édes a víz.

Evvel megtudjuk, hogy a tenger búvóhelye voltaképpen folyótorkolat, a folyó pedig a Kerka, Dalmácia legnevezetesebb folyója, mely a Dinári-havasokból kapja első ereit, széleselyes kanyarog Knintől Scardonáig, s ezen az úton találja meg azt a lépcsőt, amelyen le kell haladnia, azaz: esnie.

A Kerka vízesése nagy hírű, s hírét meg is érdemli; sokszor volt leírva (magyarul is), leraj-

zolva. Meg is bámultam a zuhogó kaszkádokat, melyeknek tövén a vizek hóféhér tajtékká, sőt köddé zúzódnak. E ködökben megfürdik a nap-sugár, s a legfelségesebb szivárványokkal festi be azokat; lenn, az évezrek óta kivájt medencében, mintha forrna az a nagy víztömeg: habzik, kavarog, tódul kifelé, s amikor végre a víztörő akadályokból kimenekül, lecsendesedik, békésen tovahalad, mintha semmi sem történt volna vele.

Egy ilyen hatalmas vízesés egy darabja a természet őshatalmának, mely szakadatlan hatásával előbb megbűvöl, utóbb kérdéseket, gondolatokat fakaszt. A Kerka vízesése éppen meglepő, mert a folyó egész futása a Dinár egy tájáról a sebenicói torkolatig rövid, s alighogy a forrásból csorgó, ebből patak lett, s alighogy a folyó képét ölténé magára, máris víztömeggé dagad, zuhog, forrong, ismét elsimul, s észrevétlenül belévegyül az anyatenger vizébe. És ez így megyen örök időktől örök időig, szakadatlan egymásutánban – amíg a költészet szemüvegén nézzük. A hideg ész mást is lát.

A vízcsepp követ váj, ha folytonosan egy helyen éri, s hogyne vájná a dalmát sziklát a Kerka esése, melyen miriád csepp siet alá szakadatlanul? Fel is tehető, hogy ember által meg nem számlálható idősorok kezdetén a Kerka a tenger szélén emelkedő sziklapárányról közvetlenül a tengerbe zuhogott le; de folyton és örökké mosva a követ, az esés folytonosan hátrált, s az az egérút, amely a tengertől a mai esésig vezet, meglehet, egy millió év munkája” (HERMAN O. 1877).

És az ott élő népekről:

„A halászelet minden ízében sajátos; egész menetében sok mozzanat van, mely az ember kedélyére, mégpedig nyomasztólag, hat. Nem fejlődik ki benne az a nyugodalmas pásztorfilozófia, mely a szívességgel karöltve jár s oly előnyösen jellemzi a mi alföldi „Földtengerünk” tanyás népét, mely pedig bizony szintén messze esik attól, mit társadalomnak nevezünk.

A pásztor őriz és nevel; kenyeré emberileg biztos; a föld, amelyen mozog, nem csalja meg, nem veszíti el; a vihart, esőt a suba alatt csak kiállja.

De a halász, főleg a tengeri halász, az más! Kenyerét a véletlentől várja, ellesi, s az a mérhetetlen, feneketlen „föld”, amelyből kenyerét halássza, csalja egy elem, s oly haragos, hogy el is nyeli, mégpedig nyomtalanul, azt, aki rája támaszkodik.

A halásznép jellemében a munka jellege nagyon is érezhető. Hallgatag, komor egy nép, nem-

csak bátor, hanem vakmerő is de – többnyire – a szükség vaskezének nyomásától vakmerő; innen pedig a kalózság csak egy lépés, a hajótöröttek kifosztása még annyi sem” (HERMAN O. 1877).

Valamennyire betekint a partok mögé is:

„A mezőgazdaság éppen sajátságos. A Karszterületben bőven vannak azok a tölcsér alakú mélyedések, amelyekbe helyen-közön vizek szakadnak, hogy eltűnjenek s néha egy távolságban ismét napfényre kerüljenek.

E tölcsérek közül a szárazok adják a mezőt és a kertet! A föld, amely e természetes gödrök alján egy hitvány vegetációt táplál, a szó szoros értelmében kézzel van összehordva, s így szaporítottatik még mai napig is!”

„Az építkezés modorában itt küzd a dél a mérsékelt övvel. A háztetők ellapulnak, minden a passzív bélyeget viseli magán. Annak az édes „otthon”-nak, melyet a voltaképpen mérsékelt öv lakályos házai és kunyhói már külsejükkel is kifejeznek, annak itt semmi nyoma... Az ablakok keretei roppant vastak, erős vaslásokkal megrakottak, hogy kiállják a Bóra lökéseit.” (HERMAN O. 1877).

Tudományos tanulmányai először az Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyveiben, Kolozsvárt jelentek meg. Mint a múzeum munkatársa részt vett számos ásvány- és őslénygyűjtő úton (Gyergyóditró, ill. Esküllő, Igric-barlang), de leginkább a Mezőséget járta, Gyeke, Cege és Mezőháti tóvidékét. Vasaszentgotthárdon néhányszor WASS BÉLA, WASS ALBERT nagypapja vendége volt (WASS A. é. n.). Bár munkatársaival főként madarakat, madártojásokat gyűjtött, hőmérsékletet és légnyomást is mértek. A mezőszéki tóvidék más természetföldrajzi sajátosságaira, pl. a „porondkő”, azaz homokkő különleges formáira, így a gömbkövekre is kiterjedt a figyelme,

„A Mezőség általában véve harmadkori (tercier) képlet, melyet csak itt-ott szakít meg az ún. pala (trachittufa). Domborodásai ritkán érdemlik meg a „hegy” nevet, a völgyek szűkei, ... a tavak legnagyobb részben mesterségesek. Olyan helyeken, amelyeken három, olykor négy völgy nyílik egymásba, meglehetősen kiterjedt sík terek alakulnak, jelesen azáltal, hogy a lejtők sohasem éles gerincsek, hanem kerekdedek. Ilyen pl. a katonai tó területe, a Mócs felől jövő völgynek a fő- és a légeni völgygel való egyesülése.

A hegy nevet érdemlő domborodások 1500 lábtól 1800-ig emelkednek ki, s rendszeren két és

öt lábnyi mélység között ingadozó humuszréteggel vannak borítva. Egyik oldalon fel a tetőig szántóföldekkel borítva, holott az ellenkező oldalon jó legelőket szolgáltatnak. A humuszrétegekre a hegyeken többnyire elmálló porondkő-, olykor agyagrétegek következnek, mely utóbbiak a völgyekben a humusz alatt a rendesek. Sok helyen a porondos talaj felszínre vergődve terméketlen, kopár helyeket alkot. A porondrétegek azt idézik elő, hogy a földnek bármily nagy átáztatása után a szikkadás igen gyorsan következik be, úgyhogy a völgyekben is a legfenekelenebb sár két-három nap alatt tökéletesen megszikkad. A szikkadást még az is segíti, hogy a Mezőség, ha szabad úgy fejeznem ki: egy szélmédrét képez, mely az ország leghatalmasabb hegyláncait nevezheti partjainak, amelyek szélrohamaikat ide irányozva, hatalmukat itt szokták kitombolni.

A porondgömb-képződés szerte el van terjedve, s egy, a maga nemében igen sajátságos jelenséget mutat. A vidéknek bár futólagos átutazásakor ugyanis mindjárt feltűnnek a falusi kovácsműhelyek előtt alkalmazott igen jeles minőségű, durvább és nagy kőszőrűkövek; továbbá az a körülmény, hogy minden látogatottabb kút egy többnyire tökéletesen kerek, 4-5 hüvelyknyi vastag porondkő lappal van fedve, melynek az átmérője gyakran az ölet is tetemesen meghaladja. Figyelmesen vizsgálva, könnyen reájövünk, hogy az élesítő eszközt úgy, mint a rendes kútfedelet, a természet műhelye szolgáltatja. Az elsőbe az ember éppen csak a tengelynek szánt lyukat vési. Így a götzi hegyoldalban láthatjuk, hogy a porondkő vízszintes rétegekben fekszik...

Egy másik jellemző sajátága a domborodásnak a csúcsok rendszeren ismétlődő alakjában, a szakadásokban, vagy olykor inkább omlásokban, és az ún. halmokban fekszik... Ezek mindig ott jelentkeznek, ahol a hegyhát hirtelen szakadást képez, vagy ahol a hegyoldal omlást mutat... A szakadásokat és omlásokat rendszeren csak gyér növényzet lepi el, holott a halmok rendszeren gypesek”.

Alighanem ez a Mezőségre jellemző suvadásos formák első leírása.

„Ami mármostan a mesterséges tavak korát a keletkezésük kérdéséről illeti, egy pillantás meggyőző arról, hogy évek százaival kell visszamenni. Magában az a körülmény, hogy a vízi és vízmelléki virány a természetes és mesterséges tavat egyforma bujaságban és erőteljességben lepi el, elegendő arra, hogy a dugások régisége

mellett tanúskodják. Egy más bizonyíték a halak fajaiiban fekszik, amint ezt az ichtiológiai részben ki fogom mutatni. A történelemből merítve, tény az, hogy amidőn a cegei birtok a XIII. században a most is virágzó gr. Wass családnak donáltatott, az illető okmányban a „piscina” világosan meg van említve. Látjuk tehát, hogy itt oly halastókkal van dolgunk, amelyek a magyar kereszténység első korszakában a szigorú böjtek megtarthatásáért igen fontos szerepet játszottak. Alakításukra igen kínálkozott a völgy szűk volta és talpának lépcsőzetesége...

A legérdekesebb forrás tagadhatatlanul a gyekei Buna. Már magában véve a neve is eléggé dicséri. Vize átlátszó, tiszta, üdítő, feltűnően vasas ízű, mit azonban hamar meg lehet szokni. Fekvése a fenn jellemzett forrásokkal szemközt a nádas tőszomszédságában van, vízszínel 2 láb magasságig áll a tó felett. Gondos fake-retbefoglalva, mélysége három öl, kifolyása bő. Hőmérséke a külső levegőéhez képest ingadozik +11 és 9° között, mely utóbbi számot +5° külső hőmérséknél mutatja. Ha csak egypár órát töltünk a faluban, mégis észrevesszük e forrást, mert a falu és a határ legtávolabbi pontjairól vízzért és vízzel járó-keelő emberek rögtön feltűnnek” (HERMAN O. 1869).

Amint a fenti idézetek is tanúsítják, szerzőjük mindenütt és mindig élő- vagy lakóhelyével együtt látta s mutatta be az élővilág bármely képviselőjét. HERMAN OTTÓ a környezettani (ökológiai) szemlélet egyik legkorábbi kialakítója, nemcsak itthon, hanem – mivel főbb munkái németül is megjelentek – szerte Európában (a nemzetközi tudományos nyelv ekkor még nem az angol volt...). S az előbbieket alátámasztásául:

„Mily jelentősége van a rovarok seregének a földkéregre nézve? Ezer meg ezer fajnak miriadnyi egyéne ássa, túrja a föld kérgét; felporhanyítja; útát készíti az eső vizének, mely behatol s a föld feloldható részeit feloldja, tehát részint kémiai, részint mechanikai változásokat létesíti; az előbbieket leginkább a növényélet előnyére, az utóbbiakat nem egyszer a földkéreg tetemes átváltoztatására. Az a tücsöklük, ott a hegy lejtőjén, a melybe a sebes zápor rohanó vize beléakadt s így kiszakította a gypet, nem egyszer indító oka volt a vízmosás, a szakadék keletkezésének, a hegyoldal földkérgé lecsuszszánásának, így a talajviszonyok, a növény és állatélet elváltozásának.

A vágató vihar ledönti a százados tölgyet, halomra dönti a fenyves óriásait. Mi követke-

zik? Megjelennek a rágó, fúró rovarfajok ezrei, keresztül-kasul járnak az elhalt sudarakat, útát nyitnak a víznek a fák belsejébe s így eszközölvé válnak a gyors rothadásnak, előkészítik az új növényélet talaját” (HERMAN O. 1881).

A székely halászkok világát pedig így írja le: „Gyergyó: ...olyan vidék ez, mely világrésziünk vadregényes tájai között az igazi „hamupipőke”. Igen, hamupipőke ez a táj! Rónája – igaz – csak egy kis medence, telve falvakkal, városokkal, melyeket a szemnek egy pillantása mind meglát: de ez a kis medence úgy fekszik hegy alkotta környékén, mint a pacstirtamadár meleg fészke a búzakalászkok árnyékában. Igaz, hogy hegysége nem nyúlik fel az örök hó színtájáig; de csúcsainak vonalzata a légyságot és merészséget párosítja; szakadékai föltárlják az anyaföld méhét az alsó jura színéig, s a szorosokon át vágató, bukó, majd csörgedező, sűgő, majd a dübörgő patakba letekint az Ammón csiga, a Terebratula kagyló: rég letűnt korszakok megkövesedett emlékei – oly régi korszakoké, amelyekre emberi időszámítás nem is alkalmazható.

Az Őcsémtető, Tarkó, Egyeskö, Nagyhagymás, Csofronka és Vöröskő a mészkövek legszelbjei közé tartoznak; mintha a hegység agyrai, örlőfogai volnának, csúcsaik, sorozataik úgy emelkednek ki a fenyves – részben már gyalogfenyő – öve fölé; e sziklafalazatok párkányain a havasi tájak igazi gyopárja nyitogatja fehér, bolyhos csillagvirágát, míg fenn a magasban – sokszor az alatt járó felhő fölé emelkedve – a levegő legmerészebb szárnyas rablója, a szakállas saskeselyű kering... Az érintetlen rengetegben még máig is nesztelen, óvatoss léptekkel jár a hiúz, cammog a „toportyán féreg” málnásról málnásra. – A művelődés elől futó dűvadak maradványai ezek; méltó társuk, a hatalmas bölény utolsó erdélyi ivadéka is e tájakon számolt be bőrével...

Erdély tűzhányó korszaka, mely a Hargita hegylancát teremtette, itt, e tájon ostromolta utoljára a föld kérgét, s ez az ostrom oly hatalmas volt, hogy összevissza törte, szakította a már megüledett hegységet. Így készül az igazi vadregényes táj. A sziklavilág e valóságos rengetegéből kivált a kelet felé kitorló vizek a legvadabb sziklaszorosokon át vájják medröket; sziklatömbökön, párkányokon, bedöntött fák korhadó testén ezerszeresen megtörve, messze kell haladniok, míg a Békási-szorosból kiérve, folyásuk valamiképpen megnyugszik.

Ezeknek a vizeknek halászyöngye a Gyilkostó, keletkezésének, kifolyásának egész csodarendszerével együtt. E század második évtizedében a Békás... még mint patak csörtetett a Cohárd aljág, hol az Entrekeje (kövek köze) sziklaszoros tévesztőjén át folytatta útját; de ez idő tájban a hegyoldal megmozdult, s nagy zuhanással betemette a patak útját. A Békáspataknak föl kellett venni a harcot az óriási akadállyal; – föl is vette, s fölségesen győzött. A forrás szünet nélkül, folyton küldte le a vizeket mindaddig, amíg tóvá nem dagadtak, s végre meghágták azt az akadályt; ekkor átbuktak rajta, hogy a Békás-szoros útvesztőin továbbnyargalhassanak. És ez az új tó víztömegével a hegyoldal alsó lejtőjének erdejét is elnyelte. A fenyvek éveken át küszködtek a szokatlan, természetök ellenére való új állapottal, azután meghaltak; – a tűk leperogtek, leáztak; – a vízből kiálló csúcsokról levált a kéreg, s a tó csapkodó hulláma, eső, vihar és verőfény elvégezték a fehéritést;

A tavasz, az ősz vonuló madárseregei, a hegységen való átkeltőkben megöriülhettek az új alkalomnak; a vadrucák le is csaptak a pihenőre; nádas helyről jöve, tollaik között elhozták a nád magvát, itt felejtették, s a tó megkapta nádkoszorúját. De megváltozott a víz élete is, kivált halak dolgában. A patak üldözött, fúrge pisztrángja, mely a göbék lengjében alig arasznyira nőhetett, bevette magát a tóba, ahol se szigony, se háló nem érhet el, s ahol a rovarseregek fejlődése nagyot gyarapodott; néhány év múlva már kétkilogrammos derék- vagy fajhal vágott mindenféle lény felé, mely halélelemnek bevált; késő ősszel, ívás idején, az alsó Békás pisztrángjai a tavon át vették útjokat a lakodalmos hely felé, s igaz pisztráng módra szökve hágtak esésről esésre, míg a kellő helyre jutottak. A kikelt ifjú ivadék a tó szélein, hínárosaiban jó tanyára akadt” (HERMAN O. 1888).”

Ezeket olvasva megállapíthatjuk, nem véletlenül írta BÁTNY ZS. (1915), hogy „irodalmunkban páratlanul állott magyar földből fakadt saját természettudományos megfigyelései népszerűsítésében”.

Az 1880-1890-es években HERMAN OTTÓ főleg az európai madarak vándorlását vizsgálja. 1888-ban LENDEL ADOLF társaságában fölkeresi északi madárvendégeink fészkelőhelyeit Norvégiában. Az utazásukról beszámoló könyv (HERMAN O. 1893) több fejezete mai természet-földrajzi szakirodalmunknak is szakszerű és olvasmányos része.

„A földgömb e részén az igazán arktikus természet csak ott veszi át az uralkodást, a hol a meleg Golf-áram hatása megszűnik... Az eddig szerzett ismeretek arra tanítanak, hogy a hőmérséklet, vagy mondjuk a hőmérsékletben kifejezett éghajlat, a sarkkörön belől két csoportra osztható, ú.m. az óceánira és a földségire; az éghajlat pedig ezekben a csoportokban nem úgy alakul, hogy azt a tételt lehetne fölállítani, «mennél magasabb az északi szélesség, annál hidegebb az adott pont éghajlata», mert a valószínűség az, hogy a tenger hatása alatt álló pontok, noha magasabb szélességi fok alá esnek, mégis enyhébb éghajlattal bírnak, mint a földség belsejének délibbre fekvő pontjai. Áll pedig ez tisztán a tenger mérséklő hatásáról ott is, a hol melegebb áramlásokról szó sincsen.

A mondottakat néhány adat igen szembeütően bizonyíthatja. Még pedig, a tenger hatása alatt állva:

Hely	Szélesség	Nyár	Tél
Flöeberg	82°17'	+1°25°C	-35°C
Mosselbai	79°53'	+2°8°C	-15°C
Port Foulke	78°18'	+2°7°C	-29°6°C
Port Kennedy	72°01'	+3°2°C	-37°4°C
A földség belsejében – Szibériában			
Verchojanszk	67°34'	+13°C	-47°3°C

„A napszaknak az egyenlítő felé való rövidülése akkor, a mikor az északi sarkon van a fél-évi napszak, így fejezhető ki. A leghosszabb napszaka tart az északi szélesség

90 fokán – 6 hónapig

– márcz. 21-től szept. 23-ig.

83°40' – 3 hónapig

67°23' – 1 hónapig

66°30' – 24 óráig

63°23' – 20 óráig

49°22' – 16 óráig

30°48' – 14 óráig

0° vagyis az Egyenlítő 12 óráig”

(Megjegyzendő, hogy az ilyen táblázatok nagyon hiányoznak iskolai földrajzkönyveinkből. Ezért vélik tudni tanítványaink, hogy a jégkorszak oka egyszerűen csak a „hideg”, és hogy a sarkkörökön túl fél évig nappal, ill. éjszaka van...).

[Az éjfélel Nap] „...teli fénye alig valamiképen sárgás lehelletű volt s ennek ragyogtatásával

izzásra indította a fölötté álló szép felhőzetet; a halomsziget közében fénybarázdát vont a vízre, a Sandő-szigetnek az árnyékba eső oldalát pedig bevonta valami leírhatatlan szépségű ibolyaszín fátyollal, mely a párázatnak fényvel való beszűrésétől s a sziget sötét árnyától eredett. De ez a Nap hideg volt; a teljes sugárzásnak kitett termometrum csak +9°C. hőmérséket jelzett”.

[A hammerfesti] „...«Fugl-naes»-földnyelv tudományos tekintetben igen nevezetes pont. Legelőször is itt végezte Edward Sabine 1823-ban híres ingakísérleteit, melyek a Földnek a sarkok irányában való, némileg lapított alakjára derítettek fényes világot – a mennyiben t.i. itt a sark táján egy adott hosszúságú inga több lengést végez, mint végez az egyenlítőn, a miből következik, hogy a Föld vonzó középpontja közelebb esik a Föld sarkaihoz, mint az egyenlítőhöz; ebből azután világos, hogy a Föld nem tökéletes golyó-, hanem némileg alma-alakú.

Másodszor itt áll a meridián-oszlop, jelezve a 25° 20' délkör végső pontját, a melyet az a nagy fokmérés kijelölt, a melyet I. Oszkár svéd-norvég király kezdeményezésére I. Sándor és I. Miklós orosz csárok támogatásával, svéd, norvég és orosz mérnökök a Jeges-tengertől a Dunáig kimérték, 1816-tól 1852-ig tartó folytonos munkával. Maga az oszlop szép sűrű gránitkő, melyet a kissé dült földgömb koronáz; ez a gömb vörösrézből való (lehet bronz is) és borítva van a képzelhető legszebb zöld patinával” (3. ábra).

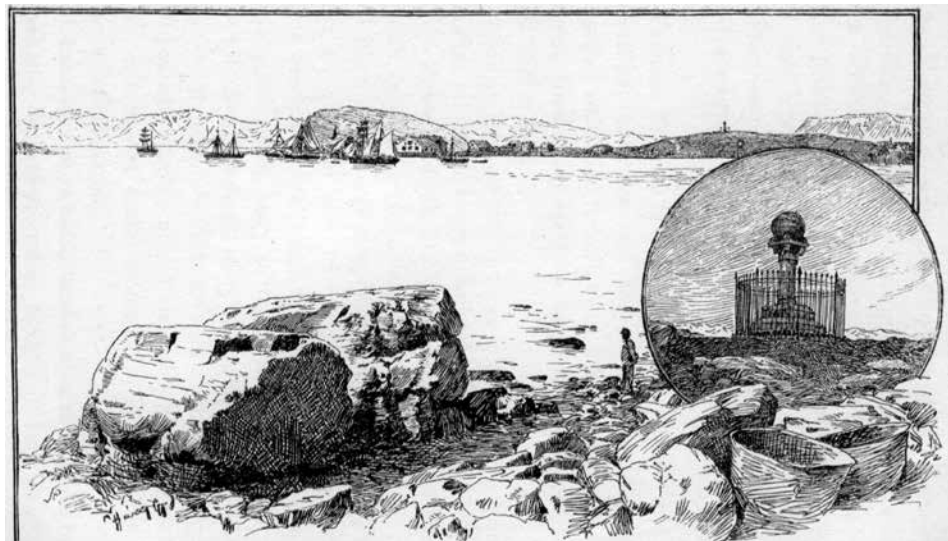
A Skandináv-hegységi jégárok – következetesen e magyar (szak)szót használja (!) – mozgásának, olvadásának felszínalakító hatásáról, s a jégkorszak(ok)ról az általa írt bekezdések java ma is megállja helyét, s változatos, szép fogalmazásmódja miatt tankönyveinkben is elkélne:

„...a Svartisen óriási hómező... szakadatlan sorban bocsátja a tenger felé jégár-ágait, melyeknek össze-vissza repesztett és döntött óriási jégomlokzata abban a felséges halaványzöld színben játszik és csillog, a mely a jég tulajdona (4. ábra).

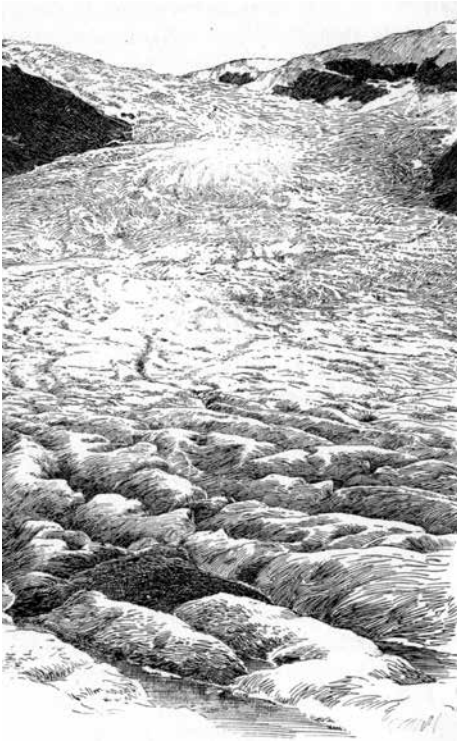
Ezek a jégár-ágak különösen a Hollandfjord végében közelítik meg a tengert. És az egész Svartisen éppen úgy, mint a Skandináv-félsziget belsejében fekvő Jostedalsbrae és a Folgefond, hegyhátborító természetöknél fogva különböznek a közép-európai Alpsek jégáraitól, melyek mélyedésekbe vannak ágyazva. A skandináv borítók éppen ezért nyilván a jégkorszak maradványai”.

Nem ok nélkül írta tehát BÁTKY Zs. (1915), hogy „...a lángelmék meglátása kísérte majd minden vizsgálódásában”.

„A norvég jégárok lényegesen különböznek a közép-európai havasok beágyazott jégáraitól. Az utóbbiak fölött magas csúcsok ágaskodnak s ezeknek örök hava az, mely az aláhúzó ágyazatos jégárt táplálja, átalakulván előbb hódarává, utóbb a növekedő nyomástól, jéggé. A norvég

3. ábra Hammerfest kikötője és a meridiánoszlop (in: HERMAN O. 1893)
Figure 3 Hammerfest Harbour and the meridian column (in: HERMAN O. 1893)

4. ábra A Svartisen egyik jégárága (in: HERMAN O. 1893)
Figure 4 Glacier on the Mt. Svartisen (in: HERMAN O. 1893)

jégárak ellenben kéregszerűen borítják a hegyesség tetőzetét, sőt akad olyan is, a mely a hegyet háztető módra fedi. Ezért nevezem ezeket borító jégáraknak. A jégkorszakról szóló tan ezekben a borító jégárakban látja az egykori általános és óriási jégtakaró maradványait”.

„Magának a jégkorszaknak föltevése, a mint mondani szoktuk, kézzelfogható jelekre van alapítva, melyeknek képződése illetőleg megjelenése ott, a hol még ma is jégárak vannak, szemünk láttára folyik.

A jegyeknek egyik része onnan ered, hogy a jégárak lassan bár, de folytonosan völgyük mentén lefelé haladnak. Homlokzatuk mint legalsóbb s így melegebb szintjébe nyomuló rész, leolvadoz s e veszteséget pótolja a todulás, mely a felső havak nyomásától származik. Ez a todulás súrolja a jégár ágyát annyival is inkább, mert a mozgó jég fölcsedi a homokszemeket, kavicsokat, melyek sokszorosan metsző természetűek, így jegyeket, karczokat róvók. Viszont a jégár a maga hátán viszi a reáomlott kisebb-nagyobb szikladarabokat, ezekből morénákat – kőgáta-

kat – alkot; egyes sziklákat ilyen módon, a midőn homlokáig jutottak, le is tesz s e sziklák sokszorosan a jégár kiindulási pontjáról valók. A midőn pedig a homlokig vitetnek, s olvadás révén letétnak, sokszorosan már más kősegre jutottak el, az új helyen tehát idegen vándorok. Ez a szemünk láttára folyó jelenség magyarázza meg azokat a karczokat és rovásokat, a melyeket oly helyeken is észlelhetünk, a melyeken ma jégárnak már nyoma sincsen; és azok a sokszor tetemes nagyságú sziklák, a melyek a nekik valóban teljesen idegen helyre le vannak téve, szintén csak jég hátán juthattak oda. A jegyeknek mind a két neme hatalmas jégképződésekre, az ú.n. jégkorszakra vall, melynek európai középpontja Skandinávia félszigete volt volna.”

„Némely helyen biztosra ki van mutatva e vándorköveknek eredeti termőhelye is; így a gránitnak az a szikladarabja, a melyen Szt-Pétertervart I. Péter lovasszobra áll s a mely e város határán mint vándorkő találtatott, nyilván Finnországból való; Góthland és Oeland kövei lekerültek Meklenburgba, Pommerániába és Brandenburgha”.

„[A Skandináv-]...hegységnek mindig megvan a maga tarkasága s a hol a nyári hosszú, vagy éppen szakadatlan napon át a nagy fény- és hő-forrás csak részatosan bocsáthatja sugarait a hótakaróra, ott hófolt marad egész nyáron át az új havazásig. E hófoltoknak csak bizonyos része olvad el nyáron át, sokszorosan úgy, hogy valamely feljebb fekvő, a Nap teljes hatásának kitett hómező egészen elolvad s ennek felszabadult vize alámossa a fekvésénél fogva állandó hófoltot, mely ekkor boltozatos híd módjára fogja át a hegynek azt az árkolatát vagy szakadékát, melyben fekszik; később összeesik s a tél hava újra fölhizlalja.

Az így keletkező, lerohanó vizek nagyban hozzájárulnak a táj jellemzéséhez; életet kölcsönöznek a merev, meztelen sziklának. A legtöbb esetben – a tenger színéről fölpillantva – nem is látjuk a vízfolyás eredetét; egy kétszáz, néha hatszáz méternyi, a tengerből úgyszólván függőlegesen kiágaskodó sziklafal alatt haladva, egyszerre azt vesszük észre, hogy legfelsőbb párkányán át vizek buknak alá; a majdnem merőleges zuhanás nyomban törli a vizet s ez hófehér szalagot alkot a sziklafal egész magasságán végig. Ott a hol a fal áthajlik, a zuhatag fátyollá foszlik; a hol lépcsőzetes szakadéka kerül, párává zúzódik; a sziklafal lábát elérve, csak igen ritka esetben látjuk a tengerbe való beszakadást, mert ilyen falak lába vagy töve ren-

desen roppant omladék, mely a víz egész tömegét beissza s észrevétlenül szűri át a tengerbe...

E zuhatagoknak tápláló forrása mindig hómező, mely a magasban fekszik s ebből tudjuk meg, hogy a norvég földségnek a tengerre dőlő sziklahomlokzata nem vezet föl ormokhoz, gerinczekhez, hanem egy fensíkhoz – a norvég Fjeldhez – mely helyen-közön a nélkül, hogy alulról láthatnók, a tenger felé lejt.

Nyár elején, a mikor e fensík hómezői javában kezdenek olvadozni, a vizeséseknek ezernyi ezre siet, zuhan lefelé. Ez a norvég «fosz». Nyár derekán, a hómezők fogytával, a vizesések megapadnak, egy nagy részök meg is szűnik”.

RECLUS, E. nagyszerű könyve, A Föld I. kötete ugyan már 1879-ben, remek fordításban magyarul is megjelent, és A hó és a jégárok témakörével csaknem 70 oldalnyit foglalkozik, Skandináviát azonban alig néhány mondattal érinti. Úgy látszik, hogy a Skandináv-hegység természetföldrajzi sajátosságainak – részben saját megfigyelései, részben a rá vonatkozó legújabb szakirodalom alapján – első hazai leírója HERMAN OTTÓ.

„Sok helyen tetemes magasságban is az őskő-ség alkotta s tenger felé fordított sziklafalakon, vízszintesen és egyenesen fűtő vonalak mutatkoznak. Ezek egész élénkséggel azokra a határvonalakra emlékeztetnek, a melyek apadó árvizek nyomán keletkeznek, mutatván a partokon, elárasztott épületeken, fákön, gátakon s egyebeken az áradás legmagasabb színét vagy határát, közben azokat a vízállásokat is, melyek

az apadás szünetelésének megfelelnek. A völgyületekben és nyíltabb öblökben látszólag felhordott földpadokat pillantunk meg, melyeknek színlő vonala oly egyenes, akár egy mesterséges gátnak a koronája és tulajdonképpen korona is.

Ezek a sajátágos alakulatok szemet szűrnak a fjordok belsejében is, még pedig sokszorososan úgy, hogy tenger felé legalacsonyabbak, a fjord belsejében pedig meg-megszakadva és hátrálva, lépcsőzetesen emelkednek egymás fölé. Bergen és Christianssand között akad egy pont, a hol a tenger felé álló sziklán a színlő úgy 4-5 méternyi magasságban van a tenger színe fölött, s párkányszerű; e párkánnyal egybevágva pedig üstszerű, egészen kikerekített, kicsiszolt vájásokat is látni rajta.

Noha ezek a színlők a legtöbb helyen élesen ki vannak fejlődve; noha menetők vízszintes, tehát a tenger színével párjasan egybevágó, mégis elmondhatni róluk, hogy kevés földtani jelenség van, mely élesen kifejezett volta daczára oly élénk vitát keltett volna, mint éppen e színlők. (5., 6. ábra).

E vitát Linné és Celsius óta a legkitűnőbb természetvizsgálók folytatták és folytatják mai napiglan. Más-más alaphól indulva, a nézetek homlokegyenest összeütözköznek.

De mielőtt e vita vázlatát kifejteném, szükségem van bizonyos mesterszavakra, a melyekkel a vita tárgyát valahogyan ki lehet fejezni. E mesterszavakat természetesen azok szerint a főalakzatok szerint kell formálnom, a melyekben maga a jelenség megnyilatkozik és különösen három forma az, a mely mesterszót kér.

5. ábra Kettős „padszínlő” a Baddern-älv torkolatában (in: HERMAN O. 1893)
Figure 5 Double terraces at the estuary of Baddern-älv (in: HERMAN O. 1893)

6. ábra Párkányszínlők (seterek) Trondheim közelében (in: HERMAN O. 1893)
Figure 6 „Seters” (art of terraces) in the vicinity of Trondheim (in: HERMAN O. 1893)

Az összes formákat összefoglaló, általánosan jellemző szó a színlő, melyet nem a szín – color – hanem a superficies értelmétől kölcsönözök, már azért is, mert a régibb «színlőt» a mai «festő» kiszorította; továbbá, mert az áradásokkal küzdő magyarság ezt mondja a vízről: «színel a gát koronájával».

Így mindazokat a határvonalakat, a melyeket a vízszíne a partokba ró vagy a partokon másnemű látható nyomokban hagy, színlőknek nevezem. Magok a norvég geológusok kétféle színlőt különböztetnek meg; a «terasst», melynek felülete kisebb-nagyobb síkot alkot s melynek népiesen mo a neve; és a «strandline»-t, mely vagy csak távolról vehető ki, a helyszínén pedig nehezen vagy nem is követhető, vagy a mely – különösen sziklafalakon – egy kis párkányt alkot.

Én nem egyesítem az utóbbi kettőt, mert különbség van közöttük és a párkányosnak népies neve is van, t. i. «seter» = ülőke. Ehhez képest mesterszavaimat így állítom föl:

Padszínlő = Terasse; Párkányszínlő = Seter; Vonalszínlő = Strandline”.

A Skandináv-félsziget parti színlőről és a keletkezésükről való vélekedésekről magyarul ugyancsak HERMAN OTTÓTól olvashatunk először. Szemben LINNÉ, CELSIUS és HELL 18. sz-i föltételezésével, miszerint a tenger szakaszos visszahúzódása eredményezi a színlők kialakulását, átveszi BUCH, C. L. v. (1810), majd az ő nyomán KJERULF, T. (1880) azon nézetét, hogy a magyarázat a Skandináv-félsziget emelkedésében rejlik, ahogy ezt s nyomdokaikon HUNFALVY J. (1877) is állította.

„A színlők lépcsőzetes volta, Kjerulf szerint, fokónként való mozgásra vall; az egyes mozgások között lefolyt idő, mely nyugalmat jelentett, megengedte a kagylóhéjak tömegtömegének, hogy rétegesen lerakodjanak. E nyugalomra

következhetett azután az újabb, zökentő emelkedés, mely a lerakódott réteget a tenger színe fölé emelte. A mi a padszínlőket illeti, ezeknek vízszintes és lépcsőzetes volta szintén zökentő emelkedésre vall; mert ha az emelkedés lassú és folytonos volt volna, a padszínlőknek a maguk egészében a tenger felé kellene lejtjenök. Éppen a vízszintes és lépcsőzetesség bizonyítja Kjerulf szerint a fokónként való és zökentő mozgást, a melyre azután viszonylagos nyugalom következett.

Ez Kjerulf eszmemenetének vázolata. Beléjátszott ebbe a vitába a jégkorszak és jéghegyek elmélete is; vele az a föltevés, hogy azok az irtóztató jégtömegek, a melyek akkor éppen a Skandináv-félszigetre, mint a jégkorszak derék részére nehezdedtek s 500–1700 méternyi vastagságot értek el, szétszakgatták a félsziget felületét, a midőn pedig eltűntek, a félsziget megszabadulván a tehertől, emelkedni kezdett”.

Végül ismerteti SUESS, E. (1885) újabb elméletét, amely a színlők létrejöttét az olvadáskor a fjordokban megrekedt jég duzzasztó hatására vezeti vissza, ám megjegyzi, hogy:

„De ebből nem magyarázható ki a tengeri kagylórétegek, melyek egykoron Buch agyában felköltötték a föld emelkedésének gondolatát; a lépcsőzetes padszínlők sem.”

HERMAN OTTÓ és LENDL ADOLF gyűjtőútja a Hammerfesttől ÉK-re fekvő „madárhegyeken” sikeresen befejeződött. Mielőtt azonban visszafordultak volna, tovább utaztak Vardő felé. Mert:

„Legalább érinteni akartam nyomdokait két magyar embernek, a ki a legmagasztosabb tudomány szak szolgálatában előttem száz és húsz esztendővel tette meg a tengeri út Throndhjemtől Vardőig, vagyis «in fine Europae», a mint Vardőt leveleik kelte közelebből megje-

löli. Ez a két magyar ember a Selmeczbányára való Páter Hell Miksa, akkoriban a bécsi csillagvizsgáló intézet igazgatója és a Tordason, Fejérmegyében, született Páter Sajnovics János, ennek a csillagvizsgálásban segítője, hozzá nyelvész is, ki elsőnek vitatta mint magyar a magyar és a lapp nyelv rokonságát. Mindkettő Jézus-társaságbeli szerzetes volt.

E két magyar ember híres útazására az okot... a Vénus bolygónak a Nap korongja előtt való elvonulása adta, mely 1769-dik évi június 3-kán volt bekövetkezendő és a mely akkoriban az egész művelt világ csillagvizsgálóit lázba ejtette. Minthogy egyik pont, a honnan e tűnemény észlelhető volt, az északi sarkkör európai részébe, Vardöbe esett, Dánia királya, kinek koronájához a mai Norvégiának e része akkoron még tartozott, elhatározta, hogy az állam költségén csillagászokat küld Vardöbe; annyival is inkább, mert az akkori fölfogás szerint e tűnemény szerencsés megfigyelése döntő súllyal bírhatott a Nap parallaxisának, tehát a Földtől való távolságának meghatározására. A választás két magyar emberre esett s ők megtették – Bécsből kiindulva – ezt az akkoriban a közlekedési eszközök gyarlóságánál fogva igazán főbenjáró veszedelmekkel kapcsolatos útát. Megtették az útát 1768-ban, kihízták Vardöben a telet, bevárták 1769-ben a tűneményt, meg is figyelték s ugyanazon a veszedelmes úton vissza is tértek. Mindenféle körülménynek szerencsétlen találkozására, a tudomány állása és maga a kor, úgy hozta magával, hogy e két magyar embernek önfeláldozó vállalkozásáért csak keserűség jutott bérül.

Hell meglepő eredményt hozott ki az észleletről, azt, hogy a Föld közelebb áll a Naphoz, mint akkor hibás alapon általánosan hitték; ezért kortársainak leghíresebbje, Lalande, az eredmény meghamisításával, sőt többel vádolta, avval, hogy az egész megfigyelést úgy koholta. Ma pedig az annyira fejlődött csillagászat mégis Hellnek ad igazat!

Sajnovics eredménye föllázította ellene magyar kortársait, mert sértette büszkeségüket; – sőt lüktet ez még ma is. Már pedig az összehasonlító nyelvészet ma Sajnovicsnak ad igazat, ki már akkoriban is tudományos alapon vitatta azt, a mit ellenesei csak érzelmi alapon utasítottak és utasítanak vissza. Mind a két férfiú meghasonlott lélekkel vonult vissza a köztérről abba a csöndbe, a melyet a szigorú szabályokhoz kötött szerzetes-rendek oly tökéletessé tudnak tenni.

Igy ismertem e két magyar tudós ügyét és megvallom, hogy nemcsak a pusztá kegyelet,

7. ábra HELL MIKSA egykori lakóháza Vardöben
(in: HERMAN O. 1893)
Figure 7 The former dwelling house
of MAXIMILIAN HELL in Vardö

hanem az a vágy is serkentett a Vardöbe való útazásra, hogy a két magyar tudósra nézve – ha lehet – adatokat szerezzek s ha ez sikerül, bár csak egy porszemnyivel is hozzájáruljak annak a még korunkban is fölültűző gyanúnak és vád-nak az elosztatásához. Ezt az emberszeretet és a tudomány ügyis kötelességévé teszi minden komolyan gondolkozó embernek, különösen a magyarnak, mihelyt módjában van, hogy ezt az ügyet valahogyan megközelíthesse. Ezért mentem Vardöbe”.

Fölkeresték a házat, ahol a két tudós lakott (7. ábra), és azt az épületet, amelyben megfigyelő szobájukat berendezték (8. ábra). A vardői lelkésznél föllelték annak a bejegyzésnek 1805. évi másolatát, amelyet HELL MIKSA az 1769-iki anyakönyvbe írt be, és azt kérte, „hogy azt a hivatalbeli utódok, valahányszor új anyakönyvet szereznek, újra bevezessék”. S HERMAN OTTÓ a német szöveg fordítását is közli: „Mivelhogy a tengernek észak felől való hátrálása s ennek révén a szigeteknek és a földségnek folytonos nagyobbodása itt Vardöben nagyon szembeöt-lő és világosan megfigyelhető, engem a természetben valámit a dán királyi államban folyó e nevezetes jelenség arra birt, hogy égetett téglából két oszlopot emeltessek, az egyiket délnek, a másikat északnak állítva. Mindkét oszlop tövéhez, még pedig a tenger felé néző oldalon egy-egy vasat rakattam szilárdan, mely vasak legfontosabb jelzői annak a hátrálásnak, a melyet a tenger 1786-dik október hó óta, a mikor legmagasabban állott, végezett. A két oszlopnak egymástól való távolsága a központból délről észak felé vagy északról dél felé 158 bécsi láb,

8. ábra HELL MIKSA egykori obszervatóriumának a helye Vardóban (in: HERMAN O. 1893)
 Figure 8 Locality of the former observatory of MAXIMILIAN HELL in Vardó (in: HERMAN O. 1893)

annyi mint 79 dán sing. Mindenike 1 és $\frac{3}{4}$ dán singnyi magas és $\frac{1}{2}$ dán singnyi vastag. A két oszlop között futó egyenes vonal az obszervatórium hosszú oldalával talál. Másképen kifejezve: ha a délfelőli oszlopra egy földmérő szerszámot helyezünk s ezt a délvonalra állítjuk be, akkor az északi oszlop a délvonaltól keletre 13 fok és 8 percnyire tér el; vagy a mi ugyanaz, ha a szerszámot az északfelőli oldalra helyezzük, akkor a délfelőli oszlop nyugotnak ugyancsak 13 fok és 8 percnyire tér el. Vardó, 1769 június 22-kén. Hell Miksa, a csillagászat professzora”.

Ezután HERMAN OTTÓ tudománytörténész-ként is elének lép. HELL MIKSA írásai és SAJNOVICS JÁNOS latin nyelvű naplója alapján ismerteti a két csillagász utazását és vardói megfigyeléseit, a számításaik eredményei körül támadt vitákat, és a XIX. sz. második felének jeles csillagásza (HAUSEN, CH. A.; LE VERRIER, U.; WEISS, E.) eredményeit, ill. véleményük figyelembe vételével elégtételt szerez a két tudósnak (Függelék, 481–550. o.). Ennek végén méltatja SAJNOVICS JÁNOSNAK a magyar és a lapp nyelv rokonságát fölfedező munkásságát; és saját (!) fordításában

közli SAJNOVICSNAK az utazásról latinul írt 11 levelét. (Ezek csillagászati, térképészeti és földrajzi vonatkozásai külön tanulmányt érdemelnének!)

Végezetül említsük még meg, hogy HERMAN OTTÓNAK számottevő személyes kapcsolata volt a földtudományok több jelentős művelőjével is. A miskolci tűzköszakócák dolgában 1893-tól munkatársai és vitapartnerei HALAVÁTS GYULA, SCHAFARZIK FERENC, TELEGDI RÓTH KÁROLY, PAPP KÁROLY és KADIĆ OTTOKÁR voltak. ID. LÓCZY LAJOSSAL kínai kutatóútjától (1877-1880) kezdve az 1910-es évekig gyakran váltott levelet bársonyházi meg a szelctai ősember eszközökről (ERDŐDY G. 1983).

BÁTKY Zs. (1915) idézetével kezdjük, zárjuk is az ő HERMAN OTTÓT búcsúztató gondolatával: „...ritka munkabíró, minden ízében eredeti, tüneményes tehetség dőlt vele ki a magyar tudósok sorából”.

HEVESI ATTILA
 Miskolci Egyetem Természetföldrajz-
 Környezettan Tanszék
 ecoheves@uni-miskolc.hu

IRODALOM

- BÁTKY ZS. 1915: Herman Ottó. – Földrajzi Közlemények 43. 1. pp. 39–40.
- BUCH, C. L. v. 1810: Reise durch Norwegen und Lappland. – Berlin. 408 p.
- ÉRDÓDY G. (szerk.) 1983: A pokol cséplője. Herman Ottó gyűjtőnaplói, vitacikkei, levelei. – Magvető Könyvkiadó, Budapest. 417 p.
- HERMAN O. 1869: A Hódos- vagy Szarvastó és környéke. Természettrajzi, jelesen állattani szempontból tárgyalva. – Az Erdélyi Muzeum-Egylet Évkönyvei 5. 1. Kolozsvár. pp. 8–29.
- HERMAN O. 1876–1879: Magyarország pókfaunája I-III. – Királyi Magyar Természettudományi Társulat. Budapest. 119+100+395 p.
- HERMAN O. 1877: Adriai képek (tárcasorozat 25 folytatásban közreadva). – Vasárnapi Újság 24. 1–25.
- HERMAN O. 1881: Az átalakulások világáról. Népszerű természettudományi előadások gyűjteménye 4. 26. Budapest. 104 p.
- HERMAN O. 1887–1888: A magyar halászat könyve I-II. – Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest. 847 p.
- HERMAN O. 1893: Az északi madárhegyek tájáról. – Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest. 575 p.
- HERMAN O. 1908: A Borsodi Bükk ősembere. – Természettudományi Közlöny, 40. 470. 545–564.
- HEVESI A. 2006: Herman Ottó és a földrajztudomány. – In: HEVESI A. – VIGA GY. (szerk.): Herman Ottó öröksége. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, pp. 36–55.
- HUNFALVY J. 1877: A Föld lassú emelkedése és süllyedése. – Természettudományi Közlöny 9. 94. pp. 217–229.
- KJERULF, T. 1878: Die Eiszeit. – Berlin. 80 p.
- KJERULF, T. 1880: Die Geologie des südlichen und mittleren Norwegen. – Bonn. 350 p.
- LAMBRECHT K. 1933: Herman Ottó élete. – Könyvbarátok Kis Könyve. Magyar Könyvbarátok, Budapest. 264 p.
- SUESS, E. 1885: Das Antlitz der Erde I. – Prag–Wien–Leipzig 779 p.
- WASS A. (é. n.): Voltam. – Szabad Tér Kiadó – Czegei Wass Foundation. Budapest. 26. p.

KRÓNIKA

ILYÉS ZOLTÁN (1968-2015)

Rövid, súlyos betegségben 47 éves korában elhunyt ILYÉS ZOLTÁN geográfus, kulturális antropológus, a kultúrgeográfia kiváló művelője, az MTA Társadalomtudományi Központja Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán működő Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet docense. Már középiskolai tanulmányai során elkötelezte magát a földrajztudomány mellett. Az egykori pestszentlőrinci Steinmetz Miklós Gimnáziumban (ma Sztéhló Gábor Evangélikus Gimnázium) – KUBASSEK JÁNOS osztályának tanulójaként – tagja volt az országos középiskolai földrajzi vetélkedő győztes csapatának. Egyetemi tanulmányait 1987-1993 között a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen végezte, biológia-földrajz tanári szakon, majd 1994-1997 között ugyanott a földtudományi doktori program keretében a doktori iskola hallgatója volt. 1998-ban védte meg *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18-20. századi fejlődése Gyimesben* című doktori (PhD) értekezését. 1992–2008 között az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskolán tanított. Ezzel párhuzamosan kezdte el 1993-ban egyetemi oktatói pályáját Miskolcon, ahol 2002-től egyetemi docensként dolgozott. Az MTA Kisebbségkutató Intézetének 2003-ban lett tudományos munkatársa, ahol számos fontos kutatásnak volt szellemi kezdeményezője, szervezője és vezetője. Svédországi és németországi tanulmányútjainak eredményei beépültek munkáiba és az ott kialakított szakmai, emberi kapcsolatait gondosan ápolta.

Bár kutatásai, publikációi alapvetően társadalomtudományi irányultságúak voltak, mindig érdeklődéssel tanulmányozta környezetét, az élővilágot és az ember természetre gyakorolt hatását. Az elmúlt másfél évtizedben munkásságában és publikációiban nagy súllyal jelentek meg a történeti tájegységek etnikai, kulturális, vallási adottságai és változásai. A felekezeti, nyelvi, kulturálisan vegyes térségek, az etnikai érintkezési zónák és határvidékek

működését, változásait elsősorban a Székelyföld keleti peremén, valamint a Bánságban, a Bódva-völgy Szlovákiához tartozó településeiben és a Zobor-vidéken vizsgálta. Munkásságának fontos vonulatát jelentették a Kárpát-medence történeti földrajzi és ökológiai sajátosságokkal jellemezhető történeti kistérségei, különösen az erdei-legeltetői, havasi és bányavidéki terek. Ezek jórészt általa kialakított komplex antropogén és geomorfológiai vizsgálatát fokozatosan kiegészítette a vizsgált kistérségek vallásföldrajzi, emlékezetpolitikai és örökségi kérdéseinek elemzésével. Élete utolsó éveiben behatóan foglalkozott a folklórturizmus és a nemzeti turizmus kialakulásával, illetve ezeknek a határon túli magyarok régiókra – a Székelyföldre, Gyimesre, Zobor-vidékre – gyakorolt hatásával. Külön figyelmet szentelt a nemzeti és szakrális tájkonstrukciók működésének, valamint az etnikai egyensúlyhelyzetek megváltozásához vezető jelenkori urbanizációs, migrációs és asszimilációs folyamatoknak. Jelentős tanulmányokat írt, amelyekben a határok különböző funkcióit, a „mezsgyevidékek” táji, történeti, etnikai és gazdasági összetevőit vizsgálta. Meghatározó szerepet játszott a szomszédos országok magyar szórványosodásának, etnikai kérdéseinek szentelt konferenciák, kiadványok megszervezésében és elkészítésében.

Rendkívül otthonosan mozgott a Kárpát-medence egészében, de különösen Erdélyben. Hallgatói a mai napig emlegetik, hogy erdélyi terepgyakorlatokon fejből sorolta az összes érintett település nevéit, etnikai és felekezeti viszonyait. Gyimes és a Lápos-völgy kezdetől fogva nagy súllyal voltak jelen elméleti és terepkutatásaiban. A miskolci Antropológiai Tanszék által szervezett első kutatásai közé tartozott a gyimesi havasi telepek etnikai-felekezeti önazonosságának összetevőit elemző terepmunka. Ezt követően BICZÓ GÁBORRAL közösen a Gyimesközéplekhoz tartozó Antalokpataka mikrokozmoszának autonóm lokális világképeit vizsgálta. Akkor és ott jegyezte el magát

tartósan a legkeletibb magyar határ régióval. Az ottani terepeken megfigyelt legújabb fejlemények, köztük az etnikai turizmus és a kistérség helyi multietnikus adottságaira épülő összetett viszonyrendszerek változásai készítették arra, hogy mélyebben is megvizsgálja a gyimesi csángó kultúra mélyrétegeit. A kistérségnek mint etnikai, kulturális tájnak a komplex elemzése során figyelt fel arra, hogy a Hargita, Bákó és Neamț megyék közt felosztott Gyimes csángói miként élik meg a „latensen és nyilvánosan is jelen levő romanitásnak”, valamint „a nemzeti, felekezeti rivalizációknak”, illetve a székelycsángó ellentétnek napjainkban is újratermelő kliséit. Alapkatatásokat végzett a Felvidéken is, a Bódva-völgyi Mecenzéf és Stósz különleges német nyelvjárást beszélő mántái körében, ahol az 1945 utáni németellenes intézkedéseket túlélő helyi német közösségek sajátos nyelvi viszonyait, az erős hungarus-identitás átváltozásait vizsgálta. Nem okozott gondot számára az sem, hogy tapasztalt kutatóként új terepek kutatásába kezdjen bele. Ilyen volt közös kutatásunk színhelye, a Zobor-vidék, amelynek komplex etnopszociológiai, történeti, kulturális és vizuális antropológiai vizsgálatát tűztük ki célul. Itt is megtapasztaltuk rendkívüli tudását, kapcsolatteremtő

készségét. A helyi kisebbségi elittel ugyanúgy megtalálta a hangot, mint a hivatali ügyintézőkkel, a gazdákkal, vagy akár a helyi plébánossal egy pohárka savanykás zobori fehérbor vagy éppen egy nagy pohár kofola mellett. Az általa jól ismert és folyamatosan bővülő terepeken a kutatómunkába bevonta hallgatóit, fiatalabb kollégáit is. Nagyon fontosnak tartotta, hogy tanítványait is elméleti-módszertani igényességre, a kutatási témák, célcsoportok tiszteletére és megértésére nevelje. Kutatási terveit, pályázatait, előadásait, tanulmányait szívesen beszélte meg kollégáival. Előadásaiban a tárgyismeretet, a briliáns fogalomhasználatot, az elmélyült elméleti ismereteket mindig személyessé varázsolta a nála elválaszthatatlannak bizonyult kutatói és emberi szenvedély. Közvetlensége, embersége, nyitottsága, szakmai elkötelezettsége miatt az egri és a miskolci tanszéken, illetve az akadémiai intézetben a munkatársak és a diákok egyaránt nagyra becsülték, tisztelték és szerették, temetésén is több százán vettünk tőle búcsút.

ILYÉS ZOLTÁN távozása családja mellett kollégái, tanítványai, barátai, ismerősei és a magyar társadalomtudomány számára is súlyos veszteség. Emlékét megőrizzük!

SZARKA LÁSZLÓ – TÁTRAI PATRIK

SZEGEDI NÁNDOR (1940–2016)

Elment közülünk SZEGEDI NÁNDOR Tanár úr. Igazi tanárember volt: tanár és ember. Tanár volt, hiszen a földrajz-biológia szakos tanári diploma megszerzése után 1964-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Regionális Földrajzi Tanszékén kezdte oktatói és kutatói pályafutását és docensként innen vonult nyugállományba 2005-ben, 41 év tanári munka után. Ember volt, tele pozitív tulajdonságokkal, szerénységgel, empátiával, segítőkészséggel, amelyben sok ismerőse, kollégája részesülhetett.

Munkássága a szeretett regionális földrajzról, a világ országainak gazdaságföldrajzi kutatásáról és oktatásáról szólt. Földrajztanárok generációit tanította, nevelte, sokat tanultunk tőle és sokaknak lett példaképe. Magas színvonalú, érdekes, a komoly szakmai összefüggéseket apró történetekkel, kedves poénnal lazító egyetemi előadásait és mélyen emberközpontú hozzáállását a hallgatósághoz a mai napig emlegetik egykori tanítványai, itthon és külföldön, például Kolozsváron is, ahol vendégelőadóként tanított. Németországról, a Ruhr-vidékről, Svájcra, vagy

éppen Egyiptomról, Indiáról tartott előadásainak mondatai még ma is a fülünkben csengenek. Nála a vizsga sem a rettegésről szólt, hiszen a diákok tudására volt kíváncsi, teret adott az önálló gondolatoknak. Felidézve: határozott léptek, egy délceg árnyék, csattanó akatátskacsattanók, az újságpapír zörgése, a kávé illata, és tudtuk, hogy megérkezett a Tanár úr a tanszékre. Majd a falitérkép útra kelése adta tudtul, hogy kezdődik a tanítás, ideje elindulnunk nekünk is.

A középiskolai földrajz oktatásától sem szakadt el, évekig földrajzi érettségi anyagok összeállítója volt, majd a földrajzi Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny szakmai elnökeként igyekezett a diákságban a földrajz szeretetét erősíteni.

Kutatói munkásságát számtalan regionális társadalomföldrajzi könyv, cikk fémjelzi. Ott találjuk nevét az egyetemi, főiskolai berkekben évtizedek óta használt, Európáról, Ázsiáról, Afrikáról, Amerikáról írt tankönyvekben, és megtaláljuk nevét a magyar családok javának könyvtárában fellelhető olyan földrajzi ismeret-

terjesztő munkákban, mint „A világ orszárai”, „A világ fővárosai”, vagy a Magyar Nagylexikon legújabb kötetei. Sokat tett a hazai regionális földrajzért. Szerette a gazdaságföldrajzi adatokat, az Agostini és a Fischer Weltatmanach földrajzi évkönyvek elengedhetetlen útítársai voltak, melyeknek számszerű információit fejből sorolta az előadásain, vagy egy kávé mellett a tanszéken.

Az egyetemen szerették és tisztelték kollégái lelkiismeretes munkájáért, segítőkészségéért. Nagyon kedves munkatársunk volt. Vele és kedves humorával a tanszéki rendezvények mindig jó hangulatban teltek. A munkája mellett mindegyik volt a családja, kollégáinak mindig boldogan mesélt feleségéről, lányairól, unokáiról, akiknek

fényképei ott voltak irodája asztalán. A beszélgetésekbe belefért egy-egy rövid történet kedvenc hobbijáról, a horgászatról is.

A 2000-es évek közepén már nem tudta tovább vállalni az oktatást, és végképp visszavonult Nagymarosra, ahol 1940-ben született, és ahol 2016-ban örökre lehunyta szemét. Temetése is Nagymaroson volt, családja, rokonai, barátai körében. Sokak nevében mondhatom, hogy nagy élmény volt tanítványának és megtiszteltetés volt munkatársának lenni, Vele dolgozni. Nagy öröm volt Őt ismerni. Nyugodjék békében, emlékét megőrizzük, ápoljuk!

SZABÓ PÁL

VERESS MÁRTON 70 éves

Idén februárban ünnepelte 70. születésnapját VERESS MÁRTON. 1969-ben szerzett biológia-földrajz szakos középiskolai földrajztanári diplomát a József Attila Tudományegyetemen, azaz közel ötven éve diákok generációi kerülnek ki a keze alól. VERESS MÁRTONról méltán mondhatjuk azt, hogy iskolateremtő tanár egyéniség. Az általános iskolától a doktori iskola vezetéséig ívelt munkássága. Tanári pályafutása első két évét Jászberényben töltötte. Innen Siófokra került, ami meghatározó jelentőségű volt későbbi pályafutására is. Siófoki tanítványait rendszeresen vitte nyári vándortáborokba. Itt diákjai társaságában kötelezte el magát egy életre a karsztokkal. Egy-két év múlva már hivatalosan is megalakította a Cholnoky Jenő Barlangkutató egyesületet. Kutatásaik célpontjául a Bakonyt választották, ahol rövidesen megvásároltak egy tanyaépületet az egyesület „főhadiszállása” számára. Ettől kezdve szinte minden nyarat és iskolai szünetet Hárskúton töltöttek. Mindig volt mit tenni, a kutatóház építése mellett folytak a barlangfeltárások, és a karsztos objektumok térképezése. Tudományos pályafutásának első fejezete is ide kötődik. Figyelmenek központjába a fedett karsztok kerültek. Később PhD disszertációját is ebben a témakörben védte meg. 1984-ben került Szombathelyre a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán akkor induló földrajz tanszékre. Határozott egyénisége, óriási munkabírása és a földrajz iránti feltétlen elkötelezettsége hallgatók generációit „fertőzte meg”. Siófok után Szombathelyen is kinőtte magát egy karsztos iskola, diákok és kollégák csatlakoztak a karsztos kutatási programokhoz. Egykori sió-

foki diákjaival, későbbi barátaival továbbra sem szakadt meg a kapcsolata. Összekötötte őket a karsztok iránti érdeklődés és nem kis részben VERESS MÁRTON egyénisége. A fedett karsztok mellett újabb és újabb kutatási témák kerültek elő. Főiskolai kollégáival morfológiai elemzésekbe kezdett. Később újabb szakemberek csatlakoztak hozzá és érdeklődésük a karsztos folyamatok modellezése felé fordult. Szívós, kitartó munkájának köszönhetően egyre szélesebb szakmai elismertséget vívott ki magának. 2001-ben habilitált. Habilitációs értekezésének címe a *Karsztjelenségek* volt. Az 1990-es években, miután szabaddá vált az utazás a szomszédos Ausztriába, figyelme egyre inkább a magashegységi karsztosodás és ezen belül is elsősorban a karrok felé irányult. Számos kutatóút szervezett az Alpok karsztterületeire. Csak a legfontosabb helyszíneket felsorakoztatva is tekintélyes névsor tárul elénk. Totes Gebirge, Júliai-Alpok, Dachstein, Hochschwab, Tennengebirge stb. Ezek közül is a Totes Gebirge szinte házi kutatási területévé vált. Hol kisebb, hol nagyobb csapatával hosszú éveken keresztül járt vissza a hegységbe, ahol a menedékházakban már régi ismerősként fogadják. Magashegységi kutatásai hatalmas fizikai és lelki erőt igényeltek tőle és csapatától. 2003-ban megszerezte az MTA doktora címet a *Karrok* című értekezésével. Szakmai elismertségét jelzi, hogy számos idegen nyelvű szakcikk és szakkönyv szerzője. A lehetőségek bővülésével egyre távolabbi tájakra szervezett expedíciót a különleges karsztterületek tanulmányozására (Madagaszkár, Chile, Szibéria stb.). A tanulmányutak tapasztalatait felhasználva érdeklődése a

karsztípusok felé terelődött. Karsztos kutatásaira jellemző a rendszerező, tipizáló szemlélet. Aki találkozott már cikkével, az biztosan felismeri jellegzetes, rendkívül részletes ábráit. Szakmai, tudományos tevékenysége mellett nem feledkeztünk meg tudományszervező tevékenységéről sem. Immár húsz éve töretlenül szervezi a hazai karsztkutatás legnagyobb szakmai találkozóját, a Karsztfelődés konferenciát. Ez a konferencia teremt lehetőséget a hazai karsztkutatók rendszeres eszmecserejére, és eredményeik publikálására. Oktatásszervező tevékenysége szintén hosszú évtizedeken át meghatározó volt a szombathelyi felsőoktatásban. 2006-tól 2011-ig volt a Föld-

rajz és Környezettudományi Intézet Igazgatója. 2012-ig a Természettudományi Kar dékánja volt, ő szervezte meg a Természettudományi Kart. Kialakította a Kar intézeti, vezetési és vezetői struktúráját. Szóljon hát a köszöntés a hetven esztendő VERESS MÁRTONNAK, az iskolateremtő pedagógusnak, a karsztok iránt elkötelezett tudósnak, az oktatásszervező dékánnak. Egykori diákjaként, későbbi kollégájaként, kutatótársaként és barátjaként ezúton kívánok az ünnepeltnek az egész szakma nevében jó egészséget és még nagyon sok izgalmas szakmai kihívást!

ZENTAI ZOLTÁN

IRODALOM

TAMÁSKA MÁTÉ:

Kassa-vidék településképei

Kalligram Kiadó, Pozsony. 2013. 556 p.

Manapság a közbeszédben egyre gyakrabban hallhatunk a településképi megőrzésének fontosságáról, műemléki jelentőségéről. Ennek pontos tartalma ugyanakkor sokszor még a tudományos igényű művekben is nehezen megragadható. TAMÁSKA MÁTÉ, jeles szociológus és műemlékvédő kötete önmagában már azért is úttörő vállalkozás, mert elsőként mutatja be a Kassa környéki települések változatos táji környezetben létesült sokszínű építészeti örökségét. Emellett a szerző településképi elemzést is ad, amelynek nem pusztán a jelen felderítése, hanem az elmúlt évtizedekben a települések külső képét hihetetlenül gyorsan átalakító folyamatoknak (pl. iparosítás, szuburbanizáció, turizmus) a bemutatása is a célja.

A kötet első része több fejezetten keresztül a településképi elemzés elméleti hátterét és módszertanát mutatja be, jó alapokat teremtve a későbbi hasonló kutatások számára. A szerző esettanulmányok segítségével olyan tipológiai rendszert állít fel, amely egyrészt ösztönzőleg hat, másrészt mintaként szolgál hasonló kutatások elvégzéséhez.

Az évtizedes kutatás módszertani alapját a településképi elemzés adja, amely rokonságban áll ugyan a településnéprajz és az építészettörténet egy-egy megközelítésével, ugyanakkor nem a településtörténet építészeti háttere a vizsgálat a célja. A településképi elemzés ugyanis TAMÁSKA MÁTÉ gyakorlatában az építészeti alkotásokat nem egyenként, hanem térbeli és időbeli kapcsolataikban mutatja be. Nem az épületek művészi értéke a fontos, hanem a külső tér tagolásában betöltött szerepe. A településképi vizsgálat során a kutató nemcsak a műemléki szempontból jelentős épületekre koncentrál, hanem a település egészét vizsgálja. Elemzésének nem tárgya a régészetileg tetten érhető objektumok áttekintése, mint ahogyan a különböző építészeti-művészettörténeti stílusorszakok szerinti csoportosításuk sem, ugyanakkor nagy hangsúlyt fektet a táj- és településképi közelmúltban végbement változások értelmezésére.

A népi építészetet etnográfiai szempontok felől közelítő munkákban ugyan kimondott, de ritkán hangsúlyozott tény, hogy a paraszti és az abból kinőtt kisvárosi életvilág, illetve a 21. századi életvilágok között megszűnt a folytonosság. Erre a koncepcióra építi fel művét a szerző. Ennek okán a településképi vizsgálatoknak az azt leginkább meghatározó tényezőket, így a Kassa-vidék esetében a városi agglomeráció kiépülését, illetve az erőltetett iparosítást, majd az iparvidék hanyatlásának következményeit kell figyelembe vennünk. Ezen tényezők építészeti hatása sajátos kontrasztot hoz létre az azt megelőző épített hagyattal. A szerző ennek a kontrasztnak, vagyis a „réginek” és az „újnak” a leírására dolgozta ki azt a szempontrendszert, amelynek középpontjában az általa bevezetett új fogalom – az örökséghelyzet – áll. A szerző saját szavaival szólva „az örökséghelyzet egy olyan építészeti-topográfiai megközelítésmód, amely az eredeti társadalmi kontextusokat jórészt elvesztett történeti struktúrák helyét vizsgálja a mai településszövetben.” Az örökséghelyzet annyiban más a kulturális örökségnél, hogy előbbi minden történeti építészeti elemet figyelembe vesz.

A módszertan újdonsága, hogy a településképi elemzés során nem alkalmazza az építészettörténeti munkákban megszokott lineáris időszemléletet, hiszen a vizsgálat idejében a települési képben különböző korszakok, stílusok egymásra torlódása, kusza összevisszasága figyelhető meg. Az elemzés során nem rendezik kronológiai egységekbe az egyes korszakok építészeti örökségét, hiszen azzal önkényesen emelne ki objektumokat a település élő szövetéből. Az örökséghelyzet vizsgálatának célja nem az elmúlt korok rekonstruálása, hanem a különböző történeti korszakokból fennmaradt építészeti emlékek kortárs településképi funkciójának értelmezése. A kérdés tehát az, hogy a múltból ránk maradt építészeti elem milyen szerepet tud betölteni a körülötte átalakuló épített kör-

nyezetben. E tekintetben elegendő kevés számú időkategória („rég” és „új”) használata is, hiszen nem a történeti település fennmaradati objektumainak kora az érdekes, hanem azoknak a szerepe az átalakuló, megújuló épített környezetben. A régi és az új közötti határ a Kassa-vidék esetében például a 20. század derekán megkezdődő építészeti konjunkcióra, így válnak vizsgálhatóvá az urbanizáció következményei. A talán szokatlannak tűnő szempontrendszer megértéséhez el kell távolodnunk a településképi történeti vizsgálatának jóval gyakrabban alkalmazott szempontjaitól. Ebben egyébiránt a szerző is segít bennünket a két megközelítési mód különbségeit összefoglaló táblázatával.

Az örökséghelyzetek vizsgálatok a szerző nagy hangsúlyt fektet a településképi változások társadalmi mozgatórugóinak bemutatására, értelmezésére. Egy-egy település örökséghelyzetének feltárásakor a következő vizsgálati szempontokat érvényesíti: a települések táji környezete, a településszerkezet, az udvarformák, az egyedi karakterelemek (pl. templomok, kastélyok). Végül az örökséghelyzeteket két szinten tipologizálja. A mikroszintet az utcaképtípusok meghatározása, míg a makroszintet a település társadalmi környezetének leírása, a régi és az új összekapcsolódásának megértése jelenti.

Az elméleti és módszertani felvezetés után a kötet további fejezetei rendkívül gazdag esettanulmányokon keresztül mutatja be a kutatás menetét.

Az agglomerációs tér településhálózatának elemzése során a települések gazdasági-társadalmi funkcióinak átalakulására fekteti a hangsúlyt, miközben elkülöníti egymástól a kassai agglomerációs tér szektorait, a Kassától távolabb fekvő kisvárosok körül kialakuló mikroagglomerációkat. Ugyanakkor nem feledkezik meg az egykoron nagy jelentőséggel bíró, mára már eltűnt történeti vonzaskörzetekről sem. Példamutató módon hívja fel a figyelmet a településhálózati kapcsolatok értelmezésében az utak szerepére, amelyek a településképi örökséghelyzeteknek is a részei. A szerző jellegzetes útképeket állapít meg a térségben, mint az áramló tér országútja, a hagyományos országút, a mellékút és a történeti mellékút.

A kötetben külön fejezet foglalkozik a településképi és a helyi társadalom közötti összefüggésekkel. Jóllehet a kapcsolat léte eddig is nyilvánvaló volt, mégis ritkán találkozunk ennek olyan precíz és világos bemutatásával, mint ebben a fejezetben. A helyi társadalom szer-

kezeti sajátosságainak településképi tükröződését természetesen csak a helyi demográfiai viszonyok figyelembe vételével lehet bemutatni. A szerző a kvantitatív mutatók elemzése mellett nagy hangsúlyt fektet annak feltárására, hogy a helyi társadalom vertikális tagoltsága (pl. iskolai végzettség, munkanélküliség) miképpen nyomta rá bélyegét a Kassa-vidék egyes településeire. A szerző dicséretes óvatossággal, mégis mély szakmai hitelességgel foglalkozik az építészet és az etnikai térszerkezet összefüggéseivel, finoman árnyalva az etnikai tömbök építészeti hagyományai közötti különbségeket, majd a későbbi egységesülést okait. Jóllehet az örökség-helyzetek vizsgálatának nem tárgya, mégis érdemes lenne a továbbiakban foglalkozni, hogy a kulturális identitás etnikai szempontból hogyan jelenik meg az építészeti örökségben. A fejezetből ugyanis világosan kitűnik, hogy a különböző etnikumok más-más módon viszonyultak épített örökségük megőrzéséhez. A foglalkozási csoportok szerinti település-tipológia (bányavárosok, agrárfalvak, ipari települések) szükséges, de kevésbé új csoportosítása mellett a fejezet igazi szakmai csúcspontját a társadalomformák és településformák kapcsolatát tárgyaló egység jelenti. Tamáska négy ideáltípusos modell – a mellérendelő szerkezetű rendies kisvárosokat, centrális térszerkezetű (kastélyos) falut, a homogén parasztfalut és a kapitalizálódó parasztfalut – mutatja be. Az alaprajzi elrendezés vizsgálata mellett a vizsgálat tárgya volt a jellemző telekméret és a kialakított utcakép, amelyek szorosan összefüggenek a helyi társadalom jellemzőivel.

A településképi táji beágyazottságát taglaló fejezetben arra a kérdésre kapunk választ, hogy a négy nagytáj találkozása a Kassa-vidéken hogyan hatott a településképződésre. A települések táji kötődésének bemutatása mellett (pl. tájhasznosítási formák) részletesen tárgyalja a szerző a vízrajz és a települési alaprajz kapcsolatát. Emellett a modernizációs folyamatok értelmezése kapcsán elemzi egyrészt a táj iparosításának következményeit, vizsgálva a gyárak szerepét a táji környezetben, másrészt pedig – itt talán kissé szűkszavúan – szól a települések belső tájhasználatának átalakulásáról (pl. díszkertek megjelenése).

A településszerkezetek örökségéről szóló fejezet kiemeli azt a köztudott tényt, hogy a települések alaprajza a gyakori felszíni változások ellenére is viszonylagos állandóságot mutat. A fejezet módszertani újdonsága nem is ebben, hanem inkább a telekhatár-változások módozatai-

nak, a településszerkezeti expanzió formáinak alapos kutatásokon nyugvó, rendkívül precíz tipizálásában rejlik.

A kötet következő fejezete a jellemző udvarképeket mutatja be. A népi építészettel foglalkozó munkákon kívül a szakirodalom viszonylag ritkán használja az udvarkép kifejezést, amely a telekforma és a beépítési módok viszonyát hivatott leírni. A szerző újszerűen irányítja rá a figyelmet az udvarképek településképi jelentőségére, hiszen „egy-egy település történetisége leginkább az udvarképek jellegétől függ.” Az udvarképeket a szerző történeti korok, társadalmi csoportok, illetve táji tagoltság szerint is tárgyalja, mintegy hús különböző formációt bemutatva. Az udvarformák fejlődését nagyszerű ábrával teszi még világosabbá.

Az egyedi karakterelemekről szóló fejezetben a közösség történetét szimbolikusan reprezentáló épületek, mint a templomok, várak, kastélyok, városházák örökséghelyzeti szerepét emeli ki. Itt sem a kronologikus-művészettörténeti elemzés jelenik meg, hanem a karakterelem lokális beágyazottságának vizsgálata. Így például a templomok esetében a templom léptékének a településszövetbe való illeszkedésére, a templomformák táji tagozódására, az építészeti megformáltság és a felekezeti viszonyok közötti kapcsolatra koncentrálnak. A szerző igen szemléletesen mutatja be például, hogy a jászói barokk stílus miként válik monumentálissá a falusias településszövethez viszonyítva. Az üdítően újszerű megközelítési mód újabb bizonyítéka, amikor TAMÁSKA MÁTÉ a várak és kastélyok szerepét az országos hatalom reprezentációiként, míg a városházákat a helyi polgárság hatalom-szimbólumaként értelmezi. Jelenlegi állagromlásukat pedig azzal indokolja, hogy ezen hatalmi formák megszűnésével az épületek elveszítették funkciójukat. A lassú modernizáció reprezentánsaiként hangsúlyozza a vasútállomások, iskolák szerepét, a gyorsuló modernizmus elemeiként pedig a „régivel” éles konfliktust teremtő szocialista szolgáltató épületeket emeli ki. A fejezet végén a szerző a Kassa-vidék műemléki helyzetének jellemzésére vállalkozik.

Módszertani és tipológiai szempontból igen hasznos az utcaképi együtteseket bemutató fejezet, amelyben a szerző tipikus utcaképi helyzeteket mutat be, méghozzá a településszerkezeti típusokhoz kapcsolva azokat. Olyan ritka témákról olvashatunk itt, mint a térszervezési elvek bemutatása, a látképet, összbenyomást, térélményt befolyásoló elemek számbavétele,

a látvány esszenciájának megragadása. Mindezek együttes megfigyelésére és leírására kevés szakirodalmi példa akadt eddig. A fejezet végén – ahogy korábban is – rendkívül informatív ábra összegzi a legfontosabb utcaképeket.

Az eddigi fejezetek tipológiai rendszerét használva mutatja be a szerző az örökséghelyzeteket. Álláspontja szerint a „régí” és az „új” viszonyát alakító tényezők között a táji adottságot, az iparosítás következményeit, a településhálózatban elfoglalt helyet, illetve az épített környezet mennyiségi és minőségi mutatóit kell elsődlegesen figyelembe venni. A különféle tényezők egymásba kapcsolódásának eredményeképpen négyféle örökséghelyzet különböztethető meg, egy-egy település pedig egyidejűleg több örökséghelyzettel is rendelkezhet:

1) A megkettőzött települések esetében az igen intenzív növekedés miatt a történeti településmag mellett egy új település jön létre, így a régi és az új település élesen elválik egymástól, sőt az új környezetévé válik a réginek. A történeti épületállomány így a modern környezetben fekszik, a régi és az új részek viszonya pedig akár szociális dimenziót is nyerhet. 2) Az átépülő települések esetében a modernizáció a régi településszöveten belül, lépésről-lépésre, igen lassan halad előre. Az ilyen település örökséghelyzete rendkívül vegyes, az átmenet régi és új között egyenetlen. 3) A reliktumok esetében körülbelül az 1960-as évektől érhető tetten a fejlődésbeli megrekedés, amely általában gazdasági válsággal, gyors elnéptelenedéssel állt összefüggésben. Itt a modern elemek nem bontják meg a korábbi településszövetet. 4) A központok manipulációja olyan örökséghelyzetet jelent, amikor a települési központ (általában egyetlen épület) a modernizálás, átépítés miatt jelentősen elűt a régies környezettől (utcától).

A kötet első, elméleti egységét impozáns tájkataszter és településlexikon követi. A kistáji kataszter a Cserehát, Ida-medence, Felső-Ida mente, Dombvidék, Karszt, Felső-Bódva mente, Bódva-medence esetében vizsgálja a táji beágyazottságot, a belterületek táji kapcsolatát, a falvak vagy kisvárosok arculatát. A településlexikon összesen negyvennégy falu és kisváros részletes településképi elemzését tartalmazza.

TAMÁSKA MÁTÉ több mint ötszáz oldalas kötete igen gazdag irodalmi tájkozttal és forrásdokumentációval, színes képmelléklettel, közel ötszáz jegyzetelt ábrával, alaprajzzal, térképpel és diagrammal a Kassa-vidék településeinek eddigi legrészletesebb összefoglalása.

Újszerű elméleti megközelítésével a hasonló indítatású kutatások alapművévé válhat. A kötet megkerülhetetlen a településtörténettel, építészetel, társadalomföldrajzzal foglalkozó szak-

emberek számára, olvasmányos stílusa ugyanakkor a nagyközönség számára is élvezetessé teszi a monográfiát.

KAVECSÁNSZKI MÁTÉ

AL GORE:

A jövő – A globális változás hat mozgatórugója HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2013. 555 p.

Napjaink világgazdasága nem egymással kölcsönhatásban álló nemzeti és regionális gazdaságok hálózata, hanem merőben új, magas fokon összekapcsolt, technikailag megváltozott termelési viszonyokkal és saját belső dinamikával rendelkező (a szerző szavaival) identitás. A jelenség összefoglaló neve a globalizáció, nem egy történelmi korszak végét és egy másik kezdetét jelenti, hanem egy teljesen új valóság kibontakozásának az időszakát.

A világszerte bekövetkező változások szembeötlő területei, a szerző szavaival a változások hat mozgatórugója a következő:

- A számtalan szállal összefonódó globális gazdaság. (A világszerte összekapcsolódó termelési, fogyasztási kapcsolatok miatt a szerző Földünk gazdaságát egy óriási részvénytársaság működéséhez hasonlítja és azt Föld Rt.-nek nevezi.)
- Egész bolygónkra kiterjedő elektronikus kommunikációs hálózat, a digitális forradalom, a globális elme megjelenése.
- A politikai, gazdasági és katonai erők új egyensúlyának kialakulása, a hatalmi átrendeződés.
- A népesség számának fenntarthatatlan emelkedése, a természeti erőforrások túlzott kiaknázása, az édesvíz készletek kimerítése, azaz a túlnövekedés.
- A forradalmian új biológiai, genetikai technológiák egész sorának megjelenése, az újraértelmezett élet és halál kérdése.
- A gazdasági változások nyomán az emberi civilizáció és a Föld ökológiai rendszerei közötti kapcsolat radikálisan megbomlott és emiatt kiéleződött helyzet alakult ki.

A könyv fejezetei ezeket a mozgatórugókat elemzik. A globális gazdaság két jelentős változást vitt végbe a munka világában. Az egyik az állások kiszervezése (outsourcing) alacsonyabb bérű országokba, a másik az állások gépre szervezése (robosourcing). Ezek hatásaként nőtt a termelékenység, de sok munkahely is megszűnt, az állások száma pedig stagnál mind a fejlett

ipari országokban, mind a fejlődő országokba kiszervezett munkahelyeken. Kezdetben csak az ipari termelésben, majd a mezőgazdaságban is jelentkező folyamat ma már a szolgáltatásokon is érezteti hatását. A gépre szervezés következtében a technológiai tőke egyre fontosabb szerephez jut az emberi munkához képest, a termelésből származó bevétel mind nagyobb része kevesebb ember kezében összpontosul, nő a jövedelmi egyenlőtlenség. Az ipari termelésben a harmadik ipari forradalomként emlegetett nanotechnológia egyelőre felmérhetetlen változásokat eredményezhet a foglalkoztatásban is. Az 1991-ben kifejlesztett első szén nanocsövek elektromos vezetőképesége meghaladta a rézét és százszor erősebb és hatszor könnyebb volt, mint az acél. A távíró felfedezése óta az elektronikus kommunikációs rendszereket sokan az emberi idegrendszerhez hasonlítják. Ezt az elképzelést fejezi ki, erősíti a második fejezet címe, a globális elme. A számítógépek és a világháló fénysebességgel közvetíti az információt az emberek milliárdjai között. A globális kommunikáció hatalmas átalakuláshoz vezet az élet minden területén. A globális, nemzetek felett átívelő technológiák, az internet, mesterséges holdas televízió olyan területeken fejtenek ki hatást, amelyek egykor a nemzetállamok hatáskörébe tartoztak.

Az információ és a piacok egyidejű globalizációja a kormányoktól a multinacionális vállalatok felé tereli a hatalmat. A hazát nem ismerő multinacionális cégek önös üzleti érdeke egyetlen törvényt ismer el, a nyereszkesedést és ezért játsszák ki egymás ellen a nemzetállamokat. Onda telepítik gyáraikat ahol alacsonyabbak a munkabérek és kevésbé korlátozzák szabadságukat. A piac tért nyer a demokrácia rovására. A nemzeti törvényhozások döntéseit a vállalatok és nem az ország távlati érdekei befolyásolják. A nemzetállamok nemzetközi szerepének csökkenését jelzik a világban megjelenő, különböző országok elkötelezett polgárai által kezdeményezett, sok esetben jelentős nemzetközi megállapodásokhoz vezető mozgalmak is.

A nemzetek közötti erőegyensúly drámai változáson megy keresztül, hatalmi átrendeződés történik. Az Egyesült Államok és Nyugat-Európa világ gazdasági vezető szerepe keletre tolódott és lassan erős gazdaságok jelennek meg a világ más részein is. A katonai erő jelentősége kezd halványulni egy olyan világban ahol a vállalkozások soha nem látott közelségbe kerültek egymáshoz. Korunk komoly veszélyforrása lett a drogereskedelemből élő bűnszervezetek, terrorista csoportok tevékenysége.

A gazdasági növekedést a bruttó hazai termék, a GDP fogalmával fejezzük ki, a fogalom 1937. évi megalkotása óta. A GDP figyelmen kívül hagyja a jövedelem elosztását, az erőforrások kihasználását (kimerítését) és a káros anyag kibocsátást. A kultúra globalizációja, a televízió és az internet segítségével oda vezet, hogy az emberek életszínvonaluk megítélésénél a leggazdagabb országokat tekintik mintaként. Ez is oka az egy főre jutó fogyasztás, népességszaporodás arányát meghaladó változásának. Az igények, a kereslet növekedése árfelhajtó hatású. A növekedés határokba ütközése legszemléletesebben a mezőgazdasági termelésben látszik. A mezőgazdaság termelékenysége a múlt század második felét jellemző 3,5 százalékról 1 százalékra csökkent. A föld termelékenységének a csökkenése és az öntözővíz hiánya az egész Földön jelentkezik, de egyes régiókban már robbanás közeli helyzetet teremtett.

A biotechnológia fejlődésének eredményeként több súlyos egészségügyi probléma szinte csodával határos gyógymódjának a lehetősége tűnt fel. Ezek az eredmények és várható széleskörű alkalmazásuk az élet és halál fogalmának újraértelmezését igénylik. A génkutatás, az emberi embriók kutatási célú klónozásával azonban olyan határhoz ért, a valószínűleg átlépésére kivételes ösztársadalmi bölcsességre lenne szükség. Az embriók beágyazódás előtti genetikai diagnózisa kiszűrheti, hogy a párok beteg gyereket hozzanak világra, de ezt a pozitív hatást beárnyékolja egyes tulajdonságok módosításának, a valóság manipulálásának a lehetősége. Elfogadható-e, hogy az ember maradandó hatást gyakoroljon az átöröklés jövőjére, teszi fel a kérdést a szerző. A géntechnológia révén megjelentek a genetikailag módosított, és élelmiszerként fogyasztott növények. Féltünk tőle, de már létrehozták és a piacon kapható az első génmódosított állat is, egy lazacfajta formájában.

Az emberiség előtt álló legsúlyosabb és legfenyegetőbb veszély a klímaváltság. A szénala-

pú fosszilis tüzelőanyagok égetésével naponta 90 millió tonna, légekört melegítő anyagot bocsátunk a légkör rendkívül vékony rétegébe. Naponta annyi többletenergia marad a légkör alsó rétegeiben, ami 400 ezer hirosimai atombomba robbanásakor szabadulna fel. Annak a széndioxid mennyiségnek, amit az idén bocsátunk a légkörbe, mintegy 25 %-a még 10 ezer esztendő múlva is hozzájárul majd a Föld magasabb hőmérsékletéhez.

Ha nem tesszük civilizációnk központi, szervező elvévé a klímaváltság megoldását, akkor a hőmérséklet növekedése megfosztja majd életképességétől bolygónkat. A helyzet napjainkra nagyon kiéleződött. Az előttünk álló lehetőség az energiahatékonyság növelése (a pocskolás megszüntetése) és minél több energia nyerése megújuló energiaforrásokból. Az utóbbi évek áresése alapján feltételezhetjük, hogy a megújuló árai versenyképesek lesznek a fosszilis energiaforrásokkal. 2010-ben a megújuló energiaforrásokba fektetett beruházások először haladták meg (17%-kal) a fosszilis energiaforrásokra fordított összegeket.

Az emberiség kévsé ismerte fel, milyen veszélyes helyzetbe hozta lakóhelyét, a Földet. Az emberiség és a Föld ökológiai rendszere közötti kapcsolatokat gyökeresen átalakította az, hogy a népesség egy évszázad alatt megnégyesződött és továbbra is gyors ütemben nő. Az emberi civilizáció jövője forog kockán, de a politikusok eddig kudarcot vallottak ennek megoldásában. Továbbra is elkötelezték a fejlődés olyan formája mellett, amely jövőnk szempontjából a kulcsfontosságú erőforrások kimerülésével fenyeget. Az írott történelem kezdetei óta, 300 nemzedék óta a bennünket körülvevő természet keveset változott. Ezért magától értetődőnek tartottuk környezetünk állandó és viszonylag változatlan mintázatait. Napjaink változásaival alapvetően befolyásoljuk Földünk vízkörforgását, megbontjuk az ökológiai rendszer egyensúlyát, csökkentjük erdőinket, gyorsítjuk az élővilág tagjainak kihalását. A jövő érdekében gondolkodásunkat és az egyes országok vezetőinek a gondolkodását kell megváltoztatnunk azért, hogy közös erőfeszítéssel megmentsük a Földet a jövő nemzedékeinek. Új irányt kell szabni haladásunknak, közösen kell vállalnunk jelenlegi cselekedeteink jövőbeli következményeit. Fel kell, ismernünk az emberi faj tagjainak egymáshoz kötődő sorsa szétválaszthatatlanul összefonódik a Föld ökológiai rendszerének egészével. Hogyan lehet kialakítani ösztársadalmilag elfogadott dön-

téseket és hogyan lehet azokat végrehajtani. A szerző kicsit naivnak tűnő válasza, a demokratikus intézmények internetre való átültetésével.

A könyv napjaink tudományos irodalmával szemben támasztott túlzott elvárásoknak megfelelően, nyolc oldalon sorolja fel a felhasznált irodalmat, majd száz oldalon találjuk a jegyzeteket, amelyek sokszor általánosan ismert, vagy több szerző által is hangoztatott tények forrásaira utalnak. Az egyes fejezetek előtt vonalas grafikus ábrák szemléltetik az adott fejezetben feldolgozott résztémák kapcsolódásait. Ezek elősegítik egyes kérdések főtémán belüli helyének és a kapcsolódó témaköröknek a felkeresését. Az anyag további feldolgozását segíti a név- és tárgymutató is.

A szerző hangsúlyozza, hogy a jelenségek, folyamatok összefüggenek, együtt kell vizsgálnunk azokat, hogy felismerjük az eddig kevésbé figyelembe vett, a folyamatokat gyorsító kölcsönhatásokat. A számtalan résztéma feldolgozása viszont sokszor eltereli a figyelmet a leglénye-

gesebb kérdésről, az emberiség jövőjét fenyegető legfontosabb változásokról. A könyv hibájának tartom, hogy az ismertetett jelenségeket a szerző mind globálisnak, azaz a Föld felszínén, kicsit leegyszerűsítve, mindenhol előfordulónak tekinti. A jelenségek térbeli elterjedésének, a területi különbségeknek a vizsgálatával a szerző nem foglalkozik, pedig a jövő elképzeléséhez földrajzi megközelítésre is szükség lenne. A globalizáció térbeli különbségeit bemutató néhány térkép a jelen értékelése és a jövő alakulásának elképzelése szempontjából fontos lett volna.

Hogy milyen lesz a jövőnk, arra a könyvből nem kapunk egyértelmű választ. Csak a változások irányait látjuk, amelyek teljes körű kibontakozását a jövő érdekében meg kellene változtatnunk. Földrajzos szemmel érdemes elolvasni a könyvet, mert nagyon sok térbeli információt nyerhetünk a Földünkön zajló globális változások térbeli alakulásáról, különösen a klímaváltozás témaköréből.

PAPP-VÁRY ÁRPÁD

TINER TIBOR – VICZIÁN ISTVÁN

KÖZLEKEDÉSBIZTONSÁGI KOCKÁZATOK A TELEPÜLÉSKÖRNYEZETBEN

ELMÉLET – MÓDSZER – GYAKORLAT 71.

TINER TIBOR – VICZIÁN ISTVÁN:

Közlekedésbiztonsági kockázatok a településkörnyezetben

MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2016, 186 p.

A kötet összefoglalja a közlekedési eredetű károk hatékony megelőzésével kapcsolatos tudományos eredményeket. A könyv célja, hogy megismertesse az olvasókat a hazai közúti, vasúti, vízi és légi közlekedési veszélyforrásokkal, valamint az ezekkel kapcsolatos településkörnyezeti károk kockázataival. Másfelől felhívja a figyelmet arra, hogy a közlekedési eredetű veszélyek térszerkezeti jellemzőinek feltárására irányuló kutatások stratégiai szerepet játszhatnak a balesetek megelőzésében és a keletkező károk csökkentésében.

További információ: magyar.arpad@mta.csfk.hu

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

ALAPÍTVÁ: 1872

Tisztikar

Elnök: GÁBRIS GYULA professor emeritus

Tiszteletbeli elnök: PAPP-VÁRY ÁRPÁD ny. egyetemi tanár

Aelnökök: KOVÁCS ZOLTÁN tudományos tanácsadó, tszv. egyetemi tanár;
MICHALKÓ GÁBOR tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

Főtitkár: MARI LÁSZLÓ egyetemi docens

Titkár: ERŐSS ÁGNES geográfus

Ügyvivő: HEILING ZSOLT

Felügyelőbizottság elnöke: TINER TIBOR tudományos igazgatóhelyettes

Választmány

AUBERT ANTAL szakosztályelnök,
intézetigazgató

BAKOS MÁRIA középiskolai tanár

BUJDOSÓ ZOLTÁN főiskolai tanár

CSAPÓ TAMÁS tszv. főiskolai tanár

DAVID LÓRÁNT osztályelnök, tszv. főiskolai
tanár

DOBOS ANNA főiskolai docens

DOROGI LÁSZLÓNÉ középiskolai tanár

EGEDY TAMÁS tudományos főmunkatárs

FRISNYÁK SÁNDOR ny. egyetemi tanár,
osztályelnök

GERHARDTNÉ RUGLI ILONA szerkesztő

GRUBER LÁSZLÓ középiskolai tanár

GYÖRI RÓBERT tszv. egyetemi docens

GYURICZA LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi
docens

HANUSZ ÁRPÁD egyetemi tanár

HEVESI ATTILA osztályelnök, egyetemi tanár

HORVÁTH GERGELY főiskolai tanár

HUSZTI ZSOLT osztályelnök, intézetigazgató

ILLÉS SÁNDOR egyetemi docens

JANKÓ ANNAMÁRIA térképész, igazgató

JENEY LÁSZLÓ egyetemi adjunktus

KARANCSI ZOLTÁN tszv. egyetemi docens

KARÁTSON DÁVID szakosztályelnök, tszv.
egyetemi tanár

KIS ÉVA tudományos főmunkatárs

KISS EDIT ÉVA tudományos tanácsadó,
egyetemi tanár

KLINGHAMMER ISTVÁN szakosztályelnök,
akadémikus

KOCSIS KÁROLY intézetigazgató, akadémikus

KÓKAI SÁNDOR tszv. főiskolai tanár

KOROMPAI ATTILA egyetemi docens

KOZMA GÁBOR tszv. egyetemi docens

KUBA GÁBOR iskolaigazgató

KUBASSEK JÁNOS múzeumigazgató

KUNOS GÁBOR szakosztályelnök,
villamosmérnök

KÜRTI GYÖRGY iskolaigazgató

LENNER TIBOR főiskolai docens

LERNER JÁNOS osztályelnök

LÓCZY DÉNES tszv. egyetemi docens

M. CSÁSZÁR ZSUZSANNA osztályelnök,
egyetemi docens

MÁJAI CSABA osztályelnök

MAKÁDI MARIANN szakosztályelnök,
főiskolai docens

MUCSI LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi
docens

NAGY BALÁZS egyetemi docens

NYÍRI ZSOLT középiskolai tanár

OROSZI VIKTOR egyetemi adjunktus

PAP NORBERT osztályelnök, tszv. egyetemi
docens

PÁL VIKTOR egyetemi adjunktus

RADICS ZSOLT egyetemi adjunktus

SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA egyetemi docens

SUBA JÁNOS szakosztályelnök, térképész

SÜTŐ LÁSZLÓ főiskolai docens

SZALAI KATALIN főiskolai docens

SZILASSI PÉTER egyetemi docens

SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN osztályelnök,
tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

TEPERICS KÁROLY osztályelnök, egyetemi
adjunktus

TIMÁR JUDIT osztályelnök, tudományos
főmunkatárs

TÓTH ANTAL osztályelnök, főiskolai docens

TRÓCSÁNYI ANDRÁS szakosztályelnök,
egyetemi docens

VIZI ISTVÁN osztályelnök

VIZY ZSOLT középiskolai vezetőtanár

**A Közgyűlés által megválasztott tiszteleti tagok a Magyar Földrajzi Társaság
Választmányának örökös tagjai.**

Krónika

Ilyés Zoltán (1968–2015) – SZARKA LÁSZLÓ–TÁTRAI PATRIK	86
Szegedi Nándor (1940–2016) – SZABÓ PÁL	87
Veress Márton 70 éves – ZENTAI ZOLTÁN	88

Irodalom

Tamáská Máté: Kassa-vidék településképei – KAVECSÁNSZKI MÁTÉ	90
Al Gore: A jövő – A globális változás hat mozgatórugója – PAPP-VÁRY ÁRPÁD	93

TÁMOGATÓINK:

Kiadja a MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG
A Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával
A kiadásért felel: Mari László
Tördelés és nyomdai előkészítés: Bonex Press Kft.
Borítóterv: Liszi János
Nyomdai kivitelezés: Heiling Media Kiadó Kft.
Telefon: (06-1) 231-4040
Készült 350 példányban
HU ISSN 0015-5411